

THE
VYAVAHĀRAMAYŪKHA
OF
BHATTA NĪLAKAN̐THA

WITH AN INTRODUCTION, NOTES AND APPENDICES

BY

P. V. KANE, M. A. LL. M.,

VAKIL, HIGH COURT, BOMBAY;

ZALA VEDANTA PRIZEMAN; MANDLIK GOLD-MEDALIST; SOMETIME

PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY;

FELLOW OF THE BOMBAY ASIATIC SOCIETY; MEMBER OF

THE SENATE OF THE BOMBAY UNIVERSITY; AUTHOR OF

'THE HISTORY OF SANSKRIT POETICS' &c.

~~~~~  
First Edition, 1000 Copies.  
~~~~~

1926

Price Rupees Ten.

Published by Dr. V. G. Paranjpe, M. A., LL. B., D. Litt.,
Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

भट्टश्रीनीलकण्ठकृतः
व्यवहारमयूखः ।

एम्. ए., एल्.एल्. एम्., इत्युपपदधारिणा
काणोकुलसमुद्भवेन वामनसूनुना पाण्डुरङ्गशर्मणा
पाठान्तरग्रदर्शनपूर्वकं संशोध्याङ्गलभाषाटिप्पन्या परिष्कृतः

पुण्यपत्तनस्थ—

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः

मुम्बय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः

शाके १८४७, ख्रिस्ताब्दे १९२६

मूल्यं दश रूप्यकाः ।

Pratt 1871-1872

PREFACE.

This edition of the Vyavahāramayūkha was entrusted to me by the late Prof. S. R. Bhandarkar. I am very sorry that the edition took so many years. But, owing to various causes over many of which I had no control, I could not finish the work quickly. At one time I had almost made up my mind to give up the undertaking altogether. For one reason I do not regret the long delay that has occurred. The years that I spent in collecting materials have been of great help to me in making the annotations exhaustive and have also induced me to undertake another work, *viz.* the history of Dharmasāstra Literature.

I am under a deep debt of gratitude to several friends for help in various directions. I must make special mention of Dr. S. K. Belvalkar, Prof. H. D. Velankar of the Wilson College, Bombay, Mr. V. C. Koparkar of Nagpur and Mr. D. K. Karandikar of Dapoli.

TABLE OF CONTENTS.

Introductionpp.	I-XLVII
Critical apparatus	„	I-IV
Family and personal history of Nilakanṭha	„	V-XVI
The works of Nilakanṭha	„	XVII-XXIV
Period of Nilakanṭha's literary activity	„				XXV-XXVII
The contents of the twelve Mayūkhas	„				XXVIII-XXXIV
The position of Nilakanṭha in Dharma-sāstra Literature	„	XXXV-XXXVII
Nilakanṭha and other writers on Vyavahāra	„	XXXVIII-XL
The position of the Vyavahāramayūkha in modern Hindu Law	„	XLI-XLV
The present edition	„	XLVI-XLVII
Analysis of the contents of the Text	...	„			XLIX-LIX
Errata	„	LX
Text	„	1-256
Notes	„	1-440
Appendix A (Text of Vyavahāratattva)	...	„			441-473
Appendix B (Information about authors and works quoted in the work)	...	„			475-486
Appendix C (List of works and authors quoted in the twelve Mayūkhas)	...	„			487-507
Appendix D (Mitākṣarā passages expressly criticized or quoted)	„	509-511
Appendix E (Madanaratna passages quoted or criticized)	„	513-515
Appendix F (Pūrvamīmāṃsā doctrines referred to)	„	517-518
Appendix G (Index of quotations)	...	„			519-539
General Index	„	541-560

List of abbreviations and of some of the works relied upon in this edition.

- B. G. = Bombay Gazetteer volumes.
B. I. = Bibliotheca Indica (edition of a work).
Bik. = Bikaner (catalogue of mss. at).
Bom. L. R. = Bombay Law Reporter.
Cat. = Catalogue.
E. I. = Epigraphia Indica.
I. A. = Indian Antiquary.
I. L. R. = Indian Law Reports.
I. O. Cat. = Catalogue of mss. at the India Office in London.
J. B. B. R. A. S. = Journal of the Bombay Branch
Royal Asiatic Society.
L. R. I. A. = Law Reports, Indian Appeals.
Moo. I. A. = Moore's Indian Appeals.
Nirn. = Nirṇaya-sāgar edition (of a work).
S. B. E. = Sacred Books of the East (series, edited by
Prof. Max Müller).
अभिपुराण—(Ānandās'rama edition, Poona).
अपरार्क—(Ānandās'rama edition, Poona).
आप. घ. सू. = आपस्तम्बधर्मसूत्र (Bühler's edition of 1868).
आप. गृ. सू. = आपस्तम्बगृह्यसूत्र (Mysore Govt. Bibliographica
Sanskritica No. 1).
आप. श्रौ. सू. = आपस्तम्बश्रौतसूत्र (B. I. edition).
आश्व. गृ. सू. = आश्वलायनगृह्यसूत्र.
आश्व. श्रौ. सू. = आश्वलायनश्रौतसूत्र (Ānandās'rama edition).
ऋ. = ऋग्वेद.
का. श्रौ. सू. = कात्यायनश्रौतसूत्र (Weber's edition).
गौ. ध. सू. = गौतमधर्मसूत्र (Ānandās'rama edition).
चतुर्वर्ग०—चतुर्वर्गचिन्तामणि of Hemādri (Bibliotheca Indica edition)
चतुर्विंशतिमतसंग्रह—Benares Sanskrit (Pandit) series.
तन्त्रवार्तिक—Benares Sanskrit (Pandit) series.
तै. सं. = तैत्तिरीयसंहिता.

दाय० = दायभाग of जीमूतवाहन (edition of 1829 with the commentary of श्रीकृष्णतर्कालंकार).

द्वैतनिर्णय—A ms. from the Deccan College Collection.

नारद—नारदस्मृति (edited by Dr. Jolly).

निर्णय० = निर्णयसिन्धु of कमलाकरभट्ट (Nirn. edition).

न्यायसुधा—commentary on the तन्त्रवार्तिक (Chaukhamba Sanskrit series).

परा. मा. = पराशरमाधवीय (Bombay Sanskrit series).

पा. = The अष्टाध्यायी of पाणिनि.

पू. मी. सू. = पूर्वमीमांसासूत्र of जैमिनि (B. I. edition, with the भाष्य of शबर).

प्र. = प्रकरण.

बौ. ध. सू. = बौधायनधर्मसूत्र (Mysore Govt. Sanskrit Series).

मद. पा. = मदनपारिजात (B. I. edition).

मनु. = मनुस्मृति (Nirn. edition).

महा० = महाभारत (Bombay edition).

मिता. = मिताक्षरा, commentary on the याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

मी. परि. = मीमांसापरिभाषा (Nirn. edition).

मेधा० = मेधातिथि's भाष्य on the मनुस्मृति (Mandlik's edition).

याज्ञ० = The याज्ञवल्क्यस्मृति (ed. by Mr. Gharpure).

व. ध. सू. = वसिष्ठधर्मसूत्र (Bombay Sanskrit Series).

वि. वि. = विवादचिन्तामणि.

वि. ध. सू. or विष्णु. ध. सू. = विष्णुधर्मसूत्र (edited by Dr. Jolly)

वि. र. = विवादरत्नाकर (B. I. edition).

विश्वरूप = Trivandrum edition of the याज्ञवल्क्यस्मृति.

वीर० = वीरमित्रोदय (Jivānanda's edition of 1875 of the व्यवहार portion).

व्य. = व्यवहार.

व्यव. मा. or व्य. मा. or व्यवहारमा. = व्यवहारमातृका of जीमूतवाहन.

सरस्वती० = सरस्वतीविलास (edited by Foulkes).

सि. कौ. = सिद्धान्तकौमुदी of भट्टोजिदीक्षित (Nirn. edition).

सुबोधिनी = edited by Mr. Gharpure.

स्मृतिच० = स्मृतिचन्द्रिका of देवण्णभट्ट (edited by Mr. Gharpure).

INTRODUCTION

I.

Critical Apparatus

The present edition of the Vyavahāramayūkha of Nīlakaṇṭha is based on the following editions and manuscripts :—

- (A.) The oblong lithographed edition of 1826 published at Bombay by 'Shreecrustna Jagannathjee' under the patronage of the Government of Bombay and printed at the Courier Press. This edition is, for the time when it was published, a very accurate one. There are a few misprints and mistakes. It does not say what mss. were consulted and no various readings are given. It gives references to editions of the Manusmṛti and Yājñavalkyasmṛti that were published before it. At the end there is a table of contents and a list of *errata* is given at the beginning. This edition contains 244 pages with eight lines on each page.
- (B.) This is a paper ms. belonging to the Deccan College Collection, No. 67 of 1879-80, written on 73 folios, having 16 lines on each page up to folio 32 and 12-15 thereafter. There is no date at the beginning or at the end. It looks to be about 100 years old. The handwriting is not good. Red vertical double lines are used to indicate quotations.
- (C.) This ms. is No. 120 of the Viś'rambag collection (i) written on 85 folios. There are generally eleven

lines on each page. It is written very carelessly, though in a good hand. There is no date at the beginning or at the end. The ms. appears to be a hundred years old. There are many omissions of words and lines through oversight.

(D.) This ms. is No. 121 of the Viśrambag collection (i). There are 100 leaves with 10 or 11 lines on each page. It is written in a clear bold hand, but rather carelessly. The copyist was probably altogether ignorant of Sanskrit and wrote to dictation. The colophon at the end shows that it was copied in *sanivat* 1820 i. e. 1764 A. D.

(E.) This ms. is No 296 of the Viśrambag collection (ii). It is incomplete and contains 98 folios; out of which 1, 5-34, 48 and 85-94 are wanting. The writer was an illiterate and careless scribe, though he wrote a good hand. This ms. omits very frequently words and sentences through oversight.

(F.) This is a ms. belonging to the Bhau Daji collection of the Bombay Branch of the Royal Asiatic society. It contains 91 folios with 9 or 10 lines on each page. It is well written and is tolerably correct, but frequently omits words and even lines. Corrections are made in a smaller and more beautiful hand, probably by another scribe. The original readings of F agree remarkably with B and D, but the corrections make it differ from them. In a few cases whole pages are omitted, though the ms. itself presents consecutively numbered pages.

(G.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College, containing 95 folios with 12 lines (sometimes only 8 or 10) on each page. It is written in a bold and beautiful hand. Corrections are made

in another ink but probably by the same hand. Two folios, 44-45, are missing, though on the first page it is described as complete. From folio 80 there is confusion. Probably the leaves of the original were carried off by the wind when the scribe was copying. He collected the leaves together but changed their order and copied down the leaves so shuffled up. The ms. looks modern and must not be more than 100 years old.

(H.) A ms. from the Library of the Calcutta Sanskrit College in Bengali characters containig 78 folios with 8 or 9 lines on each page. Though described as complete on the title page, it stops at the title called *स्त्रीसंग्रहण*. This ms. is very incorrect and full of *lacuna*, very often due to the fact that the scribe's eye ran from one word to the same word occurring a few lines later. The ms is modern, about 50 years old.

(K.) This is the Benares lithographed edition of 1879 printed at the Kāśī-Sanskṛta Yantrālaya. This edition often confounds the letters प and य, ब and व, त and न. There are numerous mistakes arising from the inability to read correctly the original from which this edition was printed. This edition does not give various readings and was probably based upon a single ms. This edition agrees remarkably with A, C and G, particularly with C even in the matter of omissions.

(M.) This is the edition of the late Raosaheb V. N. Mandlik published in 1879 containig the text, translation and critical notes. This is a scholarly edition. It is based on six mss. and two printed editions. This edition is not now available in the

market. It gives in the footnotes various readings and also references to some of the works quoted or referred to in the text.

- (N.) This is a ms. belonging to the library of Srimant Raje Lakshmanrao Sahab Bhonsle of Nagpur (junior). It is well written and is tolerably correct. It has 136 folios with fourteen lines on each page. It is about a hundred years old. It is full of omissions. From the section on स्त्रीसंग्रहण, a great confusion is visible. Probably the leaves of the original were blown away by the wind when the scribe was copying. The leaves were collected without any attempt at arranging them in consecutive order.

It will be seen from the above that mss. belonging to different parts of India have been utilised in preparing this edition. Among the mss. B, D, E, and F agree very closely, even in their mistakes and are probably copies of the same *codex archetypus*. C sometimes agrees with B D F and sometimes with G. C G and K show a remarkable agreement even in omissions. H is akin to G. M very often follows A. N seems to be an independent ms, though it generally presents the same readings as C and K and sometimes agrees with A and M. In the footnotes all important readings have been collected, only very palpable mistakes of copyists being generally omitted. Even such mistakes will sometimes be found in the footnotes purposely given for the sake of comparison.

The Vyavahāramayūkha quotes very largely from the Manusmṛti, the Yājñavalkya-smṛti, the Nārada-smṛti and other smṛti works. In the footnotes important variations from the printed editions of these works have been pointed out.

II

The family and personal history of Nīlakaṇṭha.

For several generations the family of which Nīlakaṇṭha was a worthy scion held the first place among learned men in that ancient and far-famed seat of Sanskrit learning, the city of Benares. The Pūrvamīmāṃsā system and religious and ceremonial lore were the special *forte* of this family. Although biographies of learned men are very rare in India, as regards this family the case is somewhat different. Mahāmahopādhyāya Haraprasad S'āstri has brought to light a biography of this family written by a distinguished member of the family, S'amkarabhaṭṭa, son of Nārāyaṇabhaṭṭa and father of Nīlakaṇṭha (*vide* Indian Antiquary for 1912 vol. 41. pp 7-13).

Unfortunately the copy supplied to the Mahāmahopādhyāya does not contain the first folio and the work, which is full of inaccuracies and omissions, comes abruptly to an end. The last chapter shows that S'amkarabhaṭṭa, who was a very old man then, was weighed down with grief for the loss of a promising nephew. The work is styled Gādhivams'ānucarita from the fact that the *gotra* of the family was Vis'vāmītra.

The family migrated to Benares from the Deccan. According to tradition the home of the family was in the ancient and famous town of Paithan. The first member of the family, of whom some notices are preserved in works that were beyond doubt composed by the members of the family, was Govinda¹. As the first folio of the

1 श्रीमदक्षिणदेशेगस्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः । तत्पुत्रः श्रीरामेश्वरभट्टोभूत्स सर्वदिक्ख्यातः ॥
Introduction to ज्योतिष्टोमपद्धति of रामकृष्ण. But it has to be noted that in the commentary on the वृत्तरत्नाकर composed by नारायणभट्ट, two more ancestors are mentioned. 'भट्टः श्रीनागपाशात् समजनि विबुधश्चाङ्गदेवाख्यभट्टः प्रासोद्यासौ तनूजं रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दसंशम् । विश्वामित्रान्ववायाम्बुषिविधुरविकं वर्षते तत्तनूजो विद्यान्वो लब्धपारः प्रथितपृथुयशा भट्टरामेश्वराख्यः ॥' I. O. Cat. part II p. 303. I take चाङ्गदेव as the name and not अङ्गदेव as some do. चाङ्गदेव was a famous name in Mahārāstra.

Gādhivāms'ānucarita is not available, information about the founder of the family and its early fortunes is not forthcoming from that work. In the Tristhalisetu of Nārāyaṇabhaṭṭa, the author refers to his ancestor Govinda and informs us that the *gotra* of the family was Vis'vā-mitra¹. Rāmes'vara was the son of Govinda. The copy of the Gādhivāms'ānucarita opens (on its second page) with a panegyric of Rāmes'varabhaṭṭa. He is said to have been very strong in Mīmāṃsā, grammar, logic and in philosophy. He wrote a poem styled Rāmakutūhala in order to eclipse the fame of the Naiṣadhiya of S'riharṣa. Numerous pupils flocked to him at Paithan on the Godāvarī. He is said to have cured of leprosy the son of an influential Mahomedan officer of the Ahmednagar state. He went to Kolhapur and thence to Vijayanagar, which was then ruled over by the famous Kṛṣṇarāya. He then started on a pilgrimage to Dvārakā. On his way to Dvārakā a son was born to him in *s'aka* 1435 *caitra* i. e. March 1513 A. D. This son later on became famous as Nārāyaṇabhaṭṭa. Rāmes'vara, after staying for four years at Dvārakā, came back to Paithan. After spending four more years at Paithan, Rāmes'varabhaṭṭa left for Benares². A second son named S'rīdhara was born on the way and a third named Mādhava at Kāsī³. Rāmes'vara was advanced in age when his first son Nārāyaṇabhaṭṭa was born. So he must have been quite an old

1 विश्वामित्रकुलोद्भवौ विधुरिवाखण्डः कलानां निधिर्वागुम्फे निखिलेपि यस्य वसुधा शिष्यप्रशिक्ष्यैश्विता । विद्यापञ्चविकासनैकतरणिः श्रीमद्गोविन्दजः संख्यावद्गणनाग्रणीर्विजयते श्रीमद्भारामेश्वरः ॥ त्रिखलीसेतु (mss. Deccan College No. 104 of 1892-95 and Vis'rambag i. No. 149).

2 The Introduction to the त्रिखलीसेतु bears this out, अत्रिता वाराणसी तेन नगरी न गरीयसी । यतो न्या नारी हेमनगरीसिन्धुपेयुषी ॥

3 यस्यान्विता ब्रह्महरीशकल्पैः स्वसन्नुभिर्यश्च तुरीयरूपः ॥ नारायणश्रीधरमाधवाख्यै रामेश्वरः सोजनि माधिवंशे । vide I. O. Cat p. 531, Nos 1667-68 कालतत्त्वविवेचन of रघुनाथ, son of माधव.

man when he came to Benares. For some of his famous pupils, *vide* Indian Antiquary for 1912, p 9. Students from all parts of India came in crowds to Benares to learn at his feet and spread his fame throughout the length and breadth of India. Rāmes'vara died at a very advanced age and his wife became a *sati*.

Nārāyaṇabhaṭṭa learnt all the *s'āstras* at the feet of his father¹. He is said to have engaged in constant disputations with the *pandits* of Eastern India. He vanquished Maithila and Gauda *pandits* at the house of Todarmal. It was he who raised Dākṣiṇātya *pandits* to that position of high eminence which they hold even now at Benares. He was the most illustrious member of his family and shed lustre on it by his giant intellect, his holiness and his ceaseless efforts in the cause of Sanskrit literature. Pandits all over India looked upon him as their patron and he spared neither money nor pains to help them. He was very fond of collecting and copying manuscripts. It is related that, when the Mussalmans razed the temple of Viś'ves'vara at Benares to the ground from religious bigotry and hatred, there was severe drought for a long time and that the Mahomedan ruler implored Nārāyaṇabhaṭṭa to propitiate Viś'ves'vara. Nārāyaṇabhaṭṭa propitiated Viś'ves'vara and copious rain fell in a day. Thereupon Nārāyaṇabhaṭṭa induced the Mahomedan ruler to allow him to rebuild the temple of Viś'ves'vara. For his piety and learning Nārāyaṇabhaṭṭa was given the title of 'Jagadguru' and his family was given the first place of honour in the assembly of learned Brāhmaṇas and at the recitations of the Vedas (*mantrajāgaras*). The latter distinction continues in the family, it is said,

even now. That Nārāyaṇabhaṭṭa was concerned with the rebuilding of the temple of Viś'ves'vara is vouched for by Divākarabhaṭṭa, a daughter's son of Nilakanṭha, who was the grand-son of Nārāyaṇabhaṭṭa¹. But it is rather strange that the Gādhivaṃśānucarita is silent on this point (I. A. vol. 41 at p. 10). In the colophons to the several works of his descendants, Nārāyaṇabhaṭṭa is frequently styled 'Jagadguru'.² Nārāyaṇabhaṭṭa wrote the Prayogarātna, the Tristha-lisetu, the Antyeṣṭipaddhati, Rudrapaddhati, Divyānu-ṣṭhānapaddhati,³ and numerous other works. He wrote a commentary on the Vṛttaratnākara in the year 1602 of Vikramārka i. e. 1546 A. D.⁴ His works are even now used all over India and regulate the performance of religious ceremonial in modern times. His descendants speak of him as almost an *avatāra*⁵ of the Deity and as a profound Mīmāṃsaka.⁶ He appears to have composed a commentary on the S'āstradīpikā of Pārthasārathimis'ra,

1 श्रीरामेश्वरसुरिसुनुरभवन्नारायणाख्यो महान्येनाकार्यविमुक्तके सुविधिना विश्वेश्वर-
स्थापना । Introductory verse 4 to the दानहीराबलिप्रकाश. Vide I. O. Cat.
part III p. 547, No. 1708.

2 e. g. 'श्रीमज्जगद्गुरुमीमांसकनारायणभट्टसुरिसुनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमला-
करभट्टकृते ऋद्धधर्मतत्त्वे' &c. Aufrecht's cat. of Sanskrit mss. in the Bodlei-
an Library p. 277, No 654.

3 It is probably to this work that नीलकण्ठ in his व्यवहारतत्त्व
refers in the words 'एतदनुष्ठानपद्धतिस्तु भट्टकृता द्रष्टव्या' p. 457.

4 'याति विक्रमशके दिव्यषड्भूतसंमिते सितगकार्तिकरद्रे । ग्रन्थपूर्तिसुकृतं किल कुर्मो
रामचन्द्रपदपूज (न ?) पुष्पम् ॥' I. O. Cat. part II p. 304.

5 वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् । पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥
Introductory 3rd verse to the निर्णयसिन्धु of कमलाकरभट्ट (Nirṇ. ed.).

6 मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरस्तान्यरूपाभिधः ।
वाग्देव्या गतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तां भजन्तो मुञ्चन्निमुक्तं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
Intro. 4th verse to the द्वैतनिर्णय of शंकरभट्ट (No. 109 of the Deccan
College collection of 1895-1902).

as his son S'amkarabhaṭṭa informs us.¹ As he was born in 1513 and wrote a work in 1546 A. D., the literary activity of Nārāyaṇabhaṭṭa must be ascribed to the period between 1540 A. D. and 1580 A. D.

Nārāyaṇabhaṭṭa had three sons, Rāmākṛṣṇabhaṭṭa, S'amkarabhaṭṭa and Govindabhaṭṭa, the first being the eldest². Rāmākṛṣṇa also was a very learned man. He is spoken of as a helmsman in the deep ocean of the philosophy of the Bhāṭṭa (Kumārila-bhaṭṭa) school and as unravelling the knotty points in other s'āstras also and as having made his opponents look like glow-worms in the brilliance of his lore.³ He wrote a commentary on the Tantravārtika, the Jīvatpitrka-kartavya-nirṇaya, the Jyotiṣṭomapaddhati, the Māsikas'rāddhanirṇaya and other works. The Gādhivaṃs'ānucarita says that he died at the age of 52.

S'amkarabhaṭṭa, the second son of Nārāyaṇabhaṭṭa, was a profound Mīmāṃsaka. He wrote a commentary on the S'āstradīpikā, to which frequent reference is made in his own work called the Dvaitanirṇaya and in the

1 My friend, Pandit Bakres'āstri of Bombay, has a copy of the comment of शंकरभट्ट on the शास्त्रदीपिका. While commenting on the first अध्याय, शंकरभट्ट says 'प्रागङ्गौ गुरुचरणैर्व्याख्या संख्यावतां तु विख्याता । विहिता हिता ततस्तं विहाय विवृणोमि संवृतं भावम् ॥'. At the end of the 6th अध्याय we have these words 'प्रागङ्गियुगले टीका कृता गुरुमिरेव यतः । लक्षणेनैव त्रिशष्टि षट्पादी व्याख्यायते मया ॥'. This shows that नारायणभट्ट commented on the first *pāda* of the first अध्याय and the first two *pādas* of the sixth अध्याय (of the पूर्वमीमांसासूत्र).

2 In the प्रयोगरत्न (Nirn. ed.) we read in one place इति श्री...प्रयोगरत्ने तज्ज्येष्ठसुतरामकृष्णोद्गीता दुष्टरजोदर्शनशान्तिः समाप्ता.

3 यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्ममेत्ता । योत्र श्रमः क्लृप्तः कमलकरेण प्रीतोमुनास्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ Introductory verse to the शुद्धकमलकरः विद्याप्रद्योतनोद्द्योतखद्योतीकृतवादिनम् । पितरं रामकृष्णख्यं वन्दे स्नेहभरान्वितम् ॥

Samśkāramayūkha, where it is styled S'āstradīpikāprakāś'a. For an account of his Dvaitanirṇaya, the Annals of the Bhandarkar Institute (vol. III, part 2, pp. 67-72) may be consulted. In this latter work, he distinctly states that he will conform to the views of southern writers.¹ He wrote a work called Mīmāṃsābālaprakāś'a (printed at Benares), in which he summarises the conclusions established in the twelve chapters of the Pūrvamīmāṃsāsūtra. Another work of his is the Dharmaparakāś'a or Sarvadharmaparakāś'a, in which his mother's name is given as Pārvatī² and in which he refers to his S'āstradīpikāprakāś'a. Some of his other works are Vidhiraśāyanadūṣaṇa, in which he refutes the Vidhiraśāyana of Appayyadīkṣita, the Nirṇayacandrikā, Vratamayūkha. Bhaṭṭoji Dīkṣita, author of the Siddhānta-kaumudī, was the most famous of his pupils.

The third son of Nārāyaṇabhaṭṭa was Govinda who died at the age of 48, leaving four sons (*vide* I. A. vol. 41 at p. 11).

Rāmakṛṣṇa, the son of Nārāyaṇa, had three sons, Dinakara alias Divākara, Kamalākara and Lakṣmaṇa. The eldest of these was Dinakara³ and Lakṣmaṇa was the youngest.⁴ Their mother's name was Umā and she

1 दाक्षिणात्यमते स्थित्वा धर्मद्वैतेषु निर्णयम् । तनुतेसौ विगाह्यैव नावमान्यः कथंचन ॥ 8th intro. verse in the ms. of the द्वैतनिर्णय (No. 109 of 1895-1902 of the Deccan College Collection).

2 संपूज्य प्राबुद्धः श्रीहरिसुदधिसुतां देवतां चैव वाचं स्वां विद्यां सूत्रकारान्गुरुमथ सकलान् धर्मशास्त्रप्रवक्तॄन् । श्रीमन्नारायणाहं गुरुमथ जननीं पार्वतीं शंकरः श्रीमीमांसान्यायसारं शिवपुरि तनुते सर्वधर्मप्रकाशम् ॥ I. O. Cat. part III, p. 482 No. 1564.

3 बिन्दुमाधवपादाब्जरोल्मीकृतविग्रहम् । ज्यायासं आतरं भट्टदिवाकरमुपासहे ॥ 6th intro. verse to the निर्णयसिन्धु; येनोद्धृता स्वस्य कुलप्रतिष्ठा महाबराहेण महिम्नं तोषात् । यज्ञेन विद्याभिससार यसाद्विवाकरं नोमि तमग्रजाग्र्यम् ॥ 6th intro. verse to the आचाररत्न of लक्ष्मणभट्ट.

4 अवीत्य लक्ष्मणाख्येन कमलकरसोदरात् । आचाररत्नं सुधिया यथामति वितन्वते ॥ 7th intro. verse, आचाररत्न.

seems to have immolated herself on the funeral pyre of her husband. The sons offer most touching reverence to their mother in their works.¹ Dinakara alias Divākara wrote the Bhāṭṭadinakarī or Bhāṭṭadinakaramīmāṃsā which is a commentary on the S'āstradīpikā, the S'ānti-sāra, the Dinakaroddyota. This latter was a comprehensive digest, commenced by Dinakara and completed by his son Vis'ves'vara or Gāgābhaṭṭa.² Kamalākara-bhaṭṭa wrote no less than twenty-two works. Next to Nārāyaṇa-bhaṭṭa, Kamalākara and his cousin Nīlakaṇṭha stand out as the most prominent and far-famed scions of this family of Bhaṭṭas. In some of Kamalākara's works such as the S'āntikamalākara and the commentary on the Kāvya-prakāśa verses occur highly eulogising his proficiency in all the s'āstras.³ He tells us that he composed his commentary on the Kāvya-prakāśa for the diversion of his son Ananta. He composed his Nirṇayasindhu in the year 1668 of the Vikrama era. i. e. in 1612 A. D.⁴ We learn from another source that this was his first work. Therefore his literary activity must have fallen between 1610 A. D.

1 स्वर्धामग्निनिवेशादुभया प्राप्तामुभासमाख्यातः । धुनदीं निर्मलचित्तां मातरमेकां सतीं सदा वन्दे ॥ 5th intro. verse to the आचाररत्न; सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम् । धुनदीसोदरीमन्त्रासुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ Intro. to the निर्णयसिन्धु and शृङ्गकमलाकर.

2 मीमांसाण्वकणधाराविबुधः श्रीमद्नारायणस्तद्वंशस्य करीरतां भजति यो विश्वेश्वराख्यः कृती । गागाभट्ट इति प्रथां दिनकरात्प्राप्तः पितुर्लालनात्तेनाचारनिबन्धनो दिनकरोद्बोतोऽधुना पुर्यते ॥ vide Dr. Mitra's Bikaner cat. pp. 386-387; vide also I. O. Cat. part III, p. 505.

3 तर्कौ दुस्तर्कमेवः फणिपतिभणितिः पाणिनीये प्रपञ्चे न्याये प्रायः प्रगल्भः प्रकटितपट्टिमा भाट्टाख्यप्रपञ्चे । प्रासः प्राभाकरिणे पथि प्रथितदुरुहान्तवेदान्तसिन्धुः श्रौते साहित्यकाव्ये प्रचुरतर-गतिर्धर्मशास्त्रेषु यश्च ॥ काव्यप्रकाशव्याख्या No. 433 of 1895-1902 of the Deccan College Collection and a ms. of the S'āntiratna in the Bhau Daji collection of the B. B. R. A. S.

4 वसुक्रतुक्रतुभूमिते गतेन्दे नरपतिविक्रमतोय याति रौद्रे । तपसि शिवतिथौ समाषितोयं रघुपतिपादसरोरुहेर्पितश्च ॥ 6th verse at the end.

and 1640 A. D. Some of his important works are the *Nirṇayasindhu*, the *S'ūdrakamalākara*, the *Vivādatāṇḍava*, the *S'āntikamalākara*, the *Vratakamalākara*, the *Pūrtakamalākara* and the commentary on the *Kāvyapra-kāś'a*. For a complete list *vide* the foot-note.¹ The youngest of the three brothers, Lakṣmaṇa, studied under Kamalākara and wrote the *Ācāraratna*, the *Gotrapra-vararatna* and a few other works.

S'amkarabhaṭṭa had four sons, Raṅganātha, Dāmodara, Nṛsimha and Nilakaṇṭha. Mandlik is not right in saying that S'amkarabhaṭṭa had two sons. In the *Vyavahāratattva* (*vide* appendix A) the colophon makes it clear that Nilakaṇṭha was the younger brother of the first three mentioned above. Similarly in the colophon to the *Nitimayūkha* (Benares edition of 1880) Nilakaṇṭha is described as the younger brother of the first three mentioned above. The *Dvaitanirṇaya* of S'amkarabhaṭṭa says that the author's son Dāmodara wrote a supplement to the *Dvaitanirṇaya*². In the *Vyavahāratattva* Nilakaṇṭha refers to the work on matters forbidden in the

1 In the *विवादताण्डव* he says at the end (I. O. Cat. part III, p. 455 No. 1502) 'येनाकारि प्रोद्धता वार्तिकस्य टीका चान्या (चान्या?) विशतिग्रन्थमाला । श्रीरामा-इन्द्रोरर्पिता निर्णयेषु सिन्धुः शास्त्रे तत्त्वकौतूहले च॥'; at the end of the *शान्तिरत्न* (also called *शान्तिकमलाकर*) after the verse तर्के दुस्तर्कमेधः there is a list of 22 works 'आदौ निर्णयसिन्धुस्तु वार्तिके टिप्पणी पुनः । काव्यप्रकाशगा व्याख्या दाने च कमलाकरः ॥ शान्तिरत्नं ततः पूर्वव्रतयोः कमलाकरः । ग्रन्थो वेदान्तरत्नं च सभादर्शकुतूहलम् । प्रायश्चित्ते रत्नमेकं व्यवहारे तथापरम् । बद्धवाङ्मिक (?) मन्यच्च गोत्रप्रवरदर्पणः । रत्नं कर्मविपाकाख्यं कार्त्तवीर्यस्य पद्धतिः । सोमप्रयोगः शूद्राणां धर्मो रुद्रस्य पद्धतिः । टिप्पणी च तथा शास्त्रदीपिकालोकसंज्ञिता । मीमांसायां तथा शास्त्रतत्त्वस्य कमलाकरः । सर्वतीर्थविधिश्चैव भक्तिरत्नं तथोत्तमम् । रामकृष्णसु-तेनेत्यं कमलाकरशर्मणा । द्वयिकां विंशतीनां च ग्रन्थानां रत्नमालिका । सेवां कर्तुमशक्तेन हर्षिता रामपादयोः ॥

2 असत्सु तदामोदरभट्टकृतेऽसत्कृतद्वैतनिर्णयस्य परिशिष्टे दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य चेति कलिनिषेधव्याख्याने उक्तम्. *Vide* *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. III, part 2, p. 72.

Kali age composed by his eldest brother Dāmodara¹. In the Ācāramayūkha Nilakaṇṭha refers to the Kalivarjya-nirṇaya of his elder brother (bhrātracaranāḥ) and in the Prāyas'cittamayūkha to his eldest brother, without naming him. In the other Mayūkhās also (such as those on S'rāddha and Samaya) references occur to an elder brother. It is difficult to reconcile the fact that Dāmodara is spoken of as the eldest brother in the Vyavahāratattva with the fact that Raṅganātha's name occurs before that of Dāmodara in the colophon to the same work. An explanation may be hazarded that Raṅganātha probably died early so that Dāmodara became the eldest or that Raṅganātha might have been given away in adoption. It is also possible that the colophon is not exact as to the seniority among the brothers. It is significant that the Gādhivaṃś'anucarita speaks of only Dāmodara, Nṛsiṃha and Nilakaṇṭha. So it looks very probable that when S'amkarabhaṭṭa wrote the work in his old age, Raṅganātha had passed away. The works of Nilakaṇṭha will be dealt with separately later on.

Dinakara alias Divākara had a son Vis'ves'vara better known as Gāgābhaṭṭa. He officiated at the coronation of S'ivaji, the founder of the Maratha empire. Besides completing his father's digest, the Uddyota, he wrote the Bhāṭṭacintāmaṇi, the Mīmāṃsākusumāñjali², the Kāyasthadharmadīpa and other works. His S'ivārkodaya is modelled on the lines of the S'loka-vārtika of Kumārila. In the Kāyasthadharmadīpa reference is made to Aurangzeb, to Rājagiri (Raigad

1 एषां कलिवज्यावज्यादिविवेकोसज्जयेष्टभ्रातृभट्टदामोदरकृतकलिवज्यनिर्णयादवसेयः ।
p. 465.

2 In the भाट्टचिन्तामणि (तर्कपाद p. 88 Chowkhamba series) he says
'इदं ग्रन्थं तु महिहितसूत्रवृत्तौ मया विचार्य कुसुमाञ्जलौ बहु च दूषितं भूषितम् । अपेक्षितम-
थाप्युपेक्षितमिदं कठोरत्वंः शिशुप्रतिविबोधनार्थकृतभाट्टचिन्तामणौ ॥'.

fort) as the capital of S'iva (S'ivaji), to S'ahaji and Jijā (the mother of S'ivaji) and to Bālāji Kāyastha, a minister of S'ivaji at whose instance the work was composed by Gāgābhaṭṭa¹. Kamalākarabhaṭṭa had three sons one of whom Ananta wrote a digest styled Rāmakalpadruma on *ācāra*, *samaya*, *s'rāddha*, *utsarga*, *prāyas'citta* and similar matters.

Dāmodarabhaṭṭa had a son Siddhes'vara, who wrote a work called Saṁskāramayūkha in *saṁvat* 1736 (i. e. 1679-80 A. D.). Nilakanṭha had two sons, S'amkara and Bhānu and a daughter. His wife's name was Gaṅgā². Nilakanṭha's son S'amkarabhaṭṭa had a hand in editing the Saṁskāramayūkha, as will be seen later on. He wrote the Kuṇḍoddyotāḍars'ana (or Kuṇḍabhāskara) in 1671 A. D.³ Besides these he wrote the Vratārka, the Kuṇḍārka, the Karmavipāka. Bhānubhaṭṭa, another son of Nilakanṭha, wrote the Dvaitanirṇayasiddhantasamgraha, which is an epitome of the Dvaitanirṇya, the Ekavastrasnānavidhi, and the Homanirṇaya. The name of Nilakanṭha's daughter was Gaṅgā (probably in her husband's family). She was married to Bhaṭṭa Mahādeva, of the Bhāradvāja gotra, surnamed Kāla (Kālē in

1 I. O. Cat. vol III, pp. 525-527, No. 1653.

2 श्रीभास्करं शिवकरं शिरसा प्रणम्य श्रीनीलकण्ठपितरं जननीं च गङ्गाम् । तत्पाद-
चिन्तनबलो बुधशंकराख्यः संस्कारभास्करममुं वितनोति काव्यम् ॥ Intro. 2nd verse
to the संस्कारभास्कर of शंकर (I. O. Cat. part III p. 433 No. 1464); लक्ष्मी
नारायणं नत्वा सीतया सहितं रघुम् । गङ्गायुतं नीलकण्ठं गुरोः पादाम्बुजं तथा । पितामह-
कृतद्वैतनिर्णयाथैव संग्रहम् । नीलकण्ठात्मजेनेह क्रियते भानुनाधुना ॥ द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रह
I. O. Cat. part III, p. 488 No. 1575.

3 I. O. Cat. part III p. 427 (foot-note). Peterson in his
cat. of Ulwar mss. says that the Kuṇḍārka was printed in the
कुण्डग्रन्थविंशति (p. 2), that that work was commented upon by रघुवीर-
दीक्षित, son of विठ्ठल and that रघुवीरदीक्षित wrote one of his works, the
मुहूर्तसर्वस्व, in 1636 (?).

Marathi). Her son Divākaraḥṭṭa was a very learned man and compiled an extensive digest called Dharmas'āstrasudhānidhi. Parts of that work are Ācārārka, the Dānacandrikā, the Āhnikacandrikā, the Dānahīrāvaliprakāśa &c. He composed his *Ācārārka* in the (Vikrama) year 1743 (i. e. 1686-87 A. D.)¹. In that work he speaks of his maternal grandfather as the foremost among Mīmāṃsakas. In the Dānahīrāvaliprakāśa he speaks of Nīlakaṇṭha as possessed of the unclouded wisdom of Bṛhaspati and S'ukra². From the introductory verses to the Dānasamkṣepacandrikā we find that his mother's name was Gaṅgā and father's name Mahādeva³. In that work he distinctly says that he follows the Dānodyota, Dānaratna and Dānamayūkha⁴. The last is one of the twelve *mayūkhas* of Nīlakaṇṭha.

It is not necessary to pursue the pedigree of the family beyond the immediate descendants of Nīlakaṇṭha.

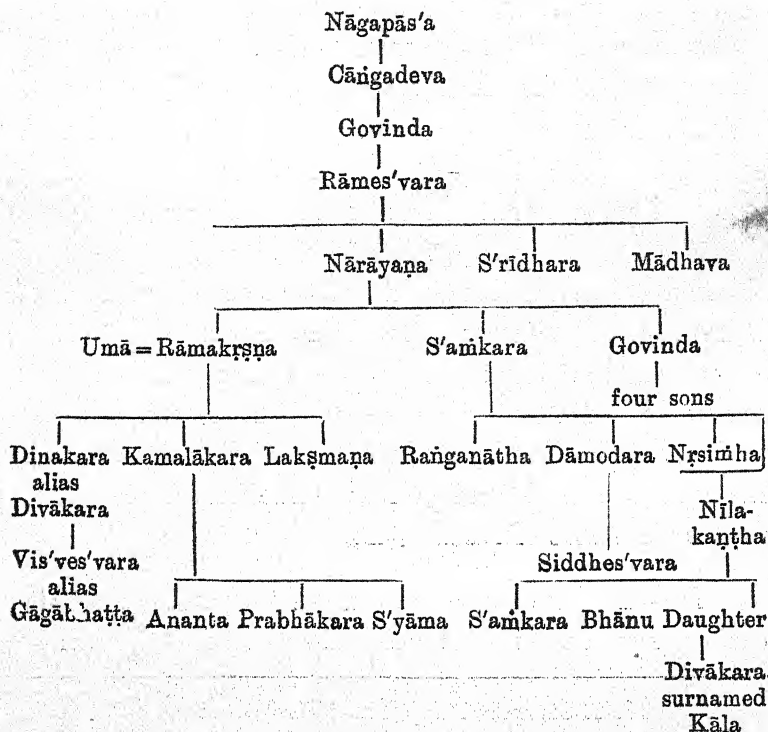
1 Vide I. O. Cat. part III, p. 509-510, No 1616. The verses at the end are 'यद्वाक्यादधिवाक्यार्थमपूर्वार्थाभिधातुता । नीलकण्ठो जयत्येष मीमांसकधुरंधरः ॥ श्रीबालकृष्णामजसुनुनिर्मितं वर्षेभिर्वेदाश्चहिमांशुसंयुते । जनाः प्रकुर्युः किल धर्मकार्यमाचारसर्वं किल संविलोक्य ॥'.

2 I. O. Cat. part III, p. 547, No. 1708, intro. verses 4-5 'श्रीरामेश्वरसूरि...स्थापना (p. VIII, note 1) । तत्पुत्रो विबुधाधिपः क्षितितले श्रीशंकरस्तत्पुत्रो जीवेन्द्रारिपुरोहितामलमतिः श्रीनीलकण्ठाभिधः ॥ तत्पुत्रीतनयो दिवाकरकृती शास्त्रेष्वधीती पितुर्मीमांसानयकोविदः पुरभिदः क्षेत्राधिवासी सुधीः ॥'.

3 प्रणम्य मातरं गङ्गां भैरवं वनशंकरम् । महादेवाख्यपितरं श्रौतस्मार्तविशारदम् ॥ दिवाकरेण सुधिया सारमुद्धृत्य शास्त्रतः । शिष्टानां तन्यते तुष्ट्यै दानसंक्षेपचन्द्रिका ॥ I. O. Cat. part III, p. 548, No. 1709.

4 Vide Cat. of the Bod. Library by Winternitz and Keith vol. II, p. 280 No. 1494 'इति श्रीदानोद्द्योतदानं ह्यदानमयूखाधनुसारेण च कालोपनामक-भट्टदिवाकरकृतदानसंक्षेपचन्द्रिकायां ताम्रधृतादितुलापुरुषप्रयोगः समाप्तः'.

Therefore the pedigree of the family is

For a more detailed pedigree Mandlik's edition may be consulted. It is however to be remembered that the pedigree of the family given by Mandlik on information supplied by modern *s'āstris* is not quite accurate. Dr. Ganganatha Jha was not able to find recently any living descendant of Nilakanṭha in Benares. In Mandlik's edition Gāgābhaṭṭa is shown to have had no descendants, while Dr. Gaganatha Jha says that a descendant of Gāgābhaṭṭa by name Rāmabhaṭṭa lives at Benares near 'Ratanphatak'.

III

The works of Nīlakaṇṭha.

Nīlakaṇṭha composed an encyclopædia embracing various topics connected with ancient and mediæval Hindu civil and religious law, ceremonial, politics and cognate matters. That encyclopædia is generally styled Bhagavanta-bhāskara in honour of the author's patron, Bhagavantadeva, a Bundella chieftain of the Sengara (S'rngivara) clan that ruled at Bhareha near the confluence of the Jumna and the Chambal (carmanvatī). Some variation in the name of the encyclopædia is perceptible in the various colophons to the different parts of it. That the patron's name was Bhagavanta (-deva or -varman) is quite clear.¹ It is therefore natural to expect that the work should be styled Bhagavanta-bhāskara.² But in the colophons to some of the Mayūkhās the work is called Bhagavantabhāskara³ or simply Bhāskara.⁴ In some other colophons it is called Vidvadbhāskara.⁵ As the whole work was styled Bhāskara (the Sun) it was divided into twelve parts, just as there were twelve Ādityas and each part came to be called a Mayūkha (a ray) by a continuation of the metaphor. Nīlakaṇṭha distinctly says in most of the Mayūkhās that he composed

1 Vide the concluding verse of the Vyavahāramayūkha and the 12th verse to the प्रायश्चित्तमयूख (Benares ed.) 'तिथेर्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाथ निरामगोचरम् । श्राद्धं वदत्यत्र स नीलकण्ठः संप्रेरितः श्रीभगवन्तवर्मेणा ॥'.

2 e. g. in the शान्तिमयूख the 14th introductory verse (in the Benares ed. of 1879) is 'भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् शिष्टसंमते च ततः । शान्तिविवेकमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥'.

3 Vide Mandlik's edition of the व्यवहारमयूख.

4 Vide the श्राद्धमयूख (Benares ed. of 1879), the नीतिमयूख (Benares ed. of 1880).

5 Vide the समयमयूख (Benares ed. of samvat 1937).

the work at the command of Bhagavantadeva or that he was urged or inspired by his patron to do so.¹

The introductory verses in the mss. of all the Mayūkhas present a perplexing problem. Hardly any two mss. of the same Mayūkha contain the same introductory verses. For example, one of the three mss. of the Samaya-mayūkha in the Bhau Daji collection of the Bombay Royal Asiatic Society has only one introductory verse²; while in the other two that verse does not occur at all. In one of these two latter there are four introductory verses and in the other there are five, the Benares edition agreeing with the last. The Benares edition of the S'āntimayūkha (of 1879) contains fourteen introductory verses, nine of which (from the second) give the genealogy of the family of Bhagavantadeva; while one ms. of the S'āntimayūkha in the Bhau Daji collection has only one introductory verse which is not found in the Benares edition; and another ms. of the same in the same collection has three verses, only one of which is found in the Benares edition. In the same way the printed editions of the Prāyas'cittamayūkha and the Ācāramayūkha (Benares, 1879) contain fourteen introductory verses each; while mss. of these two Mayūkhas in the Gattulalji collection in Bombay have only two and three verses respectively. This perplexing variance in the number of introductory verses cannot be satisfactorily explained by supposing that in all cases of such differences the scribes of the mss. and others introduced unauthorised

1 Note the word भगवन्तदेवादिष्ट in the colophon to the व्यवहारमयूख and the प्रतिष्ठामयूख (Bombay edition of 1891 printed at the ज्ञानदर्पण press), the word संप्रेरित in the introduction to the प्रायश्चित्तमयूख (p. XVII. note 1 above), the word आज्ञप्त in the 11th intro. verse to the शान्तिमयूख (Benares ed. of 1879).

2 भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेऽसिन् शिष्टसंमते च ततः । समयस्य विधिमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥

interpolations. The hypothesis which, after a careful consideration of all the introductions, seems most probable is that Nīlakaṇṭha himself (or probably his son) from time to time revised his works, recast the introductory verses, added to them and also made slight alterations and additions in the body of the works.

Some of the Mayūkhas such as the printed editions of the S'ānti, Prāyas'citta, S'rāddha and Ācāra Mayūkhas contain the genealogy of the family of Bhagavanta-deva. The genealogy is more or less mythical, but there are no weighty reasons to suppose that the verses are spurious and not from the pen of Nīlakaṇṭha himself¹. The genealogy is: from Brahmā was born Kas'yapa, whose son was Vibhāṇḍaka, whose son was R̥ṣyas'ṅga. In the family of the latter was born S'ṛṅgivara, after whom the family came to be known as Sengara. King Karṇa was born in that family. Then follows a line of eighteen kings, the last being Bhagavantadeva.

1 The verses are:—'जज्ञे पितामहतनोः खलु कश्यपो यस्तस्मादजायत मुनिस्तु विभाण्डकाख्यः । तं पुत्रिणां धुरमरोपयदृष्यशृङ्गस्तस्यान्वयेप्यजनि शृङ्गिवराभिधानः ॥ तस्मिन्वंशे महति वितते सेङ्गराख्ये नृपाणां राजा कर्णः समजनि यथा सागरे शीतरश्मिः । कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजतेभिर्पूर्णं कर्णस्यापि प्रविततकथा नावकाशं लभन्ते ॥ विशोकैकाख्यदेवस्ततस्तत्सुतो भृद्दिशोकीकृता येन सर्वा धरित्री । ततोप्यास राजास्तेश्वस्ततोभूद्रयौख्यो रयेणैव सर्वहितमः ॥ बभूवाथ वैराट् राजस्ततोभून्नृपो मेदिनीवल्गुभो वीठुराजः (v. l. मेदिनीशो बभौ वीठुराजः) । नरब्रह्मदेवस्ततो मैन्युदेवस्ततोभून्नृपश्चन्द्रपालाभिधानः (v. l. श्रेन्द्र०) ॥ शिवगणाख्यनृपः समजन्यथो शिवगणाख्यपुरं प्रचकार यः । शिवगणेन समः सकलैर्युगैः शिवशिवप्रथमो गणनास्तु यः ॥ रोलिचन्द्र इति तत्तनयोभूत्कर्मसेनैरनुपतिस्तमथानु । लोकपो नरहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजातः । यैशोदेवस्ततो जातस्तारोलिचन्द्रनृपस्ततः । चक्रसेनस्ततो राजा रार्जिसिंहनृपो यतः ॥ ततोप्यभूद्रपतिसौहिदेवः स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुग्धसिन्धुः । अभूत्ततः श्रीमर्गवन्तदेवः सदैव भाग्योदयवान् क्षितीशः ॥ यद्दानद्रविणाद्रिर्निर्जितवपू रत्नाचलो लज्जया दूरे सन्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुंसां गतिः । किं च त्रस्यदरातिवामनयनानेत्रान्मुभिर्वधितस्तोजोसिर्वेदवामुखोत्थदुतभुक्तुल्यः कथं नो भवेत् ॥ आज्ञसस्तेन राजा विबुधकुलमणिर्दक्षिणात्यावतंसो भट्टः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिषु दृढमतिर्जैमिनीयेद्वितीयः । आज्ञामादाय मूर्ध्ना सविनयममुना तस्य सर्वात्रिबन्धान्दृष्ट्वा सम्यग्विविच्य प्रविततकिरणस्तन्यते भास्करोयम् ॥ *Vide also Aufrecht's Bod. Cat., p. 280. No. 656 and I. O. Cat. part III, p. 429, No. 1444 and Mandlik's Introduction LXXVII.*

The order in which the twelve Mayūkhas were composed is an interesting question. In the introductory verses to the Benares editions of the Ācāramayūkha, the Prāyas'cittamayūkha and the S'āntimayūkha, the order is given as follows¹:—(1) Saṃskāra; (2) Ācāra; (3) Samaya; (4) S'rāddha; (5) Nīti; (6) Vyavahāra; (7) Dāna; (8) Utsarga; (9) Pratiṣṭhā; (10) Prāyas'citta; (11) S'uddhi; (12) S'ānti. The same order occurs in another verse in the introduction to the Samayamayūkha². In the colophon at the end of the Ācāramayūkha it is described as the second; while the S'āntimayūkha is described as the twelfth. But it is worthy of note that in the colophon to the edition of the Pratiṣṭhāmayūkha published in Bombay in 1891, it is described as the eighth while it is the ninth according to the order set forth above. The introductory verses to many of the Mayūkhas and the internal evidence contained in them is sufficient to establish the order in which almost all the Mayūkhas were written³. Nilakaṇṭha very frequently says that a particular subject has been already treated of by him in another Mayūkha or that he will dilate on it in a subsequent Mayūkha. From the cross

1 संस्काराचारकालाः समुचितरचनाः श्राद्धनीतिविवादो दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुबद्धाः । प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिरेवं क्रमेण ख्याता ग्रन्थेन शुद्धे बुध-जनसुखदा द्वादशैते मयूखाः ॥

2 संस्काराचारकालाः श्राद्धं नीतिर्विवाददाने च । अत्रोत्सर्गः प्रतिष्ठा प्रायश्चित्तं विशुद्धि-शान्ति च ॥ (Benares ed. of *samvat* 1937). Vide I. O. Cat. part III, p. 428, No 1441.

3 तिथेर्मयूखं प्रतिपाद्य सम्यगाराध्य धामाय गिरामगोचरम् । श्राद्धं वदत्यत्र स नीलकण्ठः स्प्रेषितः श्रीमगवन्तवर्षेण ॥ Intro. to the श्राद्धमयूख. This shows that the श्राद्ध was composed after the समयमयूख that speaks of *tithis*. पितृसौहिलसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाथ तत्सुतः । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृताम् ॥ नीतिमयूख. The first verse of the व्यवहारमयूख shows that it was written after the नीतिमयूख. उक्त्वा दानविधिं नाम राममाराध्य भास्करम् । उत्सर्गविषये भट्टनीलकण्ठो वदत्यत्र ॥ उत्सर्गमयूख; महो महत्समाराध्य जलोत्सर्गमथोक्तवान् । प्रतिष्ठां सर्वदेवानां नीलकण्ठो वदत्यसौ ॥ प्रतिष्ठमयूख.

references contained in the several Mayūkhas it appears that the order set forth above is tolerably correct.¹ Considerations of space and utility require that the cross references should not be set out here in detail.

The next question is whether Nīlakaṇṭha composed other works than the twelve Mayūkhas. In appendix A there is a work called Vyavahāratattva. Four different reasons lead irresistibly to the conclusion that that work was composed by Nīlakaṇṭha. In the first place the colophon at the end of that work describes it as the composition of Nīlakaṇṭha, the son of the Mīmāṃsaka S'aṅkarabhaṭṭa. In the second place, in the section on *dattāpradānika*, the author of the Vyavahāratattva speaks of the Dvaitanirṇaya as composed by his father. Besides, at the beginning of the section on *Dāyavibhāga*, the author of the Vyavahāratattva says that the proposition that the sources of ownership are those well known from worldly dealings has been established by him in the discussion on ownership. This is obviously a reference to the Vyavahāramayūkha wherein there is an elaborate discourse on 'svatva'. Besides there is a very close correspondence in language and doctrines between the Vyavahāratattva and the Vyavahāramayūkha. Therefore there can be no room for doubt that both works are by the same author.² The Nirṇayasindhu of Kamalākara several times quotes a Vyavahāratattva, which, however, is certainly a different work altogether as the quotations show that that work dwelt upon ceremonial matters and

1 e. g. the श्राद्धमयूख (Benares ed.) says 'प्रपञ्चितं चेदं संस्कारमयूखे' (p. 46); in the आचारमयूख (Benares ed.) we find 'एषां प्रतिष्ठापूजादि सर्वे प्रतिष्ठामयूखे वक्ष्यते' (p. 69); 'दुःस्वप्नाश्चाचारमयूखे उक्ताः' (नीति० p. 48); 'दानमयूखे वक्ष्यते' (p. 87 of समयो); 'निर्णीतं चेदं समयमयूखेस्ताभिः' व्यवहार०

2 For a discussion about the व्यवहारतत्त्व vide 21 Bom. L. R. p. 1-4 (Journal portion).

religious rites. The only important points in which the Vyavahāratattva differs from the Vyavahāramayūkha are two, *viz.* the former work places the mother before the father in the matter of succession, while the latter reverses the order and the former makes no reference to the sister as an heir, while the latter assigns her a high place among *gotraja* heirs. The reason probably lies in the fact that the Vyavahāratattva was a mere epitome and the author rather followed in both matters the orthodox school of Vijñānes'vara, who was a southern writer like Nilakanṭha himself; while in the Vyavahāramayūkha he propounded the views prevalent or favoured in the territories of his patron or at his court. About the position of the father, he distinctly states that the eastern writers preferred him to the mother. It is noteworthy that neither Mandlik in his learned introduction nor the learned authors of the Digest of West and Bühler refer to the Vyavahāratattva of Nilakanṭha. That work is for the first time placed in print before Sanskrit scholars. It is not possible to say that the Vyavahāratattva is an abridgment of the Mitākṣarā. A comparison of the contents of the former with the latter shows that the topics dealt with are arranged in different ways in the two works.

Nilakanṭha seems to have also composed a work on adoption styled Dattakanirṇaya. In the Vyavahāratattva the author refers to a Dattakanirṇaya written by himself. The Dharmasindhu also says that the Dattakanirṇaya of Nilakanṭha prescribes that on the death of an adopted son his natural and adoptive fathers had both to observe mourning for three nights and the sapinḍas for one night, while on the death of an adoptive son whose thread-ceremony had been performed (in the family of

adoption) the adoptive father and his sapinḍas would have had to observe mourning for ten days.¹ The quotation from the Dharmasindhu shows that what is referred to is not the section on adoption in the Vyavahāramayūkha, but an independent work, since in the Vyavahāramayūkha there is nothing corresponding to the quotation.

Nīlakaṇṭha is said to have written (according to Aufrecht) two works styled Dharmaparakāś'a and S'rāddhaparakāś'a. The former is referred to in the Saṃskāramayūkha.² It is extremely doubtful whether the Dharmaparakāś'a is a work of Nīlakaṇṭha. We saw above that S'aṃkarabhaṭṭa wrote a work called Dharmaparakāś'a. It is probable that there is some confusion owing to the defective text of the Saṃskāramayūkha, wherein editorial additions were made by the son of Nīlakaṇṭha.

The edition of the Saṃskāramayūkha published by the Gujarati Press in Bombay presents a curious problem. The introductory verses make it clear that the work was composed by S'aṃkara, the son of Nīlakaṇṭha and not by Nīlakaṇṭha himself. The colophon at the end also makes this clear. In the body of the work the other Mayūkhās are in several places referred to as 'composed by my father'. For example, on pp. 7 and 10 of the printed edition we have श्राद्धमयूखे तातचरणाः. In other places such expressions as the following are met with:—'शान्तिस्तु शान्तिमयूखे वक्ष्यते' (pp. 14 and 23); 'कलिवर्ज्यानि च समयमयूखे दर्शयिष्यामः' (p. 70); पुत्रिकाकरणप्रकारादिकं व्यवहारमयूखे दर्शयिष्यामः' (p. 82); 'विशेषस्तु आचारमयूखे वक्ष्यते' (p. 129). In

1 'दत्तकस्य मरणे पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमाशौचमुपनीतदत्तकमरणादौ पालक-सपिण्डानां दशाह्वादीति नीलकण्ठीये दत्तकनिर्णये' धर्मसिन्धु (परिच्छेद III. पूर्वार्ध).

2 p. 37 of the edition issued by the Gujarati Press in 1913 (धर्मप्रकाशे तातचरणाः).

most of these places, there are different readings in some mss., as the foot-notes point out, to some such effect as 'तातचरणकृतमयूखे ज्ञेयम्'. On p. 120 we read 'विवाहोत्तरं पञ्चयज्ञानुष्ठान-मुक्तमाचारमयूखे दर्शयिष्यामः । अष्टकादिश्राद्धज्ञानं श्राद्धमयूखे' and on p. 130 'अन्ये शूद्रधर्मा आशौचादयस्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते शान्तिकादावप्यधिकारः शान्तिमयूखे स्थापयिष्यते'. In these cases there are no different readings pointed out in the foot-notes. In this state of the printed text, several mss. of the Saṁskāramayūkha were consulted. It was found that they all contained the introductory verses and the colophon ascribing the work to Nīlakaṇṭha's son. In the present state of our knowledge all that can be said is that the Saṁskāramayūkha of Nīlakaṇṭha was edited by his son S'aṁkara with additions of his own, but that what we now have is substantially the work of Nīlakaṇṭha. If ever a ms. of the Saṁskāramayūkha comes to light containing the text as it left the hand of Nīlakaṇṭha, it will afford an interesting comparison with the printed text.

IV

The period of Nīlakaṇṭha's literary activity.

The period of the literary activity of Nīlakaṇṭha can be determined with tolerable precision. Nīlakaṇṭha frequently quotes his father's Dvaitanirṇaya in the Mayūkhas on Vyavahāra, Prāyas'citta, Samaya, S'rāddha, and S'ānti. The Dvaitanirṇaya quotes the Tōḍarānanda, an encyclopaedia of religious and civil law, astronomy and medicine, compiled by Todarmal, the famous finance minister of Akbar. The Jyotiṣasaukhya, a portion of the Tōḍarānanda, was composed in 1572 A. D. and a ms. of the Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. Therefore it is reasonable to suppose that the Dvaitanirṇaya could not have been composed much earlier than 1600 A. D. Kamalākara, who was the first cousin (paternal uncle's son) of Nīlakaṇṭha composed the Nirṇayasindhu, which was one of the earliest of his numerous works, in 1612 A. D. Nīlakaṇṭha, who was the youngest of the four sons of S'amkarabhaṭṭa, could not have begun his literary career earlier than Kamalākara who was only the second son of his father Rāma-kṛṣṇa, the latter again being older than S'amkarabhaṭṭa. Therefore it is highly probable that Nīlakaṇṭha's literary activities began later than 1610 A. D. One ms. of the Vyavahāratattva bears the date *samvat* 1700 (*i. e.* 1644 A. D.). This may be the date when the ms. was copied or it may be the date when the work was composed. At all events the Vyavahāratattva is not later than 1644 A. D. The Vyavahāratattva presupposes the Vyavahāramayū-

kha and refers to the author's Dattakanirṇaya. Hence Nilakanṭha must be deemed to have written a good deal before 1644 A. D. A ms. of the S'āntimayūkha in the Bhau Daji collection (in the Bombay Royal A. Society) seems to bear the date *samvat* 1706, i. e. 1650 A. D.¹ Whether this is the date of the composition of the work or only the date of its being copied does not make much difference to the argument. The S'āntimayūkha is the last of the twelve Mayūkhas that Nilakanṭha composed. Hence the above quotation makes it clear that the last of the Mayūkhas was composed not later than 1650 A. D. Therefore the literary activity of Nilakanṭha must be placed between 1610 and 1650 A. D. Since the Vyavahāratattva was either composed or copied in 1644 A. D. and presupposes the Vyavahāramayūkha, the latter could not have been composed later than 1640 A. D. This conclusion about the period of the literary activity of Nilakanṭha and the date of the Vyavahāramayūkha is corroborated by several circumstances. Gāgābhaṭṭa, who was the son of Dinakara, the first cousin of Nilakanṭha, was a famous man in 1674 when he officiated at the coronation of S'ivaji. Nilakanṭha, being of the same generation as Gāgābhaṭṭa's father, must have attained eminence about 1650 at the latest. S'amkara, the son of Nilakanṭha, wrote the Kuṇḍabhāskara in 1671 A. D. Divākarabhaṭṭa, the son of Nilakanṭha's daughter, wrote his Ācārārka in 1686 A. D. Therefore

1 The colophon is 'श्रीनीलकण्ठरचितः स्मृतिभास्कराख्यो ग्रन्थो मया रसखर्षिकुसमितेन्द्रे । चैत्रे सिते रवितृतीयौ रविपादपक्षे पञ्चीकृतो विकसतां जनतोयकृष्णैः ॥ चेन्नादृतः कतिपयैरपि दुष्टभाविः किं तेन भावनिपुणाः खलु सन्ति सन्तः । किं दग्धचञ्चुपुटकाकदम्बकेन पक्वं रसालफलमुज्झितमेव सम्यक् ॥ इति श्री मीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भास्करे शान्तिमयूखः समाप्तिमगम् ।' It will be noticed that one letter after मया is wanting.

Nilakanṭha must have been a man of mature years in 1650. In the same direction points the fact that Siddheśvara, the son of Dāmodara and nephew of Nilakanṭha, wrote his Saṁskāramayūkha in 1680 A. D. It is significant to note that Puruṣottamaji, perhaps the most illustrious descendant of Vallabhācārya, who was born in *samvat* 1724 (*i. e.* 1668 A. D.) and who wrote at Surat, refers to the S'uddhimayūkha in his work styled Dravyas'uddhi.

V

The contents of the twelve Mayūkhas.

It will not be out of place to give a brief outline of the contents of the twelve Mayūkhas.

(1) *The Saṁskārmayūkha*: The worship of Gaṇeś'a and Svastivācana (which are necessary in all *saṁskāras*); the enumeration of *saṁskāras*; the procedure and details about Garbhādhāna, Pūṁsavana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Cūḍākaraṇa, Upanayana, Samāvartana (return of the student from the teacher's house), and marriage; the duties of Brahma-cārins; holidays; *gotras* and *pravaras*; sapinḍa relationship; different forms of marriage, viz. Brāhma, Āsura &c; the time of marriage; the duties of married women and of widows; the duties of the four castes and of the orders of householder, of the forest hermit, and of the ascetic.

(2) *The Ācāramayūkha*: the use of the right hand in all ritual; the time of rising from bed; meditation on various deities, immortal persons &c; directions as to the time and the place of answering calls of nature and as to the manner of purification thereafter; sipping water by way of purification (*ācamana*); rinsing the mouth; daily bath and baths on special occasions; applying *tīlakas* and ashes; the performance of the daily *saṁdhyā*; offering water to the Sun; muttering of prayers (*japa*); offering of oblations to fire (*homa*); division of the day into eight parts with the actions and engagements appropriate to each; the five great daily *yajñas*; offering water to sages, heroes and ancestors; worship of deities such as Hara, Hari, Ś'ālagrāma; the flowers and leaves

appropriate to the worship of each deity; the offering called Vais'vadeva; mid-day meal and accessory matters; engagements after dinner; sleep; dreams, good and evil.

(3) The *Samayamayūkha*: division of *tithis* into *pūrṇa* and *khaṇḍa*; the *s'āstrārtha* as to each *tithi* from the *pratipad* to the *amāvāsyā*; important festivals like Kṛṣṇajānmas'tamī, Rāmanavamī, Navarātra, Mahās'ivarātra, and the rites to be performed on each of these; the *utsarjana* and *upākarma* rites on the full moon of S'rāvaṇa; the time for performing an *istī*; offering of *piṇḍa* (rice-ball) to the Manes on the *amāvāsyā*; eclipses and the rites to be performed when they occur; the fortnight (bright or dark) appropriate to different rites; three kinds of months, *cāndra*, *sāvana*, and *saura* differing in their duration; the rites appropriate to each month from *caritra*; the intercalary month, the rites appropriate to it and the actions to be eschewed in it; the determination of the seasons; the sixty years' cycle; rites to be performed on the birthday of a person; proper and improper times for shaving; things prohibited in the Kali age.

(4) The *S'rāddhamayūkha*: the definition of S'rāddha; two varieties of it, *pārvaṇa* and *ekoddista*; the proper time and place for S'rāddha; persons competent to perform S'rāddha; cases in which women were competent to perform S'rāddha; such S'rāddhas as mahālaya; materials to be used in S'rāddha; use of flesh prohibited in S'rāddha though allowed in former ages; discourse on kus'a and sesame; brāhmaṇas unfit to be invited at S'rāddhas; the way in which the sacred thread was to be worn at the time of performing S'rāddhas and other rites; the places where *piṇḍas* were to be offered and

the size of *pindas*; gifts to brāhmaṇas; places where *pindas* are ultimately to be cast; the *prayoga* (procedure) of S'rāddhas; how S'rāddha is to be performed by him who is unable to go through the whole ritual of it; the letting loose of a bull; the sixteen S'rāddhas that led to *sapīṇḍana*; S'rāddhas on auspicious occasions; daily S'rāddha as one of the Mahāyajñas.

(5) The *Nītimayūkha*: definition of king (rājan); the proper time for coronation; characteristics of a throne; the king's crown; the seven constituent elements of a state, viz. the king, the ministers, allies, people, forts, treasury and army; the principal vices of kings and their effects; evils of gambling and drinking; the qualities of a good king; the duties of kings; the five great *yajñas* in the case of kings, viz. punishing the wicked, honouring the good, increase of wealth by lawful means, impartiality and protection of the state; messengers and envoys (*dūtas*), their qualities and three classes; fate and human effort; eulogy of the brave that sacrifice their lives in battle; varieties of elephants; the game of chess.

(6) The *Vyavahāramayūkha*: definition of vyavahāra; eighteen titles of vyavahāra; the courts of justice; judge and assessors; other tribunals than the king's courts; conflict between *dharmas'āstra* and *arthaśāstra* and between different rules of *dharmas'āstra*; force of local or family usage; the plaintiff or complainant; the defendant or opponent; the plaint, its contents and defects; the defence and its four varieties; sureties for the litigants; the *pramāṇas*, viz. documents, possession and witnesses; description of various kinds of documents; characteristics of false witnesses; ordeals in the absence of other means of proof; principal ordeals, viz. of fire, water, poison and balance; persons fit to undergo ordeals and

the proper times and places for ordeals; other ordeals such as holy water, rice, heated golden *māṣa* &c.; ownership; meaning of *dāya*; two kinds of heritage, *sapratibandha* and *apratibandha*; partition of heritage; time for partition; shares on partition; the rights of the father, mother, and eldest son on partition; partition after father's death; twelve kinds of sons; adopted son; who should adopt, when one should adopt; persons competent to give in adoption; who should be adopted; the ceremonial of adoption; two kinds of *dattaka*; *dvyāmusyāyana* defined; how far *sapinda* relationship of the adopted son extends in the family of adoption and in the family of birth; property not liable to partition; evidence of separation; order of succession to *sapratibandha* heritage; the compact series of heirs from the wife to the brother's son; *gotrajas* as heirs; sister's right to succeed; *samanodakas* and *bandhus*; strangers as heirs; re-union; definition of *strīdhana*; its varieties; succession to *strīdhana*; persons excluded from inheritance; debts, recovery of debts and rates of interest; mortgages and pledges; suretyship; three or four kinds of sureties; deposit; sale by one not an owner; partnership; resumption of gifts; non-payment of wages; rescission of sales; disputes as to boundaries; assault and abuse; theft; adultery; violent offences; gambling and other miscellaneous matters.

(7) The *Dānamayūkha*: definition of *dāna*; eulogy of *dāna*; persons competent to make gifts and receive them; things proper to be given as gifts; *iṣṭa* and *pūrta*; proper times and places for making gifts; measures of corn and distance; postures of idols of various deities such as Ganeśa, Nārāyaṇa, Kāma; the *maṇḍapa* described; settling the four principal directions; the ceremonial of the worship of the planets; the sixteen *mahādānas*.

such as weighing against gold &c; gifts of lands, houses, elephants, horses; prohibition against the resumption of gifts; description of a *prapā* (where water was distributed gratis) for travellers.

(8) The *Utsargamayūkha*: eulogy of the dedication of a reservoir of water to the public; proper time for making such a dedication; the ritual of such a gift; wells and tanks; pandal to be erected near the reservoir at the time of dedication; twenty-four priests required in the dedication and their duties; the deities invoked at such a dedication; purification of wells and tanks polluted by dogs, cats, asses, pigs or corpses; the planting of trees and rites appropriate thereto.

(9) The *Pratisthāmayūkha*: the time for consecrating temples; the preparations for consecration, such as collecting firesticks, saffron, musk &c; worship of the maṇḍapa (pavilion or pandal); bathing the image; consecrating the image in two ways, *cala* and *acala*; the procedure of repairing old temple buildings and re-establishing idols pulled down or carried away by a river or defaced by accident &c.

(10) The *Prāyas'cittamayūkha*:—definition of *prāyas'citta*; no necessity for *prāyas'citta* in certain cases such as killing an ātatāyin; the description of various hells in order to induce sinners to repent; the different births to which sinners are condemned; the constitution of an assembly that is to prescribe a *prāyas'citta*; the preliminaries to undergoing a *prāyas'citta*, such as shaving, applying cowdung and mud to the body; the rites common to all *prāyas'cittas*; the various kinds of *Kṛcchras* as *prāyas'cittas*; description of Brahmakūra, Parāka, Sāntapana, Cāndrāyana; visits to various

tīrthas prescribed in the case of various classes of sinners; various causes of sinfulness and pollution, such as murder, drinking, theft, adultery, eating forbidden things, giving up vedic study, contact with certain persons; *prāyas'cittas* for killing a Brāhmaṇa and members of other castes, for killing various male and female relatives, for relatives of persons committing suicide and for those that attempt suicide, for killing a cow and other animals, for drinking liquors and eating flesh, onions, garlic and other prohibited articles; *prāyas'cittas* for taking food in certain S'rāddhas from men of other castes or from S'ūdras; *prāyas'cittas* for thefts of various articles and for adultery; *prāyas'citta* for contact of nine kinds; no sin arises from contact at *tīrthas*, in marriage processions, fairs, battles, national calamities, burning of a village; *prāyas'cittas* for lesser transgressions of various kinds such as selling oil, honey or salt by Brāhmaṇas, for receiving forbidden gifts, for being an actor &c.

(11) The *S'uddhimayūkha*: purification of vessels of gold, silver, copper, iron, lead &c.; purification of vessels scratched by birds or beasts, or plates licked by S'ūdras or cows, or soiled by contact with wine &c.; purification of cloth of various kinds when soiled; rules as to purification left to local usage by Marīci; periods of impurity on account of mis-carriage or still-birth or ordinary birth; periods of impurity on death before the first year, before the thread ceremony or marriage in the case of women; instantaneous purification in the case of persons killed in battle or killed by a stroke of lightning &c.; how the sick are to be purified in case of impurity due to birth or death; *prāyas'citta* for death on a cot, death due to snake bite; the death of a *brahmacārin* specially ominous; the merit of helping to carry the corpse of an

unknown or poor person; no impurity on the death of a *śaṁnyāsin*; when the ashes are to be collected after cremation of a body; the merit of casting the ashes in the Ganges at Benares or at Prayāga; the nine S'rāddhas to be performed on death; the letting loose of a bull on the 11th day after death; procedure about S'rāddha if the day or month of death not known; practice of *sati*; women that were unfit to perform *sahagamana*; procedure, if before one impurity ceases, another occurs; periods of impurity on hearing of the death of a *śaṁṇa* abroad after the lapse of three months, six months &c.; the period of impurity on the death of *śaṁānodakas* and on the death of one's teacher; purification on the death of a married sister and other relatives.

(12) The *S'āntimayūkha*: definition of S'ānti; even S'ūdras authorised to perform the propitiatory rites for averting evil; Vināyakas'ānti; characteristics of the nine *grahas* (the sun, the moon, Mars and the rest, Rāhu and Ketu); propitiatory rites on the conjunctions of certain planets; how heroes like Saudāsa, Nala, Rāma, the Pāṇḍavas suffered from the evil aspects of planets; rites on the birth of an infant with teeth or for the birth of a child on the 14th day of the dark half of a month or when the moon is in the constellation of Mūla, or when a child is born on certain *Yogas* like Vaidhṛti and Vyatipāta; rites on the birth of a son after three daughters or *vice versa*, and on the birth of twins; rites for birth on particular *tithis* or days of the week or particular lunar mansions; rites on certain extraordinary events (such as weeping or laughing of trees); solemn propitiatory rites at the time of coronation &c.

VI.

The position of Nīlakaṇṭha in Dharmasāstra Literature.

The developmant of religious and civil law in India falls into four well-marked but somewhat overlapping periods. The first period starts in the midst of antiquity and culminates in the ancient Gr̥hya and Dharma sūtras. Most of the Gr̥hya and Dharma sūtras even in their extant form are several centuries earlier than the Christian era. The present writer is not one of those who hold that metrical *smṛtis* in continuous s'loka metre are in a body later than the sūtra works (at least the older ones among those extant). It seems very probable that metrical *smṛtis* were composed even before the sūtra style attained its full vigour. It may be readily admitted that most of the extant metrical *smṛtis* are much later than some of the extant Dharmasūtras (such as those of Gautama, Baudhāyana, Āpastamba). But the same cannot be said of the *smṛti* material contained in the Mahābhārata and of the Manusmṛti. Therefore it must be said that while several attempts were being made to compose sūtra works on ritual and law, metrical works also were being composed for the same purpose. The second period is that of the metrical *smṛtis* like those of Yājñavalkya, Nārada, Br̥haspati, Kātyāyana and a host of other writers. This period extends from the centuries immediately preceding the Christian era to about 600 A. D. The third period is that of eminent commentators and it extends from the 7th century to the 12th. Among its earlier representatives are Asahāya, Viśva-rūpa and Medhātithi. To this period belong several well-known names such as those of Bhāruci, S'rikara,

Govindarāja and Dhāres'vara. But the best exponents of this period are Vijñānes'vara and Aparārka, who respectively flourished in the latter half of the 11th and the first half of the 12th century. From the 13th century to the 18th is the period of the Nibandhakāras, the writers of digests and encyclopædias. One finds that many writers in this period compose treatises in which they review all the work done by their predecessors from the earliest times, introduce order and system in the heterogeneous and scattered mass of material that had accumulated during the lapse of centuries, examine the views of different authors, express their adherence to some one view and discard or refute the rest. Nilakanṭha is one of the foremost representatives of this period. His position is analogous to that of Bhaṭṭoji Dikṣita in Grammar or of Jagannātha in Poetics. Nilakanṭha makes a difference in dealing with the conflicting views of writers believed to be inspired sages like Atri, Aṅgiras, Devala, Manu and of later writers like Medhātithi, Hemādri, Mādhava and others. As regards the former class of writers, he hardly, if ever, says that they are wrong, but tries to reconcile the differences amongst them as best as he can and, where the conflict is utterly irreconcilable, has recourse to the theory that their views had reference to a different *yuga*. As regards writers of the second class his method is different. He has the highest admiration and reverence for authors like Vijñānes'vara, Mādhava and Hemādri. But his veneration for these authorities does not make him slavishly follow their dicta and bow to their authority in everything. He very often expresses frank dissent from their views. But his criticisms of these writers are always impartial and most courteous as befits a scholar whose passion is the search of truth as it presents it to himself. He boldly criticizss the

opinions of every one, not sparing even his own father who was a profound mīmāṃsaka¹. He is profuse in acknowledging the debt he owes to others. Wherever he did not personally verify a quotation from an ancient work but took it over from one of his predecessors, he distinctly says so². In the vastness of the material drawn upon, in the ease and flow of style, in the conciseness and perspicuity of his remarks, in sobriety of judgment, in acuteness of vision, in the orderly presentation of various topics for discussion, Nīlakaṇṭha is hardly rivalled, much less surpassed, by any writer of this period. When this is said, it is not meant that all the twelve Mayūkhas are equal in execution and workmanship. The best are the Mayūkhas on Vyavahāra, S'rāddha, Prāyaścitta, Ācāra and Samaya. The weakest of the whole lot are the Mayūkhas on Nīti and Utsarga. From appendix C it will be seen that Nīlakaṇṭha quotes no less than about a hundred smṛtis and several hundred other works on Dharmaśāstra.

Nīlakaṇṭha, being bred and brought up in an atmosphere redolent with the Pūrvamīmāṃsā system, very frequently discusses the doctrines of that system and makes very acute use of them in all the Mayūkhas. In the Vyavahāramayūkha alone he draws upon the Pūrvamīmāṃsā in dozens of places. In Appendix F are brought together most of the passages from the Vyavahāramayūkha in which the Pūrvamīmāṃsā system is relied upon or appealed to by Nīlakaṇṭha.

1 For example, *vide* श्राद्धमयूख (p. 25 Benares ed.) "अत्र 'कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या नृप क्रियाः' इति वाक्ये स्त्रीग्रहणं भार्यापरमभिप्रेत्य मातुलाद्यभावे आसुरादिविवाहोदा क्रियाकारिणीति" तातचरणाः । प्रमाणं त्वत्र न जाने । किं च यथा 'पितुः पुत्रेण कर्तव्यः' इत्यत्र पुत्रशब्देन दादशविधपुत्रग्रहणं तथा पत्नीशब्देनापि सकलनिवाहोदाग्रहणमपि प्रतिभाति ?"; शान्तिमयूख (p. 25 Benares ed.) 'तातचरणास्तु अयुतहोमादीनामेव प्राधान्यं ग्रहहोमस्त्वङ्गमित्याहुस्तदाशयं न जाने ।...अत एव ग्रहपूजाहोमयोरपि प्राधान्यं भाति ।'

2 For example, *vide* the words 'हेमाद्रौ पारिजाते, हेमाद्रौ वक्षिपुराणे, दानहेमाद्रौ गारुडपुराणे, माधवीये नारायणः' १ &c.

VII

Nilakanṭha and other writers on Vyavahāra.

The Vyavahāramayūkha stands in a special relation to the Mitākṣarā of Vijñānes'vara and the Madanaratna. When Nilakanṭha wrote it appears that Vijñānes'vara had come to be looked upon as the most authoritative writer on Dharmasāstra. In the Dvaitanirṇaya his father speaks of Vijñānes'vara as the foremost among writers of 'nibandhas'.¹ Nilakanṭha himself looked upon Vijñānes'vara as the first among 'sāmpradāyikas' (those who are repositories of traditional lore).² Of all the Mayūkhas it is in the Vyavahāramayūkha that Nilakanṭha most frequently quotes and also criticises the Mitākṣarā. In appendix D are collected together all those passages from the Vyavahāramayūkha wherein the Mitākṣarā is either quoted or criticised. It will be seen that the most important points on which the Vyavahāramayūkha differs from the Mitākṣarā are the preference of the father over the mother, the high place assigned to the sister as an heir, the postponement of the half brother and his son to the paternal grand-mother and sister, the various kinds of *strīdhana* and the different rules of succession as to each. It seems that Nilakanṭha highly esteemed the Madanaratna. He quotes that work as frequently as he does the Mitākṣarā and in most places follows its views in preference to those of others. In appendix E all those passages where the Madanaratna is quoted or referred to have been brought together. Unfortunately it was not possible to secure a copy of the Madanaratna (Vyavahāroddyota) even after a good deal

1 The words are 'सर्वनिबन्धद्वन्द्वरिष्ठेन विज्ञानेश्वरयोगिना'.

2 Mark the words 'साम्प्रदायिका विज्ञानेश्वरादयः' (text p. 171, ll. 6-7).

of inquiry and search. A comparison of the original text of the Madanaratna with the Vyavahāramayūkha would have cleared up many difficult points. The Viramitrodaya, however, has been of great help in pointing certain views as those of the Madanaratna.

In the division of his encyclopædic work into twelve parts and in the general method of treatment Nilakaṇṭha had several predecessors. Hemādri, minister of the Devagiri Yādava kings Mahādeva (1260-1271 A. D.) and Rāmacandra (1271-1309 A. D.), composed a vast encyclopædia styled Caturvargacintāmaṇi on Vrata, Dāna, Tīrtha, Mokṣa, Kāla &c. Caṇḍeśvara, minister of the king of Mithilā, wrote a voluminous work divided into seven parts called ratnākaraś (oceans, as in Hindu mythology there are seven oceans) on Dāna, Vyavahāra, Suddhi, Pūjā, Vivāda &c. He weighed himself against gold in *śake* 1276 i. e. 1314 A. D. His Vivādaratnākara is a work of paramount authority in Mithilā and is quoted in the Vyavahāramayūkha. King Madanasimha composed a large work called Madanaratna in seven Uddyotas on Samaya, Ācāra, Vyavahāra, Prāyaścitta, Dāna, Suddhi and S'ānti. The Madanaratna and Hemādri are quoted at every step by Nilakaṇṭha. The Nṛsimhaprasāda is a work of enormous extent, being nearly half as much in bulk as the Mahābhārata. It was composed by Dalapati (is it a proper name?), who was the chief minister of king Nizamshah,¹ probably the founder of the Nizamshāhi dynasty of Ahmednagar (1489-1508). A ms. of that work was written in *saṃvat* 1568 i. e. 1512 A. D. This

1 *Vide* I. O. Cat. part III. pp. 434-435 No. 1467, Mitra's Bik. Cat. pp. 429-430, Benares 'Pandit', New Series, vol. V. p. 377 for an account of the work.

work is divided into twelve parts called *sāras* on Saṃskāra, Āhnikā, S'rāddha, Kālanirṇaya, Vyavahāra, Prāyaś'citta, Karmavipāka, Vrata, Dāna, S'ānti, Tīrtha and Pratiṣṭhā. It is remarkable how closely the parts of this work agree in number and nomenclature with those of the Bhagavantabhāskara. The Nṛsiṃhaprasāda is quoted in the Samayamayūkha and the Dvaitanirṇaya. Raghunandana, who is later than 1450 and earlier than 1600 A. D. and who wrote a commentary on the Dāya-bhāga, is the author of a comprehensive work called Smṛtitattva, divided into twenty-eight parts styled *tattvas* on Dāya, Divya, Saṃskāra, S'uddhi, Prāyaś'citta, Tīrtha, Vyavahāra, Pratiṣṭhā &c. His Divyatattva is quoted in the Vyavahāramayūkha and the other *tattvas* also are frequently referred to in the other Mayūkhas. He is designated Smārtabhattachārya and Gauḍamīmāṇsaka by Nīlakaṇṭha. Toḍaramalla, the famous finance minister of Akbar, compiled an encyclopædia of religious and civil law, medicine and astronomy styled Toḍarānanda. The various sections of this work are called *saukhyas* and deal with Ācāra, Dāna, Vyavahāra, Prāyaś'citta, Samaya, S'uddhi, Vrata &c. We saw above that his Jyotistattva was composed in 1572 A. D. and a ms. of his Vyavahārasaukhya was copied in 1581 A. D. The Toḍarānanda is quoted in the Vyavahāramayūkha and other Mayūkhas.

VIII

The position of the Vyavahāramayūkha in modern Hindu Law.

It has been repeatedly laid down by the Bombay High Court and by the Privy Council, the highest judicial tribunal for India, that the three books of chief authority in western India are Manu, the Mitākṣarā and the Mayūkha.¹ In the Maratha country and in the Ratnagiri district the Mitākṣarā is of paramount authority and a subordinate place, though still a very important one, is assigned to the Vyavahāramayūkha.² The Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Guzerat, the town and island of Bombay and in northern Konkan.³ Though the pre-eminence of the Mitākṣarā in the Maratha country is admitted, yet its doctrines have in several instances been set aside in favour of those put forward in the Vyavahāramayūkha.⁴ For example, though the Mitākṣarā nowhere recognises the sister as a

1 *Vide Murarji v Parvatibai* I. L. R. 1 Bom. 177 at p. 187; *Savitribai v Luxmibai* I. L. R. 2 Bom. 573 at p. 606; *Lallubhai v Cossibai* I. L. R. 5 Bom. 110 at p. 117 (P. C.); *Pranjivandas v Devkuvarabai* 1 Bom. H. C. R. (O. C. J.) 130 at p. 131.

2 *Krishnaji v Pandurang* 12 Bom. H. C. R. 65, 67-68. *Vide* also 5 Bom. H. C. R. (A. C. J.) 181, 185, 7 Bom. H. C. R. (A. C. J.) at p. 169 and *Jankibai v Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, 616 (Ratnagiri District).

3 *Lallubhai v Mankusarbai* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 418; I. L. R. 6 Bom. 541, 546; *Jankibai v Sundra* I. L. R. 14 Bom. 612, at pp. 623-24; *Vyas Chimantlal v Vyas Ramchandra* I. L. R. 24 Bom. 367 (F. B.) at p. 373.

4 *Bhagirthibai v Kahnuijirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), at p. 293.

gotraja sapinḍa, the courts, following the Mayūkha, have assigned her a high place as heir even in the Maratha country. It is interesting to see how the Vyavahāramayūkha came to be recognised as an authoritative work in Guzerat. We saw above that the family of Nilakaṇṭha came from the Deccan. Naturally all the members of that family preferred the usages of the Deccan and S'amkarabhaṭṭa expressly says in his Dvaitanirṇaya that he will conform to the views of Deccan writers. Therefore the works of these Bhaṭṭas of Benares were highly esteemed by the learned men of the Maratha country. When the Marathas extended their sway over Guzerat in the 18th century, the works of Kamalākara (particularly the Nirṇayasindhu) and of Nilakaṇṭha (particularly the Vyavahāramayūkha) were relied upon by the S'āstris at the court of the Maratha rulers of Guzerat. Thus the Vyavahāramayūkha had come to be looked upon as a work of high authority in Guzerat before the advent of the British in the beginning of the 19th century.¹ The result was that so early as 1827 Borradaile translated the Vyavahāramayūkha in English. That the Mayūkhās of Nilakaṇṭha were eagerly sought for even as far to the south as the Belgaum district in the times of the Peshwas is established by a letter of Naro Vinayak, Mamlatdar of Athni in the present Belgaum District, dated 28th June 1797. In that letter reference is made to the copying of the six Mayūkhās on Saṁskāra, Ācāra, Samaya, S'rāddha, Niti and Vyavahāra and a request is made that the other

1 *Vide Lallubhai v Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388, 418-19 and *Bhagirthibai v Kahnuijirao* I. L. R. 11 Bom. 285 (F. B.), 294-95 for the reasons of the ascendancy of the Vyavahāramayūkha in Guzerat.

six Mayūkhas may be sent for a copy being made.¹ It appears that even in Northern India the Vyavahāra-mayūkha was referred to by the British courts as early as 1813 A. D.²

The general principle on which the courts of Western India act in construing the rules laid down by the Mitākṣarā and the Vyavahāramayūkha is that they are to be harmonised with one another, wherever and so far as that is reasonably possible.³

It was said above that the Vyavahāramayūkha is of paramount authority in Northern Konkan. As there is divergence between the views of the Mitākṣarā and the Mayūkha in matters of succession, it becomes of

1 *Vide* ऐतिहासिकलेखसंग्रह vol X. p. 5172 letter No. 4006 (edited by Mr. Vāsudevs'āstri Khare, 1920). As the letter is interesting the whole of it is reproduced below. "राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर रावजी स्वामीचे शेवेसी पोथ्य नारो विनायक कृतानेक साष्टांग नमस्कार वि॥. येथील कुशल तागायत छ ३ मोहोरम. यथास्थित असे. विशेष. आपण पत्र पाठविलें तें पावले. 'सहा मयूखांचें पुस्तक नेलें त्याल फार दिवस झाले. हल्लीं पुस्तकाचें प्रयोजन आहे. तरी बंदोबस्तानें पाठवावें.' हागोन लिहिलें त्यास येथें मयूखांचें पुस्तक लिहविलें आहे तें शोधावयाचें होतें याजमुलें पोथी ठेविली होती. हल्लीं पाठविली आहे. पत्रें सुमार—

७१ संस्कार

७३ आचार

९२ समय

९८ श्राद्ध

७९ नीति

७६ व्यवहार

४८९

सहा मयूखांची ४८९ पत्रें खालीं वर फळ्या घालून वरतें मेणकापड व त्यावर आणखी रूमाल बांधून आपल्याकडील जासूद एक व येथून दोन गडी देऊन पुस्तक पाठविलें आहे. येऊन पोहोंचेल. पुढील सहा मयूखांचें पुस्तक पाहिजे तें पाठवून द्यावें. त्याजवरून येथील पुस्तक सम प्रत करून माघारें पाठवून देऊं. बहुत काय लिहिणें कृपालोम करावा हे विनंति".

2 *Bhagwan Singh v Bhagwan* I. L. R. 17 All 294, at p. 314.

3 *Gojabai v Shrimant Shahajirao* I. L. R. 17 Bom. 114, 118 quoted with approval in *Kesserbai v Hunsraj* I. L. R. 30 Bom. 431, 442 (P. C.).

great practical importance to settle with precision the exact limits in Northern Konkan up to which the Mayūkha must be regarded as a work of paramount authority. It has been judicially decided that Karanja, which is an island opposite the Bombay harbour, is governed by the principles of the Mayūkha¹, that Mahad, the southernmost Taluka of the Kolaba District, is not so governed and that the predominance of the Mayūkha cannot either on principle or authority be taken further south than Chaul and Nagothna² (in the northern part of the Kolaba District).

Though the authority of the Vyavahāramayūkha is supreme in Guzerat, the island of Bombay and northern Konkan and high in the Maratha country, it is not to be supposed that the whole of it has been either adopted by the people or accepted by the courts. There are several matters, such as the twelve kinds of sons and the fifteen kinds of slaves and the marriage of a person with girls belonging to lower castes than his own, on which Nilakanṭha expatiates with as much learning, patience and zest as any ancient writer, although those usages had become obsolete centuries before his time.³ Nilakanṭha says that the paternal great-grand-father, the paternal uncle and the half-brother's son succeed together. But the courts have never recognised this rule, nor has it ever been made the foundation of a claim in a court of law. On the other hand, the views of Nilakanṭha

1 *Sakharam Sadashiva Adhikari v Sitabai* I. L. R. 3 Bom. 353.

2 *Vide Narhar v Bhau* I. L. R. 40 Bom. 621 (where the authorities are collected).

3 *Vide* the remarks in *Rahi v Govind* I. L. R. 1 Bom. 97 at p 112 and *Lallubhai v Mankuvarbai* I. L. R. 2 Bom. 388 at pp. 420 and 447.

that the sister is a *gotraja sapinda* and that even a married man may be taken in adoption have been followed by the courts, although hardly any eminent writer before him propounded these views. Kamalākara, a first cousin of Nilakanṭha, criticises those who would include sisters in the term brothers (*vide* Sarvādhikari's Tagore Law Lectures p. 664, ed. of 1882). Among the other Mayūkhas, the Saṁskāramayūkha is frequently cited in the law reports.¹ In a case reported in 22 Bom. L. R. (p. 334) both sides seem to have relied upon the Pratiṣṭhāmayūkha.

1 *Vide* I. L. R. 2 Bom. 388 at p. 425, 3 Bom. 353 at p. 361, 4 Bom. 219 at p. 221, 32 Bom. 81 at pp. 88, 96.

IX

The present edition

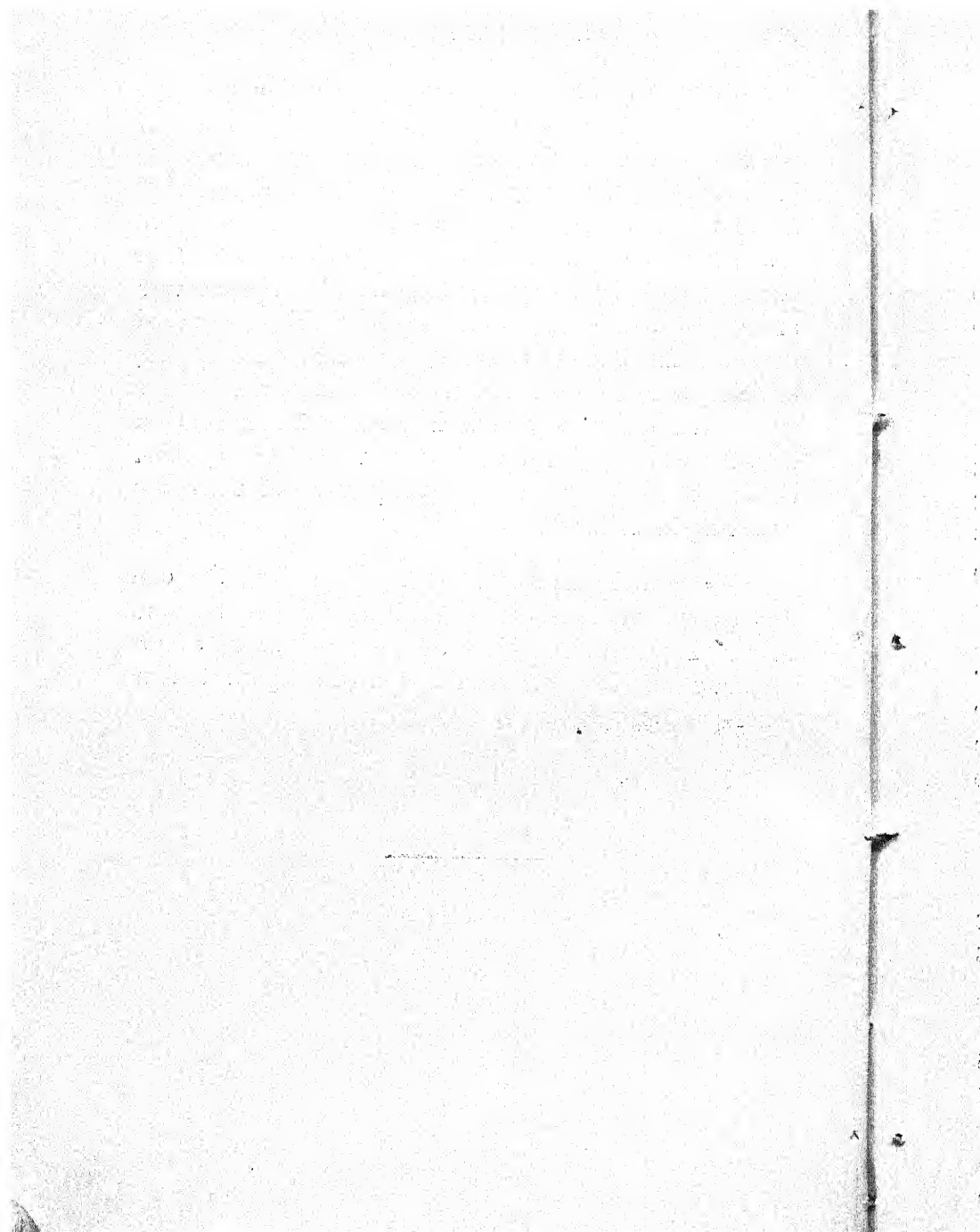
In section I above the material on which the text of the present edition is based has been indicated. No efforts have been spared to arrive at a correct text of the Vyavahāramayūkha. Great labour was spent in trying to trace the quotations to their sources. Some of the quotations had to be found out from mss. Only those who have ever done the work of identifying quotations can form an adequate idea of the labour involved in this task. In spite of this there are still several quotations that have defied all efforts to trace them. Often times there is great divergence between the printed texts of the authors quoted by Nīlakaṇṭha and the readings of the mss. In most of such cases, the readings of the mss. have been given in the text and in the footnotes the readings of the printed editions are indicated. As regards various readings only the important ones have been pointed out. The footnotes would have been encumbered with unnecessary details if every variation and every omission contained in the mss. had been indicated.

The annotations have been purposely made copious. The Vyavahāramayūkha is full of difficultis. An attempt has been made to fully explain every possible difficulty. The numerous references to the doctrines and technical terms of the Pūrvamīmāṃsā have been explained at length. Parallel passages from other works have been added at every step. References to modern developments of the Hindu law have been frequently given.

In order to enhance the utility of the work several appendices have been added. Appendix A contains the

text of the Vyavahāratattva which is based on two mss. Appendix B contains the names of all the authors and works quoted in the Vyavahāramayūkha with brief notes in the case of some. Appendix C contains a consolidated list of all the authors and works occurring in the twelve Mayūkhas. Appendix D collects together all those passages in which the Mitākṣarā and Vijñānes'vara are quoted or criticized. In Appendix E are gathered together the passages where the Madanaratna is quoted, criticised or referred to. Appendix F contains the passages where the doctrines of the Pūrvamīmāṃsā have been appealed to or relied upon in the Vyavahāramayūkha. Appendix G gives an index of the *pratīkas* of the verses occurring in the work.

As regards the system of transliteration, the one adopted by the Bhandarkar Institute has been followed in the Introduction. Unfortunately in the notes this system was not consistently followed with regard to four letters, viz. ऋ, ॠ, ॡ and ॢ.

A brief analysis of the contents of the text.

Subject.	page.
मङ्गलाचरणम्	1
व्यवहारलक्षणम्	1
व्यवहारपदानि	1- 2
व्यवहारमातृकाः	2-21
समास्थानम्	2- 3
प्राड्विवाकामाल्यसभ्यादीनां स्वरूपम्	3- 4
राजसभातो निर्णायकान्तराणि पूगादीनि	5- 6
व्यवहारदर्शनकालः	6
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ कार्यम्	6
स्मृतिविरोधे कार्यम्	6
देशाचारादीनामवेक्षणम्	7
कार्यार्थिनि समागते कर्तव्यम्	8
आसेधस्य चातुर्विध्यम्	8
आसेधातिक्रमे दण्डः	8
क्वचिदासेद्धुरेव दण्डः	9
अनासेध्याः	9
आह्वानानाह्वाने	9-10
आहूतस्यानागच्छतो दण्डः	10
आहूतागमने कार्यम्	10
प्रतिनिधिनियोजनम्	11
क्वचित् प्रतिनिध्यभावः	11
भाषालक्षणम्	12
भाषायाः शोधनस्यावधिः	13
पक्षाभासाः	13
उत्तरलक्षणम्	14
उत्तरस्य चातुर्विध्यम्	14
मिथ्योत्तरलक्षणम्	15
संप्रतिपत्त्युत्तरलक्षणम्	"
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरलक्षणम्	"
प्राङ्न्यायोत्तरलक्षणम्	"

उत्तराभासाः	15-16
अनुत्तरत्वे कारणम्	17
साधनोक्तौ क्रमः	17-18
व्यवहारस्य चतुष्पादत्वम्	18
हीनवादिलक्षणम्	19
प्रतिभूः	"
प्रतिभूत्वेनाग्राह्याः	19-20
लग्नकाभावे कार्यम्	20
हीनवादिलक्षणानि	20-21
प्रमाणनिरूपणम्	21-24
प्रमाणप्रकाराः	21
प्रमाणबलविचारः	21-22
क्वचिद्व्यप्राबल्यम्	22
क्वचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पः	23
लेख्यम्	24-30
लेख्यभेदाः	24
लेख्यभेदानां लक्षणानि	24-25
राजशासनस्य प्रकाराः	27
अन्यलेख्यकरणे कारणानि	29
संदिग्धलेख्यशुद्धिः	29
दुष्टलेख्यम्	30
भुक्तिः	30-33
भोगप्रामाण्यचिन्ता	30-31
भोगागमयोर्बलाबलविचारः	31
अनागमोपभोगः	31-32
भोगमात्रानादयानि	33
साक्षिणः	33-44
साक्षिभेदाः	34
साक्षिभेदस्वरूपनिरूपणम्	35
वर्ज्याः साक्षिणः	36-37
साक्षिदोषाः	38-39
साक्षिदोषकारणमश्रुवतो दण्डः	39
कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डः	40

	Page.
दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायाः	40
साक्षिप्रश्नप्रकारः	40-41
शपथप्रकाराः	42
साक्षिणां विप्रतिपत्तौ नियमः	43
साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डः	43
साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डः	43
अनृतवादिनां साक्षिणां दण्डः	„
क्वचिदनृतवचनाभ्यनुज्ञा	44
दिव्यम्	44-88
दिव्यभेदाः	45
विविधेषु विवादेषु दिव्ययोजना	„
शपथाः	46
शपथप्रकाराः	„
दिव्याधिकारिव्यवस्था	47-48
दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिग्रहणम्	49-50
दिव्यकालः	50-51
दिव्ययोग्यो देशः	51
सर्वदिव्यसाधारणो विधिः	52-55
धटविधिः	56-61
धटदिव्यप्रयोगः	62-68
अग्निदिव्यविधिः	69-74
अग्निदिव्यप्रयोगः	74-76
जलविधिः	76-79
जलविधिप्रयोगः	79-80
विषदिव्यविधिः	80-81
कोशदिव्यविधिः	82
तण्डुलदिव्यविधिः	83
तप्तमाषदिव्यविधिः	83-84
फालदिव्यविधिः	84-85
धर्मजविधिः	85-86
धर्मजविधिप्रयोगः	86-87
शपथाः	87-88

दायनिर्णयः

89-166

स्वत्वलक्षणम्	89
स्वत्वकारणानि	89-93
दायलक्षणम्	93
सप्रतिबन्धो दायः	93
अप्रतिबन्धो दायः	”
दायस्य विभागः	94
विभागकालाः	94-96
पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागः	96
ज्येष्ठविभागे विशेषः	97
ज्यैष्ठ्यनिर्णयः	97
यमलयोज्यैष्ठ्यविचारः	”
उद्धारविभागस्य कलौ निषिद्धत्वम्	98
विभागे नारदोक्तं पितुरंशद्वयम्	”
पितामहार्जिते पितुः पुत्रस्य च समांशित्वम्	98
विभागे माताप्यंशभागिनी	99
पितुरुर्ध्वं विभागः	100
अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागप्रकारः	”
दायग्रहणे पुत्रपौत्रादीनामवधिः	101
कचिन्मातृतो विभागः	102
विजातीयपुत्रविभागः	102-103
त्रैवर्णिकानां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक्	103
विभागानन्तरोत्पन्ने विशेषः	104-105
भ्रातृभगिनीसंस्कारे विशेषः	105-106
द्वादशविधपुत्राः	106-107
दत्तकनिरूपणम्	107-122
शौनकोक्तो दत्तकपुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	109-111
दौहित्रभागिनेयौ एव शूद्रस्य मुख्यौ	111
दानप्रतिग्रहाधिकारविचारः	112
स्त्रीणां दत्तकविधौ अधिकारविचारः	112-113
परिणीतोपि दत्तको ग्राह्यः	114
केवलदत्तकः	114-115
व्यामुष्यायणदत्तकः	”

	Page.
दत्तकसापिण्ड्यविचारः	117-120
पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः	120-122
ऋणविभागे विशेषः	122-123
अविभाज्यधनभेदाः	124-128
क्रमागतोद्धृतम्	"
विद्याधनस्वरूपम्	125-126
अन्यदप्यविभाज्यम्	128-130
वञ्चनया स्थापितस्य पुनर्विभागः	131
विभागसंदेहे निर्णायकानि	132
विभक्तकृत्यम्	133-136
सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः	137-145
पत्नी	137-140
दुहिता	141
दौहित्रः	141
पिता	141-2
माता	"
सोदरो भ्राता	142
सोदरभ्रातृपुत्रः	"
गोत्रजाः सपिण्डाः	143
पितामही	"
भगिनी	"
पितामहसपत्नभ्रातरौ	"
अन्ये गोत्रजाः सपिण्डाः	"
समानोदकाः	"
बन्धवः	144
आचार्यशिष्यसहाध्यायिश्रोत्रियादीनामधिकारः	144
एतेषामभावेन्यो ब्राह्मणो दायग्रहणाधिकारी	"
यत्यादिरिक्थे विशेषः	145
संसृष्टिनिर्णयः	145-152
संसर्गलक्षणम्	146
केषां संसृष्टत्वं भवति	"
संसृष्टिनां पुनर्विभागः	"
संसृष्टिधनाधिकारिणः	147-152
स्त्रीधनम्	152-162

	Page.
तद्भेदाः	152-153
स्त्रीधनभेदानां लक्षणानि	153
स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषः	154
कस्मिंश्चिद्धने स्त्रियाः स्वातन्त्र्यम्	155
भर्तृपुत्रादीनां स्त्रीधनेऽस्वातन्त्र्यम्	155-156
एतस्यापवादः	156
प्रतिदाने भर्तुः विकल्पः	”
क्वचिदकामोपि भर्ता दाप्यः	”
अन्वाधेयाख्यस्त्रीधनग्रहणक्रमः	157
भगिनीषु विशेषः	158
यौतके विशेषः	”
अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तभिन्ने पारिभाषिके स्त्रीधनेधिकारिणः	159
दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रादीनामधिकारक्रमः	159-160
एतेषामभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनग्रहणाधिकारिव्यवस्था	160-161
मातृतुल्याः स्त्रियः	161
शुल्के विशेषः	162
मृतकन्यायाः धनेधिकारिणः	”
अनंशाः	162-166
तेषामुद्देशः	162-163
अनंशा यावज्जीवं पोषणीयाः	164-165
तत्पुत्रा निर्दोषा भागहारिणः	165
अनंशपत्नीकन्या भर्तव्याः	166
ऋणादानम्	166-190
धनिकस्य प्रयोगप्रकारः	166
वृद्धिः	167
तद्भेदाः	167-168
वृद्धिविषये नियमः	168-170
वृद्धिः सकृत्प्रयोगे द्वैगुण्यं नात्येति	171
आधिविधिः	171-175
आधिलक्षणम्	171
तद्भेदाः	”
आधिभोगे विशेषः	172
आधिनाशे मूल्यदानम्	”

	Page.
अस्यापवादः	172-173
आधिमोक्षः	174
धनामोचने आधिनाशः	”
गोप्याधौ विशेषः	”
चरित्रबन्धककृते विशेषः	174-175
प्रतिभूः	175-178
तत्रैविध्यम्	175-176
बृहस्पतिमतेन तच्चातुर्विध्यम्	176
नष्टर्णिकान्वेषणाय कालो देयः	”
प्रतिभूस्तत्पुत्रश्चर्णं दाप्यः	”
प्रातिभाव्यकृतमृगं पौत्रैर्न देयम्	”
बहुषु प्रतिभूष्वेकेन ऋणदानम्	177
ऋणिकः प्रतिभूदत्तं प्रतिदाप्यः	178
उत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः	178
सामादय उपायाः	178-182
अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रमः	183
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्	184-185
पुत्रादिभिरदेयमृणम्	186
ऋणदानाधिकारिणां क्रमः	186-187
प्रोषितविषयेन्यैर्ऋणदानम्	188
उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावे ऋणदानप्रकारः	189
निक्षेपः	190-195
निक्षेपस्वरूपम्	190
उपनिधिलक्षणम्	”
यान्वितादाने	191
दैवराजोपघाते न दोषः	192
निक्षेपविधेरन्वाहितादिष्वतिदेशः	”
सुवर्णादिषु हासनियमः	193
और्णकार्पासादिषु वृद्धिनियमः	194
अस्वामिविक्रयः	195-200
तल्लक्षणम्	195
केतुः कृत्यम्	195-196
नष्टापहृतोद्वारे नियमः	198

एतद्विषये राज्ञो भृतिरूपो भागः	198
परस्वामिकनष्टलब्धपशूनां भृतिः	199
निधिप्राप्तौ कर्तव्यम्	”
चौरापहृतधने विशेषः	200
संभूयसमुत्थानम्	200-202
दत्ताप्रदानिकम्	202-206
तत्स्वरूपम्	202
अदेयानि	”
देयम्	203
दत्तम्	204
अदत्तम्	”
उत्कोचस्वरूपम्	205
उपधिप्रयुक्तदानाधमनविषये नियमः	205-206
अभ्युपेत्याशुश्रूषा	206-211
तत्स्वरूपम्	206
तत्रैविध्यम्	206
दास्यं विप्रं नैव कारयेत्	206-208
दासमेदाः	208-209
दासमोक्षः कथं कदा च भवति	209-210
दासमोक्षस्य विधिः	210-211
वेतनादानम्	211-214
तत्स्वरूपम्	211
भृतिमनिश्चित्य कर्मकरणे भृतिनियमः	212
प्रतिश्रुत्य कर्माकरणे विशेषः	212
स्वामिसेवकयोर्विवादे	212
प्रस्थानविघ्नकृत्सेवकादौ विशेषः	213
भाटकम्	213-214
संविद्व्यतिक्रमः	214-216
तत्स्वरूपम्	214
तत्र राजकृत्यम्	215
संविच्छिन्ने दण्डाः	216
क्रीतानुशयः	216-217
तत्स्वरूपम्	216

पण्यपरीक्षाकालः

216

परिभुक्ते पण्यं केतुरेव

217

विक्रीयासंप्रदानम्

217-219

तत्स्वरूपम्

217

मूल्यं गृहीत्वा पण्यादाने दण्डः

218

तदपवादः

”

पण्ये दीयमाने अगृह्यतो विशेषः

”

मतोन्मत्तादिविक्रीते विशेषः

”

सदोषपण्यविक्रये दण्डः

219

स्वामिपालविवादः

219-221

पालदोषेण पशुनाशे दण्डः

219

पश्वादिमरणनिश्चायकानि लिङ्गानि

219

गवादिप्रचारार्था कियती भूः कर्तव्या

219-220

परसस्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दण्डः

220

तदपवादाः

221

सीमाविवादः

221-226

सीमाज्ञानोपायाः

221

तत्र साक्षिणां विशेषः

”

ज्ञातृचिह्नाभावे राज्ञा सीमा निश्चेतव्या

222

गृहादिनिवेशप्रभृतिभोगो रक्षणीयः

223

मेखलाभ्रमादिषु विशेषः

”

संस्मरणनिरोधप्रतिषेधः

224

मर्यादायाः प्रभेदे दण्डः

225

सीमामध्यजातवृक्षादीनामुपभोगः साधारणः

”

स्वामिनोनिवेद्यैव सेतोः प्रवर्तयितरि

225-226

चाकपारुष्यम्

227-229

प्रथमोत्तममध्यममेदेन त्रैविध्यम्

227

दण्डाः

227

ब्राह्मणाद्याक्रोशे दण्डाः

227

शूद्रस्य विप्रादीनाक्रोशतो दण्डः

227

मात्रादीनामाक्षारणे दण्डः

228

अङ्गादिविनाशवाचिके दण्डः

228

	Page.
अश्लीलाक्षेपे दण्डः	229
क्वचिद्वण्डार्धकल्पना	229
दण्डपारुष्यम्	229-232
विविधा दण्डाः	229-231
पशुताडनादौ दण्डाः	232
वृक्षोपघाते दण्डः	"
स्तेयम्	232-238
क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यादिभेदाः	232-233
प्रकाशतस्कराः	233-34
अप्रकाशतस्कराः	235
नवविधाश्चौराः	"
स्त्रीहरणे दण्डः	236
पशुहरणे दण्डः	"
सुवर्णरजतरङ्गादिस्तेये दण्डाः	237
विविधा दण्डाः स्तेयविषये	237-238
साहसम्	238-245
तल्लक्षणम्	238
तज्ज्ञेदाः	239
प्रकाशघातकाः	"
उपांशुघातकाः	"
आरम्भकृत्सहायादीनां दण्डः	240
विप्रदण्डे विशेषः	"
आततायिस्वरूपम्	240-241
आततायिवधविचारः	241-243
हीनमध्योत्कृष्टद्रव्यहरणे दण्डाः	243
साहसप्रयोजकस्य दण्डः	"
सार्धं विप्रां बलाद्गच्छतो दण्डः	244
बलात्सजातीयभार्यागमने दण्डः	"
हीनमध्यमोत्तमसाहसेषु दण्डाः	244-245
स्त्रीसंग्रहणम्	245
छलेन सजातीयपरभार्यागमने दण्डः	245
हीनमध्यमोत्तमत्रिविधस्त्रीसंग्रहणे दण्डः	245

दुर्वृत्तस्य परस्त्रिया सह संभाषणे दण्डः	246
निवारितयोः स्त्रीपुरुषयोर्दण्डः	”
उभयोरनुरागकृते संभोगे दण्डः	”
व्यभिचरितविप्रागमने दण्डः	”
व्यभिचरितास्वनुलोमासु गमने दण्डः	247
प्रातिलोम्येन गमने दण्डः	247-248
मातृतुल्यस्त्रीगमने दण्डः	248
ब्राह्मणस्य दास्यादिगमने दण्डः	249
स्त्रीकृते संग्रहणे तस्या दण्डः	250
ब्राह्मण्यादीनां शूद्रादिगमने दण्डः	250
व्यभिचारनिश्चयोपायाः	”
स्त्रीपुंघर्मः	251
द्यूतसमाह्वयौ	252
द्यूते कपटकर्तुर्दण्डः	”
राजाज्ञां विना द्यूते दण्डः	”
द्यूतधर्मस्य समाह्वयेतिदेशः	”
प्रकीर्णकम्	253-256
विविधेषु अपराधेषु दण्डाः	253-255
सर्वस्वापहारदण्डे विशेषः	255-256
अन्यायाद्गृहीतस्य दण्डस्य विधिः	256

ERRATA.

TEXT

- 58, l. 2 read घटकर्क० for धटकर्क०
70, l. 1 ,, तदा for तद
90, l. 18 ,, यत्तु for यत्त
92, l. 10 ,, कृत्तम् for कप्तम्
175, l. 8 ,, प्रयोजकेसति for प्रयोजके सति
179, l. 16 ,, निबन्धं वा for निबन्ध वा
185, l. 9 ,, ६.२७ for ६.२५
194, l. 9 ,, याचितेदत्ते for याचिते दत्ते
197, l. 6 ,, वाप्यविशोधयन् for वप्याविशोधयन्
206, l. 9 ,, शुश्रूषां for शुश्रूषां
214, l. 3 ,, स माटकम् for सभाटकम्
227, l. 18 ,, माक्रुश्य for माक्रुश्य
230, l. 2 ,, आक्रष्टु for आक्रष्टु
247, l. 10 ,, शूद्रोगुप्तां for शूद्रो गुप्तां
252, l. 15 ,, तदभिज्ञ for तद्विज्ञ
256, l. 10 ,, चर्मण्वतीतरणिजाशुभ० for चर्मण्वती तरणिजा शुभ०

NOTES.

- 1, l. 10 read द्विज for दिज
14, l. 22 ,, पौर for पैर
64, l. 6 ,, पश्यतोब्रुवत for पश्यतो ब्रुवत
79, l. 30 ,, तत्पूर्वमावेदितं for तत्पूर्वमावेदितं
96, l. 3 ,, शिष्यद्वय for शिष्यद्व
168, l. 19 ,, त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा for त्रिभिर्ऋणैर्वा
196, l. 19 ,, सापिण्ड्यं for सापिण्ड्यं
229, l. 31 ,, ms. for mss.
345, l. 13 ,, आत् for भात्

भट्टनीलकण्ठकृतः

व्यवहारमयूखः ।

उक्त्वा नृपनयरीतिं नत्वा भास्वत्पदाम्बुजं सम्यक् ।

विरचयति नीलकण्ठो व्यवहारविनिर्णये किञ्चित् ॥ १ ॥

द्विजराजैकमूर्धन्यं वृषाध्यक्षं शिवान्वितम् ।

काश्यां सर्वोपदेष्टारं भावये शंकरं गुरुम् ॥ २ ॥

५ विरोधिमार्गद्वयदर्शनार्थं द्वेधा बभूवात्र परः पुमान्यः ।

श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतगुरीचकार ॥ ३ ॥

प्रतारकैरादृतमत्र किञ्चिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्झितम् ।

ऊनोक्तिता नात्र हि तेन काचित्खपुष्पहीनापचितिर्न हीयते ॥४॥

विप्रतिपद्यमानरान्तरगताज्ञाताधर्मज्ञापनानुकूलो व्यापारो व्यव-
हारः । वादिप्रतिवादिकर्तृकः संभोगसाक्षिप्रमाणको विरोधिकोटि-
व्यवस्थापनानुकूलो वा व्यापारः सः । संप्रतिपत्त्युत्तरे तु व्यवहार-
पदप्रयोगो भाक्त इति मदनरत्ने । वादवितण्डादिव्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम् ॥

॥ अथ व्यवहारपदानि ॥ १ ॥

अथ तत्पदम् । याज्ञवल्क्यः (२. ५)

१५ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥

1 G reads before the verse 'उक्त्वा नृप०' eleven other verses for which see Introduction.

2 C, G, H, K, N omit the three verses 'द्विज...हीयते.'

3 B, D ऊनोक्तितानेन हि तेन.

4 H संभोगसाक्षि०

5 H, K ०कूलो व्यापारः

6 G व्यावृत्त्यर्थं द्वितीयदलं for व्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलम्; H व्यावृत्त्यर्थमनन्तर-
द्वितीयपटलम्.

7 B, C, D, K यद्वाज्ञे for चेद्वाज्ञे.

आधर्षितस्तिरस्कृतः ॥ तस्याष्टादश भेदानाह मनुः (८. ४-७)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

५ कथविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुन्धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति ॥

१० अनपकर्माप्रदानम् । अनुशयः पश्चात्तापः । द्यूतमप्राणिकरणिका
क्रीडा । प्राणिकरणिका समाह्वयः ॥ अत्र

मनुष्यमारणं स्तेयं परदारामिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः स्त्रीसंग्रहणवाक्यपारुष्यदण्डपारुष्याणां साहसभेदत्वेपि
१५ पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । एतेषां चाष्टादशपदानां स्वरूपमग्रे
व्यक्तीकरिष्यते ॥ १ ॥

॥ अथ व्यवहारमातृकाः ॥ २ ॥

बृहस्पतिः ।

दुर्गममध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षाश्रितं पृथक् ।

२० प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥

1 B, D, E, F, H द्यूतमाह्वयमेव for द्यूतमाह्वय एव.

2 G, H साह्वयः for समाह्वयः.

3 B, D, E अत्र मनुष्यदण्डपारुष्याणां for स्त्रीसंग्रहणवाक्यपारुष्यदण्डपारुष्याणां; A, F स्त्रीसंग्रहणवाग्दण्डपारुष्याणाम्.

4 वीर० (p. 10) reads 'वृक्षान्वितं' and परा० मा० 'वृक्षावृतं'; and स्मृतिच० 'जलमध्योच्छ्रितं पृथु'.

सैव च धर्माधिकरणम् ।

धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः । मनुः (८. १-२)

५ व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १)

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

१० धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥

नृपः प्रजापालनाधिकृतो यः कश्चिन्न क्षत्रिय एव । कात्यायनः

सप्राङ्घ्रिवाकः सामात्यः स ब्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥

अत्र ब्राह्मणोऽनियुक्तः । सभ्यास्तु नियुक्ताः । तथा चोक्तम् (नारद

१५ ३. २)

नियुक्तो वानियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ॥ इति ।

प्राङ्घ्रिवाकस्वरूपमाह बृहस्पतिः

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्घ्रिवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

1 B, D, E °विवेचना for °विवेचनम्; C विवेचने. N omits the verse
धर्मशास्त्र°. स्मृतिच° (p. 19) reads मूलसारविवेचनं, परा° मा° reads
मूलशास्त्रविवेचनं and वीर° (p. 10) 'धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्'.

अमात्यस्वरूपमाह व्यासः

सर्वशास्त्रार्थवैचारमलुब्धं न्यायभाषिणम् ।

विप्रं ग्राह्यं क्रमायातममात्यं स्थापयेद्विजम् ॥ इति ।

अत्र पुनर्द्विजग्रहणं विप्राभावे क्षत्रियवैश्ययोरोपादानार्थम् । तथा च
५ कात्यायनः

यत्र विद्वान्न विप्रः स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

सभ्यांश्चाह याज्ञवल्क्यः (२. २.)

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

१० राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ इति ।

एतेषां संख्यामाह बृहस्पतिः

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ इति ।

स एव

१५ शब्दामिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

शब्दः शब्दशास्त्रम् । अभिधानं कोशः । कात्यायनः

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः ॥

तत्र सभायाम् । बृहस्पतिः

२० आकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

1 The व्यवसायो reads यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् (p. 279).

2 B, F बृहस्पतिः for स एव; E omits स एव.

अयं च शूद्र एव । तथा च व्यासः

साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ३.)

५ अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥

नृपाध्यक्षादीनां कार्यमाह बृहस्पतिः

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ।

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः ॥

१० स एव

पूर्वमुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः ॥

राजसभातो निर्णायकान्तरमाह याज्ञवल्क्यः (२. ३०)

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

१५ पूर्व पूर्व गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥

नृपेणाधिकृताः प्राङ्निवाकादयः । पूगाः नानाकर्मोपजीविनामेकग्राम-
स्थानां विजातीयानां समूहाः । पूगाविपरीताश्च श्रेणयः । कुलानि
ज्ञातिसंबन्धिवन्धूनां समूहाः ॥ बृहस्पतिरपि

ये चारण्यचरास्तेषामरण्ये करणं भवेत् ।

२० सेनायां सैनिकानां तु सार्थेषु वणिजां तथा ॥

1 H सत्यधर्मवित् for सर्वधर्मवित्.

2 B निर्णायकं तमाह for निर्णायकान्तरमाह; D, E निर्णायकान्तमाह.

3 E omits the words from नृपेणाधिकृताः to पूगा

4 C, G, K. एकग्रामस्थविजातीयानां for एकग्रामस्थानां विजातीयानाम्; D, B omit एकग्रामस्थानाम्.

5 B, D, E ये चारण्यचराः for ये चारण्यचराः.

करणं सभा ।

व्यवहारदर्शने कालमाह कात्यायनः

सभास्थाने तु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्शनः ॥

५ दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

आद्ययामार्धमष्टमो भागस्तदुत्तरमावर्तनात्प्राचीनं भागत्रयम् ॥ वर्ज्या-
स्तिथीश्चाह संवर्तः

चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी ।

१० तिथिष्वासु न पश्येत व्यवहारान्विचक्षणः ॥ इति ।

बृहस्पतिः

पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभिः ।

पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा ॥

तां सभाम् । अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् ॥

१५ धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तावाह नारदः (१. ३९)

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे त्वाह याज्ञवल्क्यः (२. २१)

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

1 B, C, D, E, G, H, M सभास्थानेषु for सभास्थाने तु; H सभ्यां स्थाने तु; K सभ्याः स्थानेषु.

2 B, G, K आद्ययामार्धमष्टमो भागस्तदुत्तरमावर्तनात् for आद्ययामार्धमष्टमो भागः तदुत्तरमावर्तनात्.

3 परा० मा० reads पश्येत् व्यवहारान्न नित्यशः; वीर० 'पश्येत् व्यवहारं विचक्षणः'.

4 C omits बृहस्पतिः before पूर्वाह्णे.

न्यायमनालोचयतो दोषमाह बृहस्पतिः

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ इति ।

देशाचाराद्यप्यालोचयेदित्याह बृहस्पतिः

५ देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति ।

उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ।

१० मत्स्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ इति ।

पूर्वं प्राच्याः । कचित्सर्व इति पाठः । सर्वे ब्राह्मणादयः । दमो दण्डः ।

यत्स्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तदेतद्वाक्यानुपात्तदेशपरमिति केचित् ।

१५ अन्ये तु प्रायश्चित्तरूपो यो दम इति व्याचक्षाणा दण्डाभावमात्रम्

अन्यदेशे दण्डः प्रायश्चित्तं चेत्याहुः । व्यासः

1 परा० मा० and व्यव० मा० read न कर्तव्यो विनिर्णयः.

2 H, K प्रजाः प्रक्षुभ्यते for प्रजा प्रक्षुभ्यते.

3 A, E, F, K उदुह्यते for उदुह्यते. E reads सुतो for सुता.

4 A, F मध्ये देशे for मध्यदेशे.

5 D, E गवादिनः for गवाशिनः.

6 H सर्वे for पूर्वं.

7 C यत्स्वन्यत्र प्रायश्चित्तादि० for यत्स्वत्र प्रायश्चित्तादि०.

8 B, D, E व्याख्यानुपात्त० for वाक्यानुपात्त०; C तदन्तर्वाक्यानुपात्त० for तदेतद्वाक्यानुपात्त०; K वाक्यमुपात्तदेश०.

9 C ० रूपो दमः for ० रूपो यो दमः.

§ २] व्यवहारमातृकाः—वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु तज्ज्ञैर्निर्णयः ८

वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत् ॥

मनुः (८. ३९०)

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
५ न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ इति ।

कात्यायनः

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मां भैषीर्ब्रूहि मानव ॥
केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् ।
१० एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ॥
विचार्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥

नारदः (१. ४७)

वक्तव्येथे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
१५ आसेधयेद्विवादार्थां यावदाह्वानदर्शनम् ॥
आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव (नारद १. ४८)
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत् ॥

आसिद्धस्यासेधातिक्रमे दण्डमाह स एव (नारद १. ५१)

२० आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति ।

1 व्यव० मा० reads भैषीर्ब्रूहि मानव.

2 B, D, E, F, G, H, K समागतं for सभागतम्. व्यव० मा० reads सभां गतः

3 B, C, D, E, G, K वक्तव्यार्थे for वक्तव्येथे. नारद reads न तिष्ठन्तम्.

4 B विवादार्थं for विवादार्थी. अपराकं reads विवादार्थम्.

5 नारद reads '०सेधो नासिद्धस्तं विकङ्कयेत्.'

कचिदासेद्धुरेव दण्डमाह स एव

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभिः ।

आसेधयेदनासेध्यैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात् ॥ इति ।

कचिदासेधातिक्रमे दण्डाभावमाह नारदः (१. ४९)

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्रुयात् ॥ इति ।

अनासेध्यानासेद्धुर्दण्डमाह कात्यायनः

आसेधयस्त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः । इति ।

अनासेध्यानाह स एव ।

१० वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याध्यातां व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च ।

आह्वाने व्यवस्थामाह नारदः

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ॥

१५ कार्योतिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥

न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥

1 Vide S. B. E. vol. 33 p. 235.

2 B, E, G आसेधयेदनासेध्ये for आसेधयेदनासेध्यैः. स्मृतिच० reads न त्वतिक्रमी.

3 B उत्क्रामन् for उत्क्रामन्.

4 G अनासेध्यासेद्धुः for अनासेध्यानासेद्धुः.

5 A, F, G, K वृक्षं पर्वत० for वृक्षपर्वत०; G, K पर्वतं वारूढा for पर्वतमारूढा.

6 A, B, D, E, F, G, M omit आह्वाने व्यवस्थामाह नारदः.

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।

निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥

ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।

तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वक्रोपयन् ॥

५ कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि शनैः शनैराह्वानयेन्नृपः ॥

यानैरिति कचित्पाठः ॥

आहूतोनागच्छन् दण्ड्यः । तथा च बृहस्पतिः ।

आहूतो यत्र नागच्छेदर्पाद्वन्धुकुलान्वितः ।

१० अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

अभियोगभेदेन दण्डभेदमाह कात्यायनः ।

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः ॥ इति ।

आहूतस्यागमने यत्कार्यं तदाह पितामहः ।

१५ सभायाः पुरतः स्थाप्योभियुक्तो वादिना तथा । इति ।

तृतीया सहायै ।

कात्यायनः

तत्राभियोक्ता प्रब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्निवाकस्ततः परम् ॥

1. अपराकं (p. 606) reads 'आह्वानमर्हति'.

2. 'यस्तु' for यत्र in व्यव. मा. and परा. मा.

3. B, D नागच्छेदर्पाद्वन्धु० for नागच्छेदर्पाद्वन्धु०.

4. B, D अभियोगादिरूपेण for अभियोगानुरूपेण.

5. C, K पञ्चाशतावरः for पञ्चशतावरः.

6. B, F ततोभियोक्ता for तत्राभियोक्ता; K यत्राभियोक्ता.

7. The व्यव० मा० and स्मृतिच. read प्राग् ब्रूयात् for प्रब्रूयात्.

बृहस्पतिः

अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुरूपेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा ॥

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीवालरोगिणाम् ।

५ पूर्वोत्तरे वदेद्वन्धुर्नियुक्तोन्योथवा नरः ॥

नारदः (२. २२)

अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितोपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥

यत्तु कात्यायनः (=नारद २. २३)

१० यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विव्रुवन् ॥ इति

तदनियुक्तपरम् ॥ कचित्प्रतिनिध्यभावस्तेनैवोक्तः ।

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।

मनुष्यमारणे स्तेये परदारामिमर्शने ॥

१५ अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ।

पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ॥

प्रतिवादी न दाप्यः स्यात्कर्ता तद्विवदेत्स्वयम् । इति ।

1 B, D दण्डो वर्णानु० for वादो वर्णानु०.

2 B, C, G, H, K पूर्वोत्तरं for पूर्वोत्तरे०; वीर० (p. 53) reads पूर्वोत्तरम्.
A, G, H, K वहेत् for वदेत्.

3 H omits नारदः before अर्थिना.

4 मिता०, परा. मा. read प्रहितः for प्रेरितः.

5 F प्रतीवादी for प्रतिवादी.

6 H दान्तः for दाप्यः.

7 E, M तद्वि वदेत् for तद्विवदेत्; C, G, K कर्ता तु विवदेत्. वीर० (p. 54)
reads न दातव्यः कर्तापि विवदेत्स्वयम्.

आत्यन्तिकप्रतिनिधिनिषेधार्थं पुनः स्तेयग्रहणम् । प्रतिवादी प्रतिनिधिः ॥

प्रत्यर्थिनि स्थापितेर्थिनः कार्यमाह याज्ञवल्क्यः (२. ६.)

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्धानामजात्यादिचिह्नितम् ॥

५ स्मृत्यन्तरे

अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।

संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥

१०

वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोर्युतम् ॥

साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् ।

१५

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

अत्रोक्तवर्षादीनामाध्यादिषूपयोगो वक्ष्यते ॥ देशादीनां च कचिदुपयोग

उक्तः स्मृत्यन्तरे

देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥

1 B, C, D, F, K, N omit प्रतिवादी प्रतिनिधिः.

2 F, G, K, N यदावेदितं for यथावेदितम्.

3 H जात्यादिनिश्चितं for जात्यादिचिह्नितम्.

4 F omits स्मृत्यन्तरे.

5 D लिखितार्थं for निखिलार्थम्.

6 वीर० (p. 64) reads देशं for देशः.

7 स्मृतिच० reads निवासः for अधिवासः.

8 B, D क्षेत्रनाम for क्षेत्रनाम.

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्वावरेषु विवादेषु दशैतानि प्रवेशयेत् ॥ इति ।

कात्यायनः

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥

शोधनस्यावधिमाह नारदः

शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥
भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी न निवेशयेत् ।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥ इति (नारद २. ७)

एवं पक्षलक्षणे स्थिते तद्विरुद्धाः पक्षाभासा अर्थसिद्धा अप्युक्ताः
स्मृत्यन्तरे

अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ इति ।
अप्रसिद्धं खपुष्पं ममापहतमिति । निराबाधं मम दीपप्रकाशेनायं
व्यवहरतीति । निरर्थं कचटतपं ममापहतमिति । निष्प्रयोजनं मत्प्रा-
तिवेशिकः सुस्वमधीत इति । असाध्यं सभ्रूमङ्गं हसितोनेनेत्यादि ।
विरुद्धं मूकेनाहं शप्त इति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा । तथा च स्मर्यते
राज्ञा विवर्जितो यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

1 H पूर्वराजप्रकीर्तितं for पूर्वराजानुकीर्तनम्; K पूर्वराजायुकीर्तनम्.

2 अपरार्कः, स्मृतिच० and वीर० read निवेशयेत्.

3 D विचक्षणं for विवक्षितम्.

4 F उपहसितोनेन for हसितोनेन.

5 B, C, D, G, K राज्ञा तु वर्जितो for राज्ञा विवर्जितो.

अन्ये वा ये पुरप्रामेमहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

न चानेकप्रतिज्ञत्वमपि पक्षाभासत्वमिति

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् ।

५ कामं तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥ इति

कात्यायनीयेन विरोधापत्तेः ॥ यत्तु—अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति—इति तद्युगपन्न सिध्यति क्रमेण तु सिध्यतीति व्याख्येयम् ॥

एवं पूर्वपक्षे लिखिते यत्कार्यं तदाह याज्ञवल्क्यः (२. ७)

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ॥ इति ।

१० उत्तरं लक्षयति नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

अस्य चातुर्विध्यमाह कात्यायनः (=नारद २. ४)

मिथ्या संप्रतिपत्त्या वा प्रत्यवस्कन्दनेन वा ।

१५ प्राङ्न्यायप्रतिसिद्ध्या वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

1 H पौरविरोधकाः । अनादेयास्तु, omitting by oversight the intervening words.

2 B, C omit न before चानेकप्रतिज्ञत्वमपि.

3 अपराकं and वीर० read व्यवहारेषु निश्चितम्, and व्यव. मा. (p. 296) reads व्यवहारेष्वनिश्चितम्.

4 N omits तद्युगपन्न सिध्यति before क्रमेण तु सिध्यति.

5 नारद (II. 4) reads संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा । प्राङ्न्यायविधिसाध्यं वा. अपराकं reads प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्या वा.

मिथ्योत्तरं च लक्षयति स एव

अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपहवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

तच्च चतुर्विधमित्याह स एव (नारद २. ५)

५ मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा मेभूदसंनिधिः ।

अज्ञातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥ इति ।

संप्रतिपच्युत्तरं तूक्तं स्मृत्यन्तरे

साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ॥ इति ।

प्रत्यवस्कन्दनोत्तरं लक्षयति नारदः

१० अर्थिना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥ इति ।

प्राङ्न्यायोत्तरं लक्षयति कात्यायनः

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥ इति ।

१५ एवमुत्तरलक्षणे स्थिते तद्रहितानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धमपि स्पष्टीकृतं
स्मृत्यन्तरे

संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

२० व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

1 B अभियुक्तो नियोगस्य for अभियुक्तोभियोगस्य.

2 B, D, F अज्ञातश्चास्मि for अज्ञातश्चास्मि. D तत्कालं for तत्काले.

3 व्यव. मा. and परा. मा. read. अर्थिनाभिहितः.

कात्यायनोपि

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

अनुत्तरत्वे च कारणमाह स एव

५ न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

अत्रायमर्थः । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे द्वयोरपि वादिनोः क्रिया प्राप्नोति—मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि—इति नारदोक्तेः । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । तथा कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु १० प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशे-
त्क्रियाम्—इति व्यासोक्तेः । अत्र च—प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्नि-
वाकादिभिस्तथा—इति व्यासोक्त्यैव प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्न्याय-
दर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिरित्यत्रापि
विरोधः । एवं त्रिचतुस्संकरेपि द्रष्टव्यम् । एतेषां चानुत्तरत्वं यौग-
१५ पद्येन । क्रमेण तूत्तरत्वमेव ॥ क्रमश्चार्थिप्रत्यर्थिसभ्येच्छया भवति ।

तथा च हारीतः

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।

२० उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा ॥

1 O चैवैकदेशं for चैवैकदेशे.

2 G द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः for द्वयोरपि वादिनोः.

3 D एषां वानुत्तरत्वेन for एतेषां चानुत्तरत्वं; K एषां चानुत्तरत्वं.

4 N reads क्रमश्चार्थिसभ्येच्छया भवति.

5 B, C, D सत्यं वापि for सत्यं चापि.

संकीर्णं भवतीति शेषः । अस्यार्थः । सुवर्णवस्त्राभियोगे सुवर्णं न गृहीतं वस्त्रं तु गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यत्रादौ सुवर्णविषये व्यवहृत्य पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहर्तव्यम् । एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च संकरे योज्यम् । तथा तत्रैवाभियोगे सुवर्णं गृहीतं वस्त्रं तु न गृहीतं ५ प्रतिदत्तमिति वा वस्त्रविषये पूर्वं जित इति वोच्यते । तत्र वस्त्रविषये एव व्यवहर्तव्यं न सुवर्णविषये भूरिविषयत्वेऽपि क्रियाभावात् । यत्र त्वयं गौर्मदीयामुकस्मिन्काले नष्टाद्यास्य गृहे दृष्टेत्यभियोगे मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थितेति मिथ्याकारणयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं तत्र नानुत्तरत्वम् । सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र १० च प्रत्यर्थिन एव क्रिया नार्थिनोऽपि मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्—इति हारीतोक्तेः ॥ एवं मिथ्याप्राङ्न्याययोः कारणप्राङ्न्याययोश्च कृत्स्नपक्षव्यापित्वे सति नानुत्तरत्वम् । अत्रोभयत्रापि प्रत्यर्थिन एव क्रियेति न काप्येकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रियेत्यलम् ॥

उत्तरलेखनोत्तरं साधनोक्तौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ७-८)

१५

ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथा ॥ इति ।

1 A, E, M ०दत्तं चेत्यत्रादौ for ०दत्तं चेत्यत्रादौ; B चेत्यादौ for चेत्यत्रादौ.

2 C वोच्यते for वोच्यते.

3 B, C, D, G, H नष्टाद्यास्य गृहे for नष्टाद्यास्य गृहे; K नष्टा व्याधगृहे.

4 E, G सकारणमिथ्योत्तरं for सकारणं मिथ्योत्तरम्.

5 A, E, M नार्थिनः for नार्थिनोऽपि.

6 B, C, D, F, G, H, K, N कृत्स्नपक्षव्यापित्वे for कृत्स्नपक्षव्यापित्वे.

7 N omits न काप्येकस्मिन्...क्रियेत्यलम्.

इदं च मिथ्योत्तरविषयम् । उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव साधनोप-
न्यासः । यथाह हारीतः

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेक्तियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति ।

५ एवं व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वमाह याज्ञवल्क्यः (२. ८.)

चतुष्पाद्व्यवहारोयं विवादेऽपूपदर्शितः ॥ इति ।

पादचतुष्टयं तु व्यक्तीकृतं स्मृत्यन्तरे ।

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥ इति ।

१० इदं च संप्रतिपत्त्यतिरिक्तोत्तरविषयम् । संप्रतिपत्तेर्द्विपात्त्वात् । यथाह
बृहस्पतिः

मिथ्योत्तरे चतुष्पात्स प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

व्यवहारस्तु विज्ञेयो द्विपात्संप्रतिपत्तिषु ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ९-१०)

१५ अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥

1 D, F तथा च हारीतः for यथाह हारीतः.

2 B, F पदचतुष्टयं for पादचतुष्टयम्.

3 F संप्रतिपत्तौ for संप्रतिपत्तेः.

4 C, K यथा बृहस्पतिः for यथाह बृहस्पतिः.

5 व्यव. मा. reads मिथ्योक्तौ च चतुष्पात्त्वात् प्रत्यवस्कन्दने तथा । प्राङ्न्याये
च स विज्ञेयः.

6 G साहसेषु वा for साहसेषु च.

नारदः (२. २४)

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थोद्धीयत इत्यर्थः । एतच्चार्यव्य-
वहारे ज्ञेयम् । यथाह स एव (नारद २. २५)

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।

परस्त्रीभूम्यूणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयते ॥ इति ।

पूर्वार्धस्योदाहरणार्थमुत्तरार्धम् । याज्ञवल्क्यः (२. १७)

साक्षिभूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

१० पूर्वपक्षेधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥

पूर्ववादिनः प्रतिज्ञावादिनः । पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा । अधरीभूते कारणो-
त्तरोपन्यासेन प्रत्यर्थिस्वीकारेणासाध्ये । साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरस्या-
प्युपलक्षणार्थम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. १०)

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

१५ निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णय इति ॥ प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह कात्यायनः

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्यो न च कचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवान्यत्र वासितः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

1 नारदस्मृति reads सर्वेष्वपि विवादेषु and पशुस्त्री०.

2 B, G omit पूर्वार्ध...धर्म.

3 C, K, N निरुद्धो for निरुद्धो.

4 स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read न चैवात्यन्तवासितः (वीर० also notices the reading अन्यत्र वासितः).

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो ब्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति ॥ इति ।

निरुद्धो निगडादिवद्धः । संशयस्थो व्यसनी । रिक्थी पुत्रपौत्रादिर्द्रव्य-
ग्रहणाधिकारी । रिक्तो दरिद्रः । अन्यत्र वासितो देशाद्वहिष्कृतः ॥

५ याज्ञवल्क्यः (२. ५२)

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते तु न स्मृतम् ॥

लग्नकाभावे त्वाह कात्यायनः

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।

१० स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥ इति ।

स एव

द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्वाह्यचारिभिः ।

शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्वन्धयेन्निगडेन तु ॥ इति ।

हीनवादिः लक्षणाभ्याह नारदः (२. २४)

१५ पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ इति ।

1 B, D, G धनिने दातुं for धनिने दातुम्; F नाशक्तौ for नाशक्तो.

2 D, B omit the words निरुद्धो...धिकारी and अन्यत्र...ऋतः. F, G also did the same, but the words were added in another hand.

3 G, K न तु स्मृतं for तु न स्मृतम्. The printed editions of याज्ञ० read न तु स्मृतम्.

4 C, H, K, N कार्ययोग्यस्य वादिनः for कार्ययोग्यस्तु वादिनः. स्मृतिच० reads वादयोग्यस्य and दूताय for भृत्याय.

5 C, H, K, N omit हीनवादि...नर इति.

दुष्टं लक्षयति याज्ञवल्क्यः (२. १३-१५)

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्वलद्वक्त्रो विरुद्धं बहु भापते ।

५ वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुज्यपि ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ ॥ २ ॥

॥ अर्थ प्रमाणनिरूपणम् ॥ ३ ॥

१० याज्ञवल्क्यः (२. २२)

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

कात्यायनोपि

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

१५ मानुषीं तत्र गृहीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः ॥

यद्येकदेशं व्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

1 G स्विद्यते वास्य for स्विद्यते चास्य.

2 B, C, D, F, K अभियोगे च साक्ष्ये च for अभियोगेथ साक्ष्ये वा; A, G अभियोगेथ साक्ष्ये च.

3 C, G, K अथ प्रमाणं for अथ प्रमाणनिरूपणम्.

4 अपराकं reads मानुषीं कुर्यादन्यः कुर्यात्तु.

5 अपराकं reads ०देशप्राप्तापि and न्याय्या for ग्राह्या.

6 B, C, D, H, K पूर्णापि for पूर्णापि.

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च सति वादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिणः ॥

पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

५ दत्तादत्ते तथादत्ते स्वामिनो निर्णये सति ॥

विक्रयादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥

द्युते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥

द्वारमार्गक्रियाभोगे जलवाहादिके तथा ।

१० भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ॥

क्वचिदिव्यप्राबल्यमाह बृहस्पतिः

मणिमुक्तानाणकानां कूटकृत्र्यासहारकः ।

हिंसकोन्याङ्गनासेवी परीक्ष्याः शपथैः सदा ॥

महापापामिशापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ।

१५ दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥ इति ।

1 C, G, H, K, N omit the verse पूग...साक्षिणः.

2 मिता० reads दत्तादत्तेथ भृत्यानां स्वामिना; अपराकं 'दत्तादत्ते तथादत्ते स्वामिना'. वीर० (p. 112) reads 'दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिना'; अपराकं and वीर० (p. 112) read 'विक्रीयादानसंबन्धे'. A, B, C, F, K स्वामिनां for स्वामिनः; G स्वामिना. वीर० reads 'धनमयच्छति'.

3 C, H, K, N before क्वचिदिव्य० read दत्तादत्ते (K, N दत्त्वादत्ते) दत्तमिति प्रतिश्रुत्यानर्पिते तथादत्ते दत्त्वा पुनराच्छिद्य गृहीते । स्वामिनां निर्णये सपीति (तीति ?) एतत्स्वामिकमेतदिति निश्चये सति.

4 B, D ०मुक्ताप्रवालानां for ०मुक्तानाणकानाम्; F also read प्रवालानां but corrects to नाणकानां in another hand. The परा० मा. and वीर० (p. 114) read मुक्ताप्रवालानां.

5 H अन्यागमासेवी for अन्याङ्गनासेवी.

व्यासः

न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

अरण्ये विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।

५ न्यासापह्वने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥

बृहस्पतिः

लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धं यत्र जायते ।

अनुमाने च संभ्रान्ते तत्र दिव्यं विशोधनम् ॥

कचित्साक्षिदिव्ययोर्विकल्पमाह स एव

१० प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥

क्रणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादप्योपि वा ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया ॥ इति ।

युक्तिलेशो युक्तयेकदेशः । वाचिके पारुष्ये ब्रह्महासीत्येवमाद्याक्रोशा-

१५ त्मक इत्यर्थः । यत्तु कात्यायनः—वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न

परिकल्पयेत्—इति तदल्पवाक्पारुष्यपरम् । भूमिग्रहणं स्थावरमात्रो-

पलक्षणार्थम् । यथाह पितामहः—स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परि-

वर्जयेत्—इति । साक्ष्यादिसत्त्वेयं दिव्यनिषेधः । तथा च स एव-

साक्षिभिलिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत्—इति । स एव

1 C विजये for विजने.

2 D, F दण्डवाचिके for दण्डवाचिके.

3 B, D, H, K दिव्यमेव च for दिव्यमेव वा.

4 D लेखादप्योपि for लेशादप्योपि.

5 C, D, F, G, K मात्रोपलक्षणं for मात्रोपलक्षणार्थम्; H मात्रोपलेशनम्.

6 C, F, G, H, K पितामहः for स एव.

लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः संदिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

५

॥ अथ लेख्यम् ॥ ४ ॥

तत्र बृहस्पतिः

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।

लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः ॥ इति ।

यत्तु वसिष्ठेन (व. ध. सूत्र appendix 10)—लौकिकं राजकीयं च
 १० लेख्यं विद्याद् द्विलक्षणम्—इति द्वैविध्यमुक्तं तत्स्थानकृतस्वहस्तलिखित-
 योरभेदमाश्रित्य । लौकिकं जानपदमिति पर्यायौ राजकीयं जानपदं
 लिखितं द्विविधं स्मृतम्—इति संग्रहकारोक्तेः ॥ बृहस्पतिः

भागदानक्रयाधानसंविदासक्रणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

१५

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।

विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥

1 G न वा दिव्या० for न च दिव्या०.

2 A, M, N add the words इति व्यवहारमातृकाः समाप्ताः before
अथ लेख्यम्.

3 B, D, K omit तत्र.

4 B, C, D, G, K लिखितयोर्भेदमाश्रित्य for लिखितयोरभेदमाश्रित्य.

5 B, D, F संग्रहोक्तेः for संग्रहकारोक्तेः.

6 B, D, G भागधान for भागदान; C भागप्रदान. B दासक्रणादिभिः for
दासक्रणादिभिः.

7 H विभागं यत्र for विभागपत्रं.

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥

गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥

५ जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।

गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥

ग्रामो देशश्च यत्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् ।

राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥

वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।

१० कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते ॥

धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।

उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिः ॥

आदिशब्दाद्विशुद्ध्यादिपत्रग्रहणम् ॥

विशुद्ध्यादि^५पत्राण्याह कात्यायनः

१५ अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादे लेख्यं यत्तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥ इति ।

1 B, D चन्द्रार्कसाक्षिकं for चन्द्रार्ककालिकम्; G has ०कालिकं in the text and ०साक्षिकं in the margin.

2 D क्रमलेख्यं for क्रयलेख्यं.

3 परा. मा. reads ग्रामादिसमयात्कुर्यान्मतं; अपराकं reads मतलेख्यं, वीर० reads सत्यलेख्यम्.

4 H कुर्यात्प्रकारयेत् for कुर्याच्च कारयेत्.

5 B, D, F विशुद्धिपत्राण्याह for विशुद्ध्यादिपत्राण्याह.

अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः

धनी धनेन तेनैव परमार्धिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२. ९४)

५ दत्तवर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धं वान्यत्तु कारयेत् ॥

पूर्वोक्तयोः स्वहस्तकृतान्यहस्तकृतयोर्विशेषमाह नारदः (४. १३५)

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. ८९)

१० विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥

बलं बलात्कारः । उपधिलोभादिः । अन्यकृते विशेषमाह स एव (या. २. ८४-८५)

यः कश्चिदर्थो निर्णायकः स्वरूपा तु परस्परम् ।

१५ लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

समाभासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ इति ।

1 C पूर्वं चास्य for पूर्वं चास्य.

2 A, D, E, M स्वहस्तान्यहस्तकृतयोः for स्वहस्तकृतान्यहस्तकृतयोः.

3 D साक्षिमलेख्यं for साक्षिभिर्लेख्यं.

4 B, C, D, G, K omit अन्यकृते before विशेषमाह; F also did so, but corrected it.

5 B, D कश्चिदर्थोभिमतः for कश्चिदर्थो निर्णायकः.

6 D धनिकपूर्वके for धनिकपूर्वकम्.

सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इत्यादि
स एव (या. २. ८६-८८)

समाप्तैर्यै ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥

५ साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥

समाः संख्यातो गुणतश्च । कचिदसमा इत्यकारप्रश्लेषः ॥ नारदः

१० अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तं तद्दर्शयतो याज्ञवल्क्यवृहस्पती (या.

१. ३१८-३२०)

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

१५ आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानं च्छेदोपवर्णनम् ।

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥

1 N reads कचिदसमाः समा इत्यकारे प्रश्लेषः.

2 H धारयेत् for कारयेत्.

3 F दानं च्छेदोपवर्णनं for दानच्छेदोपवर्णनम्.

निबन्धः आकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्यम् । प्रतिगृह्यते यत्स प्रति-
ग्रहो भूम्यादिः तस्य परिमाणमियत्ता । दीयते यत्तदानं गृहादि तस्य
छेदो मर्यादा तस्या उपवर्णनं कथनम् । तथा

देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति ।

५ सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ।

पूर्वोत्तरक्रियावादनर्णयान्ते यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥ इति ।

राज्ञोक्तल्पमाह व्यासः

राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

१० ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥

अत्र च राज्ञा स्वमतं लेख्यमित्याह स एव

संनिवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।

मतं मेमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

संनिवेशं प्रमाणं चेति पूर्ववाक्येनान्वयः । वसिष्ठस्तु राजलेख्यस्य

१५ चातुर्विध्यमाह

शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे राजकीयं चतुर्विधम् ॥

1 C आकारादौ for आकरादौ.

2 B, D यत्प्रतिग्रहः for यत्स प्रतिग्रहः; G, K यत्तत्प्रतिग्रहः.

3 B, D omit the words परिमाणमियत्ता...यस्य; F also did the same, but corrects in another hand.

4 F तस्योपवर्णनं for तस्या उपवर्णनम्.

5 C, D राजा तु स्वयमादिष्टसन्धिः for राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिः; K ०दिष्टसन्धिः.

6 A ताम्रपट्टे वापि पटे for ताम्रपट्टे पटे वापि.

7 H has a confused text here. It reads प्रमाणं च कुर्याच्चन्द्रार्क-
कालिकम्. H seems to have gone back several pages,
copied a few lines and then returns to मतं मे.

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।
 कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्हितेषु च ।
 कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तत् ॥

५ शासनजयपत्रे प्रागुक्ते ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ९१)

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।
 भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥

नारदः (४. १४२)

लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।

१० सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

द्रष्टारः साक्षिणः । तदभावे दिव्यम् । अलेख्यसाक्षिके दिव्यं
 व्यवहारे विनिर्दिशेत्—इति कात्यायनोक्तेः । याज्ञवल्क्यः (२. ९२)

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥

१५ युक्तिरर्थापत्तिः । प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानम् । चिह्नं मुद्रादि । क्रिया
 साक्ष्यादिः । संबन्धोनागतः । आगमः संभावितः प्राप्त्युपायः ।
 हेतुरनुमानम् ॥ प्रजापतिः

1 H reads प्रदिश्यते येन पत्रे प्रज्ञापनाय तत्, omitting two lines.

2 B, D अभ्यर्हितेषु तु for अभ्यर्हितेषु च; F also read तु but corrected it to च.

3 B, C, D, G, H, K तथा हृते for हृते तथा; F also at first wrote तथा हृते but corrected into हृते तथा.

4 B, D देशान्तरे न्यस्ते; for देशान्तरन्यस्ते; F देशान्तरं न्यस्ते.

5 B, D, K दिवी for दिव्यम्.

6 B, D, F place क्रिया साक्ष्यादिः before चिह्नम्.

7 G, K साक्ष्यादि for साक्ष्यादिः.

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने ।
राज्ञां स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

दुष्टलेख्यान्याह बृहस्पतिः

मुमूर्षुशत्रुभीतार्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ।

- ५ निशोपधिवलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥
दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैको विनिवेशितः ।
कूटलेख्यं तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥ इति ॥
॥ इति^१ लेख्यप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अथ भुक्तिः ॥ ५ ॥

१० नारदः (४. ८५)

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्याह व्यासः

- सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः ।
१५ प्रत्यर्थिसंनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥

भुक्तिमात्रेण साध्यासिद्धिमाह नारदः (४. ८६)

संभोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्करः ॥ इति

1 G लेखकान्तरदर्शनात् for लेखकाक्षरदर्शनात्.

2 A, B, C, D, F, G, H, K omit इति लेख्यप्रकरणम्.

3 अपराकं reads 'च्छेदोपाधिविवर्जितः'; व्यव. मा. 'निदिष्टद्रोण्यरवोज्झितः'; परा. मा. and बीर० 'कालश्च विच्छेदोपरमो०.' D, F ०विच्छेदोपरवोधितः for ०विच्छेदोपरवोज्झितः; H विच्छेदोपनवोधितः (?).

4 H अन्यार्थसंनिधानश्च for प्रत्यर्थिसंनिधानश्च.

5 नारद reads भोगं केवलतो यस्तु and स विज्ञेयस्तु तत्करः.

इदं चागमस्मरणयोग्ये काले ज्ञेयम् । तदयोग्ये तु भुक्तिमात्रमपि
प्रमाणमित्याह स एव (नारद ४. ८९)

स्मार्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्रिपुरुषागता ॥ इति ।

५ अनुगमाभावाद्योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासंभवात् ॥

अस्मार्तेऽप्यागमाभावस्मरणानुवृत्तावाह स एव (नारद ४. ८७)

अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ इति ।

यत्तु स एव (नारद ४. ९१)

१० अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ इति

तदागमं विनाप्यन्यायेनापि यत्पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिर्भुक्तं तदपाहर्तुं
न शक्यं, किं पुनरागमाभावनिश्चयासंभव इति योज्यम् । यदपि
हारीतीयम्

१५ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ इति

1 A प्रमाणमाह for प्रमाणमित्याह.

2 नारदस्मृति reads भुक्तेः for भूमेः.

3 B, D, F omit अस्मार्ते...संभवात्.

4 C निश्चयस्य संभवात् for निश्चयस्यासंभवात्.

5 नारदस्मृति reads पितुः for पित्रा and व्यव. मा. reads अपाकर्तुम्.

6 B omits किं before पुनः.

7 B, D हारीतायां for हारीतीयम्; F हारीततायाम्.

8 B, C, D, F, G, H, K अपाकर्तुं for अपाहर्तुम्.

तद्व्यन्तोपलभ्यमानागमं विनेति व्याख्येयं न चागमस्वरूपं विनेति ॥

यत्पुनर्याज्ञवल्कीयम् (२. २८)

आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ इति

५ तदागमकर्तुरेवागमानुद्धारे दण्डो न तत्पुत्रादीनामपीत्येवंपरं

न त्वर्थसिद्धिरिति । यथाह हारीतः

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः (२. २९)

१० योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

रिक्थी अंशभागी पुत्रादिः । तमागमम् ॥ ननु दीर्घकालो भोगः

प्रमाणमिति विरुद्धम् । यतः स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोक्तुर्हानिः

प्रतीयते । यथाह स एव (या. २. २४)

१५ पश्यतोऽशुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति ।

1 B, C, D, E, G न त्वागम० for न चागम०; K न ह्यागम०.

2 G, K पुत्रादीनामित्येवंपरं for पुत्रादीनामपीत्येवंपरम्.

3 G यथा हारीतः for यथाह हारीतः; K यदाह.

4 न तु दीर्घ० for ननु दीर्घ०.

5 B reads प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पहानिप्रतीतेर्यथाह; D दीर्घकालो भोगः प्रमाणमिति यदुक्तं तत्कथं स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोक्तुर्हानिप्रतीतेः.

6 D omits गतेन इति. A omits इति.

उच्यते । एतत्प्रत्ययतोप्रतिषेधतस्तावत्कालीनतद्भूम्यादिजन्यफलहानि-
र्भवतीत्येवंपरम् । न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति । अनागमं तु यो
भुङ्क्ते (नारद ४. ८७)—इत्युदाहृतवचनविरोधात् ॥ कात्यायनः

नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा ।

५ पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

नारदः (४. ८१)

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं श्रोत्रियस्वं च नोपभोगेन नश्यति ॥ (=मनु ८. १४९)

मनुः (८. १४६)

१० संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वह्नश्चो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥

दम्यः प्रयुज्यते दमनार्थं यः समर्प्यते ॥

॥ इति भुक्तिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ साक्षिणः ॥ ६ ॥

१५ टोडरानन्दे नारदः (४. १४७)

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥

1 B, D, F तावत्कालीनभोगे तद्भूम्यादि० for तावत्कालीनतद्भूम्यादि०.

2 नारदस्मृति reads श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति.

3 B, D, F वह्नः शास्त्री यश्च for वह्नश्चो यश्च; H, G, K वह्नश्चो यश्च.

4 A, B, C, D, F, G, H, K omit इति...प्रकरणम्.

5 नारद reads सन्दिग्धेषु च, दृष्टश्रुतानुभूतार्थात्, व्यक्तदर्शनम्.

तद्भेदानाह बृहस्पतिः

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोपरः ॥

नृपोध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥

५ अर्थिना पत्रे निवेशितो लिखितः । प्रत्यर्थिनार्थिप्रेरणया निवेशितो लेखितः । कुड्यादिव्यवधानेन श्रावितो गूढः । पुनः पुनः कार्यं स्मार्यमाणः स्मारितः । यदृच्छयैवागतः साक्षीक्रियमाणो यादृच्छिकः । श्रवणाच्छ्रावणाद्वा साक्षिणामप्युपर्युपरि भाषमाण उत्तरः । अध्यक्षः प्राड्विवाकः । इदं च सभ्यादीनामुपलक्षणम् । लेखकः प्राड्विवाकश्च

१० सभ्याश्चैवानुपूर्वशः—इति कात्यायनवाक्यात् । स एव

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।

उभौ वा श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

१५ दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोध्यक्षस्तथैव च ॥

लिखितादीनामुभयानुमतत्वं एकस्यापि ग्रहणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७२)

उभयानुमतः साक्षी भवेत्येकोपि धर्मवित् ।

1 The vyv. मा. (p. 321) reads लिखितोऽलिखितो गूढः.

2 D, F स्मारितस्तुल्यं for स्मारितः कुल्यं.

3 D कार्यपृष्ठगतः.

4 B, C, D, F, K, N omit अर्थिना. B, D, F पत्रनिवेशितः for पत्रे निवेशितः. G अर्थिना स्वयं पत्रे निवेशितः.

5 H omits कुड्यादि...श्रावणाद्वा.

6 F स्मर्यमाणः.

7 In G, H the words अध्यक्षः...वाक्यात् precede कुड्यादि above.

8 F omits उभयानु...व्याप्तः.

9 B, C, D, G, K भवेदेकोपि for भवेत्येकोपि.

व्यासः

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाक् प्रायो दृष्टसंत्यवचाः ॥ निक्षेपादिष्वनाप्तमप्येकमाह

५ कात्यायनः

अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे साक्ष्यमेकोपि वाच्यते ।

अर्थिना ग्रहितः साक्षी भवेदेकोपि याचिते ॥

याचितं विवाहाद्यर्थमानीतमाभरणादिकं कुण्डलादि । पण्यविवादे-
प्येकमाह स एव

१०

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

तेषां च स्वरूपमाह व्यासः

धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥

१५

श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः ।

युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता ॥

1 C, K प्रमाणमेको भवति.

2 B, C, D, F, G, K ०सत्यवचनः.

3 The वीर० reads अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे and the स्मृतिच० 'आभ्यन्तरस्तु'.
The स्मृतिच० reads भवत्येकोपि दूतकः.

4 F, K नीतं for आनीतम्.

5 F पौत्रिणः for पुत्रिणः.

6 B, D, F न पदाधीनाः for न पराधीनाः.

नारदः (४. १५५)

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥

वर्गिण आह कात्यायनः

- ५ लिङ्गिनः श्रेणिपूर्णाश्च वर्गिर्जातास्तथापरे ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ॥
दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथजीविनाम् ।
प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥

विजातीयानाह याज्ञवल्क्यः (२. ६९)

- १० ज्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

वर्ज्यानप्याह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७०-७१)

- स्त्रीबालवृद्धकृतवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।
रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥
१५ पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

निर्धूतः स्वजनैस्त्यक्तः । आदिशब्देन दासाद्याः । बृहस्पतिः

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातुलौ ।

भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः ॥

1 B, C, D, F, K श्रेणीषु for श्रेणिषु.

2 अपरार्क and वीर० read वर्णिग्नताः.

3 C, G, H, K रथवाजिनं for रथजीविनाम्. अपरार्क and वीर० read हस्त्यायुधजीविनाम् and प्रत्येकैकं समू०.

4 C, D, F, G, H, K विजातीयानप्याह.

5 A, E, M वर्ज्यानाह.

6 B, D, F, G, N पतिताप्तार्थसंबन्धि०.

नारदः (४. १६१)

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
स्वयमुक्तिः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥

कात्यायनः

५ साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिना ।
तेषामेकोन्यथावादी भवेत्सर्वे न साक्षिणः ॥

एतेषामपि कचित्साक्षित्वमाह नारदः (४. १८८)

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासैर्नैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेपि साक्षिणः ॥

१० असंभवे मनुः (८. ७०)

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं वालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ७२)

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥

१५ अत्र स्त्रीसंग्रहणादीनां साहसत्वेपि पृथगुपादानं गुप्ततया क्रियमाण-
स्त्रीसंग्रहादिपरम् । उशनाः

दासोन्धो बधिरः कुप्टी स्त्रीबालस्थविरादयः ।
एतेप्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

1 नारदस्मृति reads सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु.

2 व्यव. मा. and वीर० read वादिनां for वादिना and भेदात्सर्वे न साक्षिणः.

3 A, E, M नैकृतिकादयः for नैकृतिकादयः. नारदस्मृति and अपराकं read नैकृतिकादयः. अपराकं reads आश्रित्य for आसाद्य.

4 B, D, F स्त्रियाथ संभवे.

5 C, D, F, G, H, K स्त्रीसंग्रहादीनां.

6 C, D, F, G, H, K संग्रहपरम्.

अनभिसंबद्धा अपक्षपातिनः ॥ बृहस्पतिः

साक्षिणोर्थे समुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

वाद्यत्र प्रत्यर्थी । तत्समं विवादविषयीभूतद्रव्यसमम् । व्यासः

५ साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।

पत्रेभिलिखितान्सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥

पत्रे लिखितान्साक्षिदोषान्प्रतिलक्षीकृत्य तद्विषयं परिहारं ते साक्षिणः

सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थः । स एव

प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथंचन ।

१० अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥

अभावयन्दमं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् ।

भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

तथैवं विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थितः ॥ इति ।

१५ अतोऽन्यथा असंप्रतिपत्तौ । भावनीयाः अङ्गीकारयितव्याः ।

क्रियया प्रमाणेन । स्फुटं यथा स्यात्तर्थाभावयन्नित्यन्वयः ॥ यत्तु

सभासदां दूषणं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं न साध्यं दोषवर्जनात् ॥ इति

1 स्मृतिच० reads साक्षिणोर्थिसमु० and वीर० reads साक्षिणोर्थी समुद्दिष्टान्. B, C, D, F साक्षिणोर्थिसमुद्दिष्टान्.

2 अपरार्क० reads असाध्यन् for अभावयन्.

3 B, C, D, F, H, K, N omit the words तथैव...व्यवस्थित इति अपरार्क० and वीर० read जितः स विनयं दाप्यः.

4 A साक्षिसत्त्वे for साक्षिसत्त्वे. अपरार्क० and परा. मा. read साक्षिसत्त्वे.

5 C, D तथा भावयन् for तथाभावयन्.

6 अपरार्क०, स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read असाध्यम्. परा. मा. reads नान्यदिष्यते for दोष० and स्मृतिच० reads दोषवर्जनात्; while व्यव. मा. reads दोषदर्शनात्.

तल्लोकावधारिताप्तसाक्षिविषयम् । प्रतिवादिना दोषाज्ञाने स एव

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन साक्षिवादात्पूर्वकाले वक्तव्या इत्यर्थः । अनन्तरं
५ तु न वक्तव्या इत्याह बृहस्पतिः

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्न दूषयेत् ॥

उक्तान् उक्तवतः वक्तुमारब्धवत इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च
(पा. ३.४. ७१)—इति कर्तरि क्तः ॥

१० अत्र दण्डमाह कात्यायनः

उक्तर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।

न च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

साक्षिणां स्वदूषणपरिहाराशक्तावर्थी तं कुर्यादित्याह बृहस्पतिः

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

१५ तस्य कार्यं न सिद्ध्येत्तु यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यादिकम् ॥

कूटसाक्षिकर्तुर्दण्डमाह कात्यायनः

1 B, D, F वर्जनादिति तदा सत्वेन (तत्त्वेन ?) लोकेवधारितसाक्षिविषयम्.

2 N omits गूढास्तु...प्रदर्शनात्.

3 B, D, F, H अनन्तरं तु वक्तव्याः.

4 G लेख्ये दोषास्तु for लेख्यदोषास्तु.

5 D, F omit the words उक्तानुक्तः.....कर्तरि क्तः; B, C, H, K, N omit वक्तुमारब्ध...कर्तरि क्तः.

6 परा. मा. reads स च तत्कारणं for न च &c.

7 F न सिद्ध्येत्.

8 C यावन्नान्न; H यावत्तन्न.

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥

निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थरहितम् ॥

दुष्टसाक्षिणां निश्चयोपायमाह नारदः (४. १९३-१९६)

- ५ यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥
कासत्यकस्माच्च भ्रशमभीक्षणं निश्चसित्यपि ।
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।
१० शोषमागच्छतश्चौष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवावद्धमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भूशम् ॥

साक्षिणां प्रश्नप्रकारमाह कात्यायनः मनु०रपि (८. ८७, ७९-८०)

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

- १५ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने च शुचिः शुचीन् ॥

1 D, F ०साक्षिनिश्चयो० for ०साक्षिणां निश्चयो०.

2 नारद reads ०सिन्नत्वात् for ०दुष्टत्वात्.

3 A, C, E, G, H, K, M वानुधावति.

4 D काकत्य० for कासत्य०. नारद reads कामत्यनिभृतोकस्मात्.

5 F असीक्ष्णे for अभीक्षणम्.

6 D, F विद्यते for सिद्यते.

7 नारद reads इवाकस्मादपृष्टो.

8 D omits पापं...पृच्छेदृतम्.

9 F, K, N omit मनु०रपि.

10 वीर० reads ऋते द्विजान्.

11 A, E, M प्राङ्मुखान्श्च for प्राङ्मुखान्वा.

12 B, D, F, G, H पूर्वाह्ने वा for पूर्वाह्ने च.

सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।

प्राड्विवाकोनुयुज्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

५ गवाश्चादिविवादेषु विप्रतिपन्नार्थसान्निध्यमप्याह स एव

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च संनिधौ ।

प्रत्यक्षं चोदयेत्साक्ष्यं न परोक्षं कथंचन ॥

अर्थस्योपरि कर्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।

चतुष्पादेषु धर्मोयं द्विपदस्थावरेषु च ॥

१० तौल्यगणिममेयानामभावेपि हि वादयेत् ।

क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा ॥

तयोरपि विना क्वचित् तयोर्वादिप्रतिवादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने कचि-

च्चतुष्पादादिष्वित्यर्थः । तौल्यं तोलनयोग्यं सुवर्णादि । गणिमं गणनीयं

नाणकादि । मेयं मानयोग्यं ब्रीहिगोधूमादि । अभावेपि साध्यार्थ-

१५ संनिधानाभावेपि । क्रियाकारेषु व्यवहारेषु ॥ वधरूपे विवादपदे

साक्षिभाषणं शिवसंनिधावित्याह स एव

वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छिवसंनिधौ ।

तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैतत्प्रवादयेत् ॥

1 मनु० reads प्राप्तान् for सर्वान्.

2 D, F कार्येस्मिन्धिष्ठितम्.

3 H विप्रतिपत्त्यर्थ० for विप्रतिपन्नार्थ०.

4 वीर० reads वादयेत् for चोदयेत्.

5 H पूर्वेषु for सर्वेषु.

6 A, B, C, D, E, M तत्त्वतो० for न त्वतो०.

7 B, C, D, H तयोर्वादिनोर्विनाप्यर्थसंनिधाने; K तयोर्वादिनो विना अपि.

8 परा. मा. and वीर० read वादयेच्छिवसंनिधौ.

9 G विप्रस्य for चिह्नस्य.

10 B, C, D, H, K नान्यथैव for नान्यथैतत्. स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read नान्यथैव. B, D विवादयेत् for प्रवादयेत्.

तत्साक्षिभाषणं वधचिह्नस्याभावे कार्यम् । अन्यथा वधचिह्नसद्भावे ॥

स एव

न कालहरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।

महादोषो भवेत्कालाद्धर्मन्यावृत्तिलक्षणः ॥

५ नारदः (४. १९८)

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।

समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक् पृथक् ॥

वसिष्ठः

समवेतैस्तु यदृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

१० विभिन्नेनैव तत्कार्यं वक्तव्यं तु पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः ॥

मनुः (८. ११३, १०२)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

३५ गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिवान्छन्ति तांस्तु शूद्रवदाचरेत् ॥ इति ।

1 B, D भाषणं च चिह्नस्याभावे; F चिह्नस्य भावे कार्यम्.

2 F राज्ञा साक्षिप्रभाषणं for राज्ञा साक्षिप्रभाषणे.

3 अपराकं reads विभिन्नैककार्यं for विभिन्नेनैव तत्कार्यम्; परा. मा. and वीर० read यत्कार्यं for तत्कार्यम्.

4 B, C, D, F, G परपीडोपजीविनः for परपिण्डोपजीविनः.

5 B, D, F अभिकाञ्छन्ति for अभिवान्छन्ति.

अन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीत्येवमादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ साक्षि-
वचनपरीक्षामाह ।

देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाज्ञातिप्रमाणता ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

५ साक्षिणां विप्रतिपत्तौ निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः (२. ७८)

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥

साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ७६)

अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।

१० राज्ञां सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेहनि ॥

सर्वं वृद्धिसहितम् । सदशबन्धकं दशमांशसहितम् । दशमांशो राज्ञा
ग्राह्यः सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यमिति मिताक्षरायाम् ॥ जानतः
साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. ८२)

यः साक्ष्यं श्रावितोन्येभ्यो निहुते तत्तमोवृतः ।

१५ स दाप्योष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

विवादपराजये यो दण्डंस्तमष्टगुणं दाप्यः । दण्डदानासमर्थस्तु ब्राह्मणो
निर्वास्यः क्षत्रियादिः स्वोचितं कर्म कारयितव्य इति मिताक्षरायाम् ॥
मनुः (८. १०८)

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोभिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥

1 B, D, F अपरीक्षोपायमाह for अपरीक्षामाह.

2 वीर० reads अवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः and परा. मा. reads जाति
for ज्ञाति. G जाति for ज्ञाति.

3 D, F साक्षिणः for साक्षिणाम्.

4 H omits राज्ञा... सदशबन्धकम्.

5 B, C, G, K तं दण्डमष्टगुणं; D यो दण्डमष्टगुणम्.

याज्ञवल्क्यः (२. ८०)

उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कृताः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥

नारदः (१. ६२)

५ निर्णिके^१ व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥

कचित्साक्षिणो नृतवचनानुज्ञां प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः (२. ८३)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥

१० शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ८. १७) शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्—इति । ऐकाहिकमेकस्मिन्नहनि भक्षयितुं पर्याप्तम् ॥

॥ इति साक्षिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

॥ अथ दिव्यम् ॥ ७ ॥

१५ तत्तु मानुषप्रमाणानिर्णीतार्थनिर्णायकम् । तच्च तत्कालकालान्तर-
निर्णायकतया द्वेधा । तत्राद्यभेदानाह बृहस्पतिः

1 B, F read before उक्तेपि साक्षिभिः the verse वर्णिनां हि...द्विजैः and add शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह विष्णुः । उक्तेपि साक्षिभिः &c.

2 B, C, D, F, G, K गुणवत्तराः.

3 B, D, F add after साक्षिणः 'अनृतवदनानुक्षिणः' (?); G adds अनृतवादिनः

4 नारदस्मृति reads 'निर्णिकेव्यवहारेषु'.

5 C, H, K वर्णिनो हि for वर्णिनां हि.

6 B, D, F ०श्चैकाहिकं; विष्णुधर्मसूत्र reads शूद्र एकाहिकम्.

7 A, F omit इति...समाप्तम्; C, G, H, K read इति साक्षिनिरूपणं for इति...समाप्तम्.

धटोन्निरुदकं चैव विपं कोशश्च पञ्चमम् ।
 पष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमापकाः ॥
 अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

तत्राद्यानि पञ्च महाभियोग एवेत्याह याज्ञवल्क्यः (२. ९५)

५ तुलाभ्यापो विपं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
 महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेभियोक्तारि ॥

शीर्षकस्थे पाराजयिकदण्डभाजि ॥ पितामहः

सावष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।
 तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतानि योजयेत् ॥ इति ।

१० अवष्टम्भो निश्चयः । तेन कोशोवष्टम्भे शङ्कायां च भवति । कालिकापुराणे

परदारभिशापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।
 महापातकशस्ते च स्यादिव्यं नृपसाहसे ॥
 विप्रतिपत्तौ विवादेवर्णस्य स्थापने कृते ।
 तत्रैव स्थापयेदिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

१५ परदारभिशापे च बहवो यत्र वादिनः ।
 शिरोहीनं भवेदिव्यमासनः शुद्धिकारणात् ॥

अगम्याः परदारभिन्नाः साधारणा वेद्याद्याः । शस्तेभिश्चस्ते ।
 साहसं बलादन्यायः । अवर्णो निन्दा । शिरो दण्डः । परदाररूपं

1 B, D धटो for धटो; F धटोन्निरुदकं for धटोन्निरुदकं; K धटोन्निरुदकं.

2 A, C, G, H ०माषकः for ०माषकाः; D ०माषकम्; K समाषकः; F omits तप्तमाषकाः...नवमम्.

3 A पराजयिक० for पाराजयिक०.

4 A शङ्कास्वेव नियोजयेत् for शङ्कास्वेतानि योजयेत्.

5 B, C, F, K omit अवष्टम्भो निश्चयः.

6 H omits चौर्या...शापे च.

7 G परदारभिन्नाः for परदारभिन्नाः.

8 B, C, D, F, K omit शिरो दण्डः.

विशेषणमविवक्षितं अभिशापस्यानुवाद्यत्वात् । एवं बहव इत्याद्यपि ।
तेन वाद्यभावेऽपि सर्वाभिशापे दिव्यं भवति । शुद्धिकारणादिति हेतु-
निर्देशोऽप्येवं संगच्छते । विनापि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके
(याज्ञवल्क्य २. ९६)—इति सामान्योक्तिश्च ॥ नारदः

५ राजमिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपराणां च देयं दिव्यं शिरो विना ॥ इति ।

कालान्तरे निर्णायकं दिव्यं शपथः ॥ तद्भेदानाह नारदः (४. २४८)

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

१० स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात् ॥ (नारद ४. २५०) ।

कोशस्य कालान्तरनिर्णायकत्वेऽपि महाभियोगविषयतया आद्येषु पाठः ।

याज्ञवल्क्यः (२. ९६)

१५ रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥

1 C एवं च बहवः.

2 D, F अभिशापेऽपि दिव्यं for अभिशापे दिव्यम्.

3 G omits च after सामान्योक्तिः.

4 H reads after नारदः 'प्रायश्चित्तं चाह याज्ञवल्क्यः । वर्णिनो हि वधो
(the verse above).

5 B, D, F शापः for शपथः.

6 D, F, G सत्यवाहन० for सत्यं वाहन०, K सस्यवाहन०.

7 B, K कोशयान० for कोशपान०; C कोशपात०.

8 नारद० read प्रकारेण for प्रकारेणात् and दिव्यतत्त्व 'कारणाः'.

9 B, D, F वर्जयेत्.

अयं च विकल्पोभियोक्तुरिच्छायामेव । तदनिच्छायां त्वभियोज्यस्यैव दिव्यम् ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥ इति

५ दिव्यतत्त्वे कात्यायनीयोक्तेः ॥

अथाधिकारिव्यवस्था । याज्ञवल्क्यः (२. ९८)

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥

स्त्री जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण । षोडशाब्दावधिको बालः सर्व-
१० जातीयोपि । अशीतिवर्षाधिको वृद्धः । अत्र ब्राह्मणस्य वक्ष्यमाण-
साधारणकाले तुलैव नियता । अग्न्यादिकाले तु तान्यपि भवन्ति ।
अत एव पितामहः

सर्वेषामेव वर्णानां कोशाच्छुद्धिर्विधीयते ।

सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विना विषम् ॥ इति ।

१५ कालिकापुराणे

वर्णान्तस्य सदा देयं माषकं तप्तहेमजम् ॥

नारदः

स्त्रीबान्नरान्सत्त्वहीनान्परितश्चार्दितान्तरान् ।

बालवृद्धातुरान्स्त्रीश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

1 B, C, D, F, K अभियोज्येच्छाया० for अभियोक्तुरिच्छाया०.

2 B, C, D, F, K कातीयोक्तेः.

3 A व्यवस्थाः for व्यवस्था.

4 B, D, F वक्ष्यमाणासाधारण० for वक्ष्यमाणसाधारण०.

5 B, C, D, F, G, K विषं विना for विना विषम्. मिता० and दिव्यतरंग read विषं विना.

6 वीर० reads स्त्रीबान्नरान् सत्त्व० and अर्दितान्नरान्.

- स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
 धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥
 नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
 श्वित्र्यन्धकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ॥
- ५ न मज्जनीयाः स्त्रीवाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
 रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥
 निरुत्साहान्वयाधिक्लिष्टान्नार्तास्तोये निमज्जयेत् ।
 सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥
- साहसेप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
- १० न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥ (last four are
 नारद ४. २५५, ३१३-३१५)

विष्णुः (=विष्णुधर्मसूत्र ९. २९)

न श्लेष्मिणां व्याधितानां मीरूणां श्वासकासिनाम् ।

कात्यायनः

- १५ न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
 मन्त्रयोगधिदां चैव विषं दद्यात् न क्वचित् ॥
 तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणम् ॥

1 C, K अतस्तत्त्वं for अन्तस्तत्त्वम्.

2 C, K नाग्निकार्यम्.

3 नारद reads न मज्जनीयं स्त्रीवालम्.

4 A, E, H, M क्लिष्टान्तास्तोये न निमज्जयेत् for °क्लिष्टान्नार्तास्तोये निमज्जयेत्.

5 F अग्निविशेषे न शोधयेत्.

6 C, G, K श्लेष्मिकाणां; D, F श्लेष्मिकानाम्.

7 B श्वासकासिकानां.

8 C न तु युञ्जीत for न नियुञ्जीत.

व्रती पयोव्रतादिमान् । पितामहः

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥

नारदः (४. ३३२)

५ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने स्त्रीवृत्तिसते ।

नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥

कात्यायनः

अस्पृश्याधमदासानां स्लेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

१० तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत् ।

तत्प्रसिद्धानि धत्सर्पादीनि ॥ दिव्यकारिणोऽशक्तौ प्रतिनिधिमाह दिव्य-
तत्त्वे स एव

देशकालविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये ॥

१५ अन्येन हारयेत्प्रतिनिधिना कारयेत् । विपर्यये दिव्यकारिणोऽसामर्थ्ये ।

युक्तं प्रकल्पयेत् । पूर्वं पित्रादिघातो महापापं वा कृतमिति निश्चये

कालान्तरे चार्थान्तरसंदेहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमाह स एव

1 B, D, F व्यवसिनां for व्यसनिनाम्.

2 नारद reads नास्तिकब्राह्मणदासेषु कोशपानम्.

3 मिता०, स्मृतिच०, बीर० read संशये for समये.

4 B, E, M दिव्यतन्त्रे.

5 G ० कालविरोधे.

6 B, C, F, K, N omit युक्तं प्रकल्पयेत्.

7 A, B, D, M read विपर्यये before पूर्वम्.

8 B निश्चये वा for निश्चये.

9 After स एव B, D, F add दिव्यप्रकरणे कात्यायनः.

मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।
 महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
 लिङ्गिनां प्रमदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
 वर्णसंकरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
 ५ एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रयत्नतः ।
 दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥
 एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।
 न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः ॥

स्वकैराप्तैः ॥

१० अथ कालः । पितामहः

चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
 एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
 धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत् ।
 अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥

१५ शरद्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

विषे हेमन्तशिशिरयोरेवोपादानं कालान्तरस्याप्युपलक्षणं—वर्षे चतुर्यवा
 मात्रा (=नारद ४. ३२४)—इत्याद्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नारदः

कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ॥

1 स्मृतिच०, दिव्यतत्त्व read ० द्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम्.

2 स्मृतिच० reads प्रशठानां for प्रमदानाम्.

3 वीर० reads निन्द्येष्वेवं प्रवर्तितः.

4 दिव्यतत्त्व reads प्रयुक्तानां for नियुक्तानाम्.

5 B, D, F न संनिधानसाधवः for न सन्ति साधवः.

6 C, K omit विषे before हेमन्त०.

7 C, B, D, F, G कोशं तु सर्वदा देयं (B, D देयः) for कोशस्तु सर्वदा देयः.

पितामहः

पूर्वाह्नेग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्ने च घटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

५ रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम् ॥ इति ।

एतानि दिव्यान्यादित्यवारे कार्याणीति शिष्टाः ॥

अथ देशः । पितामहः

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥

१० नारदः (४. २६५)

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे ॥ इति ।

कालायनः

इन्द्रस्थानेभिः शस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

१५ प्रतिलोमप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोन्वेषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥ इति ।

नारदः

अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिक्तानि च ।

व्यभिचारं सदैर्येषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥ इति ।

1 A, E, M अभीप्सतां for अभीप्सता.

2 B, C, D, F, K एतानि च दिव्यानि for एतानि दिव्यानि.

3 D, F, K प्रतिलोम्यं for प्रतिलोमं.

4 अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० read बहिर्वासकृतानि and वीर० reads व्यभिचारे सदैर्येषु.

अथ सर्वदिव्यसाधारणो विधिः । पितामहः

तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् ॥

एहोहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।

५ सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु धृटे धर्म पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

स एव

इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

१० अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चापि सुवर्णभः ।

तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तं एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।

१५ इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथार्थनम् ।

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ॥

1 C, D, F विधिना तेन for विधिनानेन.

2 C धटे धर्म for धटे धर्मम्.

3 B, F पूर्वं तु for पूर्वं तु.

4 B omits अग्निश्चापि सुवर्णभः.

5 F भवेद्रक्तं for भवेद्रक्तः.

6 मिता० reads तथा गणम् for तथायनम्.

7 B, D, F वरुणोऽंशौ for वरुणोऽंशो; मिता० and दिव्यतत्त्व read वरुणोऽंशः and परा. मा. reads वरुणेशौ.

- इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥
- ५ वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायंशाः ।
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
- १० ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता ।
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
- १५ प्राणः प्राणेशजीवौ च मारुताः सप्त कीर्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।

1 B, D, F दशमः स्मृतः for दशमस्तथा.

2 H ०जघन्यतः for ०जघन्यजः.

3 दिव्यतत्त्व reads मनुना for नामभिः.

4 C omits महायंशाः...भवश्च.

5 A अहिर्बुध्नः.

6 G भगश्च for भवश्च; परा. मा. reads भगश्च.

7 मिता० reads गगनः स्पर्शनः, वीर० reads पवनः स्पर्शनः and दिव्यतत्त्व reads श्वसनः.

8 B, C, D, F, H, K मरुतः for मारुतः.

9 G मरुतोष्ट्रीः. स्मृतिच०, मिता०, परा. मा, दिव्यतत्त्व, वीर० read मरुतोष्ट्री.

10 B, C, D, F, H, K देवतानां तु for देवतानां च.

भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चाध्यादिकं क्रमात् ।

अध्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।

गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥

चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

५ आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् ॥

हविश्चरुः । आज्यहविःसमिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वान्मिलितानामेव

होमः सान्नाय्ययोरिवेति दिव्यतत्त्वे गौडमीमांसकाः । तन्न । आज्ये

स्रुवेणावद्यतीति स्रुवस्य, चरौ सकृदुपस्तृणाति मध्यात्पूर्वाधाच्च द्विर्ह-

१० विषोवद्यति अभिघारयति हविरवत्तं चैषोवदानधर्म इत्याश्वलाय-

नादिसूत्रात्स्रुचैः, समित्सु सामर्थ्यात् हस्तस्येति भिन्नसाधनकत्वात्तन्न-

तानुपपत्तेः । सान्नाय्यहोमयोस्तु जुह्वी एव साधनत्वाद्युक्ता तन्नतेति ।

स एव ।

यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके ।

१५ मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम् ॥

1 D, F भूषावसानं for भूषावसानम्.

2 C, K चाध्यादिकं; H चार्थादिकम्.

3 B अर्वादि for अध्यादि.

4 B, D, F भूषान्तरमुप० for भूषान्तमुप०.

5 मिता० and परा. मा. read नैवेद्यान्ताम्.

6 C ०समिधो for समिधाम्.

7 B, C, F, H, K ०मीमांसकः.

8 G स्रुवस्यचरौ for स्रुवस्य चरौ.

9 B, D, F अवदानं धर्मः for अवदानधर्मः.

10 A, C, G, H, M read स्रुवः for स्रुचः.

11 D, F जुह्वान एव for जुह्वा एव.

12 दिव्यतत्त्व reads सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम्.

मन्त्रश्च (महाभारते आदिपर्वणि ७४. ३०)

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

नारदः

५ प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।
उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥
सर्वासां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि ॥ इति ।

१० याज्ञवल्क्यः (२. ९७)

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥

पितामहोपि

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा ।
१५ नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चार्द्रवाससे ॥ इति ।

स एव

सद्भिः परिवृतो राजा एतान् शुद्धिं प्रपूजयेत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
२० महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

-
- 1 D, F omit च after मन्त्रः.
 - 2 मिता० and दिव्यतत्त्व read शुद्धवासाः for आर्द्रवासाः and कुर्यात् for कृत्वा.
 - 3 D उपोषितः for उपोषितम्; F उपोषिताः.
 - 4 B omits त्रि...ताय. मिता० reads 'त्रिरात्रोपोषिताय स्तुरेकरात्रोपोषिताय वा.'
 - 5 B, C, D, F, G, K शुद्धिमेतां for एतान् शुद्धिम्.

॥ अथ धटविधिः ॥

पितामहः

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्वमिश्राण्डालवायसैः ॥

५ कपाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।

पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः ॥

नारदः (४. २६४)

खादिरं कारयेत्तत्र निर्घ्रणं शुक्लवर्जितम् ॥

शुक्लखादिरवर्जितमित्यर्थः ॥

१० शांशपं तदभावे वा शालं च कोटरैर्विना ।

अञ्जनं तिन्दुकीसारं तिनिशं रक्तचन्दनम् ॥

माधवस्तु—अर्जुनस्तिलकोशोर्कस्तिनिशो रक्तचन्दनः—इति पपाठ ॥

एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥ (नारदः ४. २६५)

एवंविधानीत्यादीन्यन्यान्यपि यज्ञियान्यौदुम्बरादीनीति मदनः ।

१५ अत एव पितामहः

छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

1 D, F, K यत्रस्था नोपहन्यन्ते (K ०हन्येत) for यत्रस्थो नोपहन्येत.

2 नारद and वीर० read शुक्लवर्जितम्.

3 B, D शालां for शालं. B, C, D, F, G, K वा for च after शालं.

4 B, D, F तिदुका० for तिन्दुकी०; F ०सारतिनिशं for ०सारं तिनिशम्.

5 B, D, F अशोकतिनिशौ for अशोकस्तिनिशः. परा. मा. reads तिमियो for तिनिशो.

6 C ०चन्दनमिति for ०चन्दनः इति.

7 D, F omit इति before मदनः.

8 परा. मा. reads याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्र०; वीर० reads यज्ञियं काष्ठं; स्मृतिच० has विधिवत् for यूपवत्.

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च ।

यूपवत्—ओषधे त्रायस्त्रेनम् (वाज. सं. ४. १) इत्यादिमन्त्रपूर्वकम् ।
सौम्यवानस्पत्ययोर्जपमन्त्रत्वेनाद्वैतार्थत्वात्समुच्चयः । सौम्याः प्रसिद्धाः ।
वानस्पत्यो—वनस्पते शतवत्शो विरोहं (ऋ. सं. ३. ८. ११) ।

५ अस्य यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धस्यैवानुवादः ॥ पितामहः

चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव च ॥

व्यासः

हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥ इति ।

१० पितामहः

चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ॥

स एव

शिक्यद्वयं समार्सज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।

१५

प्रागग्रान्कल्पयेद्दर्भाश्छिक्ययोरुभयोरपि ॥

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकाभस्सपापाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥

1 D, F वानस्पत्यश्चन्दने for वानस्पत्यश्छेदने; G वानस्पत्यकेदने.

2 A, M जाप्यमन्त्रत्वेन for जपमन्त्रत्वेन.

3 A, B, F, M वरोह for विरोह.

4 B, D, F अतिदेशादेव for अतिदेशात्. A, H, M सिद्धस्य for सिद्धस्यैव.

5 B omits चतुर्हस्ता...रपीति पितामहः.

6 दिव्यतत्त्व reads 'पादौ चोपरि तत्समी'.

7 मिता०, परा. मा. स्मृतिच० read भवेदध्यर्धमेव वा; अपराकं reads 'अध्यर्ध एव वा'.

8 स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read 'तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः'.

9 दिव्यतत्त्व reads समासाद्य for समार्सज्य.

10 F omits प्रागग्रान्...भयोरपि.

c [व्यवहारमयूख]

नारदः (४.२७१-२७२)

शिक्यद्वयं समासज्य धकटर्कटयोर्दृढम् ।
 एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
 धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
 ५ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांसुलोष्टकैः ॥

परीक्षाप्रकारमाह स एव

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यसमो धटः ।
 उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥
 यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः ॥

१० सामर्थ्यार्थमवलम्बावाह पितामहः

तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोर्हभयोरपि ।
 धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशमिरङ्गुलैः ॥
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
 मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥

१५ पितामहः

तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य तु ।
 धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
 तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् ।
 वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

1 F शिवां for शिलाम्.

2 A, H, M पीठकं for पिटकम्.

3 स्मृतिच० reads इष्टकाग्रावपांसुभिः; नारद reads इष्टकालोष्टपांसुभिः.

4 C, G अवलम्बावाह; K सामर्थ्यमवलम्बा०.

5 C धटमस्तक० for धटमस्तक०.

6 अपरार्कं, स्मृतिच०, परा. मा. वीर० read पश्चात्तम् for तस्मात्तम्.

7 F अवतीर्थं for अवतार्य.

नारदः

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १००-१०२)

- ५ तुलाधारणविद्वद्विरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
१० शुद्धश्चेद्भूमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥

नारदः (४. २७६)

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।
निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

समयैः परिगृह्य शपथैर्नियम्य । तानाह विष्णुः (विष्णुध. सू.
१५१०. ९.)

ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोहणकालेभिर्मन्त्रणमाह नारदः (= ४. २७८-२७९; विष्णुघ.
सू. १०. १०-११)

- 1 G विमोचयेति for विमोचय.
- 2 B, D, F ०र्ध्वं तु for ०र्ध्वं माम्.
- 3 B, D, F परिमृज्य for परिगृह्य.
- 4 B, D, F समयैः for शपथैः.
- 5 D, F निमन्त्रणं for अभिमन्त्रणम्.

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।
 त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिज्ञस्तोयं मानवस्तोत्यते त्वयि ।
 तदेनं संशयारूढं धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥
 ५ देवासुरमनुष्याणां सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे ।
 सत्यसंधोसि भगवञ् शुभाशुभविभावने ॥
 आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति ।

१० पितामहः

ज्योतिर्विद्वाह्वीणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥
 साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 १५ शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा ॥

विनाड्यः पलानि । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका—
 इति स्मृतेः ॥ नारदः (४. २८३)

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
 समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥

२० वृद्धिरूर्ध्वगतिः । हानिरधोगतिः । पितामहः

अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते ॥

1 D, F अतिरिच्यते; H अतिरिच्यते.

2 B मनश्च for यमश्च; D धर्मश्च; F नमश्च.

3 B ब्राह्मणश्रेष्ठः for ब्राह्मणः श्रेष्ठः

4 B, D, F सर्व for सर्वे.

5 D omits हानिरधोगतिः.

अल्पत्वं सकृदमतिकृतत्वेन । यत्र तु शिरःस्थायिवचनेनैव सकृदमति-
कृतत्वनिश्रयः पापमात्रे च विप्रतिपत्त्या तद्विव्ये कृते समता तत्र
दोषाल्पत्वासंभवात्पुनः करणम् । अत एव बृहस्पतिः

तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वृद्धिगो विजयी भवेत् । इति ।

५ पुनःकरणे कारणान्तरमाह कात्यायनः

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेश्च संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम् ॥

व्यासः

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटर्कटयोस्तथा ।

१० रज्जुच्छेदेक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥

इदं तु दृष्टकारणकभङ्गपरम् । आकस्मिकभङ्गादौ त्वशुद्ध एव

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटर्कटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥ इति

स्मृत्यन्तरात् । कक्षं शिक्यतलम् । अक्षः स्तम्भोपरि स्थापितस्तुलाधारः ।

१५ आवृत्तिस्तोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्येति प्राच्याः । एवं तु वैगुण्या-
परिहारात्साङ्गः प्रयोग आवर्तनीय इति मदनः ॥

1 B, D, F शिष्टावचनेनैव for शिरःस्थायिवचनेनैव.

2 B, D, F, G दिव्यकृते. for तद्विव्ये कृते; C, H विप्रतिपत्त्या च दिव्ये;
K पापमात्रे च प्रतिपत्त्या च दिव्ये कृते.

3 B, C, D, F, K वर्धितो for वृद्धिगो; H वर्णितो.

4 G चाधिगुणस्य for चापि गुणस्य.

5 B, F शुद्धेस्तु for शुद्धेश्च; D शुद्धेस्य.

6 H omits धटर्कटयो...तथैवाशुद्धि.

7 F च्छेदेक्षयो भागस्तथैवा० for च्छेदेक्षभङ्गे वा तथैवा०.

8 F न योगप्रयोगस्य for न साङ्गप्रयोगस्य.

9 A, M एवं वैगुण्या० for एवं तु वैगुण्या०.

अथ प्रयोगः ॥ कर्ता शुभेहि पूर्वाह्ने पूर्वोक्तान्यतमवृक्षसमीपे
 गत्वा—ओषधे त्रायस्त्रैनम् (वाज. सं. ४. १) इति मन्त्रेण वृक्षं
 छित्त्वा सोमो धेनुं गौतमः सोमंस्त्रिष्टुप् जपे विनियोगः । सोमो धेनुं
 (ऋ. सं. १. ११. २०) । वनस्पते गाथिनो विश्वामित्रो वनस्प-
 ५ तिस्त्रिष्टुप् जपे विनियोगः । वनस्पते शतवल्शो (ऋ. सं. ३. ८.
 ११)—इति जप्त्वा इन्द्रादिलोकपालान्प्रत्येकं नत्वा चतुर्हस्तदीर्घां
 चतुरङ्गुलस्थूलां चतुरस्रां मध्येन्तयोश्चतुरङ्गुलवृत्तां मध्य उपरिभागे
 तयोश्चाधोभागे च त्रिभिः कर्कटैः कटकैर्वा युतां तुलां कुर्यात् ।
 ततः सप्तहस्तां पञ्चहस्तां वा चतुरङ्गुलोन्नतां वेदिं च कुर्यादिति
 १० केचित् । ततस्तस्यां शुचिदेशान्तरे वा चतुरस्रं षड्द्वयं षड्द्वयं
 धिकांशकृतचूडं स्तम्भद्वयं हस्तद्वयं भूमौ निखेयम् । भूमेरुपरि हस्त-
 चतुष्टयं चूडांश्चाधिकः । स्तम्भान्तरं तु हस्तद्वयं सार्धहस्तं वा ।
 तच्चूडयोर्मध्येधोभागे लोहकर्कटककवडिशिखाकारतुलावलम्बनयुतं
 काष्ठं निवेश्यम् । तस्मिंस्तुलां स्तोपरितनकर्कटकवडिशिखादिनावलम्बिनी
 १५ प्रान्तयोश्च फलकद्वयं तिसृभिस्तिसृभी रज्जुभिर्वन्धनीयम् । तुलायाः
 प्राच्यां हस्तद्वयान्तरालं दक्षिणोत्तरयोः स्तम्भद्वयं^{१३} निखाय तयोरुप-

1 B, D, F add पितामहः before अथ प्रयोगः.

2 B omits पूर्वाह्ने.

3 C सौमस्त्रिष्टुप् for सोमस्त्रिष्टुप्.

4 D, F गाथिनो for गाथिनो.

5 C, H, K चतुर्हस्तां दीर्घां for चतुर्हस्तदीर्घां; G चतुर्हस्तां तुलां दीर्घां.

6 D चतुरङ्गुलां for चतुरङ्गुलस्थूलां; F omits चतु...स्थूलां.

7 C कण्टकैः for कटकैः. B, D omit ततः.

8 D, F omit पञ्चहस्तां. D, F वेदिं कुर्यात् for वेदिं च कुर्यात्.

9 B, F omit स्तम्भद्वयं...सार्धहस्तम्.

10 F मध्ये भागे for मध्येधोभागे.

11 C तुलास्तोपरि for तुलास्तोपरि.

12 B, F omit लम्बिनी...हस्तद्वयान्तरा.

13 D, F स्तम्भद्वये.

युत्तराङ्गं काष्ठं दद्यात् । तदेतत्तोरणम् । तच्च धटादशाङ्गुलौघम् ।
 एतादृशं पश्चिमायामपि कार्यम् । तोरणाभ्यामधो लम्बमानौ मृन्मयौ
 सूत्रसंबद्धौ गोलकरूपावलम्बौ तुलाप्रान्तस्पृशौ कार्यौ सान्यज्ञानाय ।
 फलकयोश्च प्रागग्रान् कुशानां स्तृणीयात् । ततः कृतैकोपवासं शक्तौ
 ५ महाभियोगे कृतोपवासत्रयं रविवारे सूर्योदयोत्तरं सचैलस्नातं शोध्यं
 कृतैकोपवासः प्राङ्निवाकः पश्चिमे शिष्य आरोप्य पूर्वशिष्ये पाषा-
 णेष्टकामृदाद्यारोप्य समं तोलयेत् । तत्परीक्षामुदकप्रक्षेपादिना सत्य-
 वादिनो विप्रा हेमकाराश्च कुर्युः । ततस्तोलनकाले येन संनिवेशेनो-
 पविष्टं तत्संनिवेशज्ञानाय तादृशीं रेखां कृत्वा तमवतारयेत् । ततः
 १० शोध्यो देशकालौ संकीर्त्यात्मशुद्धिज्ञापनायामुक्तदिव्यं करिष्य इति
 संकल्प्य प्राङ्निवाकमेकं चतुर ऋत्विजश्च वस्त्रादिना वृणुयात् । स्वस्ति-
 वाचनाद्यपि कार्यमिति स्मार्तभट्टाचार्याः । प्राङ्निवाकश्च प्राञ्जलिः
 सूर्य्यर्चनादं

ओम् । एहोहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ।

१५ सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्रणैः ॥ इति

एवं धटे धर्ममावाह्य पश्चादङ्गदेवता आवाहयेत् ॥ इन्द्रं विश्वा
 माधुच्छन्दस इन्द्रोनुष्टुप् इन्द्रावाहने विनियोगः । एवं सर्वत्र विनि-
 योगः । इन्द्रं विश्वा० (ऋ. सं. १. ११. १) इन्द्र इहागच्छेह
 तिष्ठेति पूर्वं इन्द्रमावाह्य पीतं ध्यायेत् । यमाय सोमं यमो यमोनुष्टुप् ।

- 1 B, D, F एतादृशं च पश्चिमा० for एतादृशं पश्चिमा०.
- 2 B, D, F, G, K कुशानां स्तृणीयात् for कुशानां स्तृणीयात्.
- 3 C, G, K ०योगे वा कृतो० for ०योगे कृतो०.
- 4 G ०दयानन्तरं for दयोत्तरम्.
- 5 B, D, F पश्चिमशिष्ये.
- 6 C, K ०नाद ओमेत्वेहि for ०नादमोमेत्वेहि; G सन् त्र्यर्नाद०.
- 7 B, C, D, F, H, K add ओम् before इन्द्रं विश्वा.
- 8 B, D, F, H omit पूर्वं इन्द्र...तिष्ठेति (p. 64 l. 1).

यमाय सोमं० (ऋ. सं. १०. १४. १३) यम इहागच्छेह तिष्ठेति
 दक्षिणे यममावाह्य श्यामं ध्यायेत् । त्वं नो वामदेवो वरुणस्त्रिष्टुप् ।
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य० (ऋ. सं. ४. १. ४) वरुणेहागच्छेह
 तिष्ठेति पश्चिमे वरुणमावाह्य स्फटिकामं ध्यायेत् । राजाधिराजाय
 ५ (तै. आ. १. ३१. ६) इति यजुषा कुवेर इहागच्छेह तिष्ठेति
 उत्तरे कुवेरमावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत् । अग्निं मेधातिथिरग्निर्गायत्री ।
 ओमग्निं दूतं० (ऋ. सं. १. १२. १) अग्ने इहागच्छेह तिष्ठेति
 आग्नेये अग्निमावाह्य सुवर्णवर्णं ध्यायेत् । सो पु णो घोरोः कण्वो
 निर्ऋतिर्गायत्री । सो पु णो० (ऋ. सं. १. ३८. ६) इहेत्याद्यावाह्य
 १० श्यामं ध्यायेत् । तव वायो व्यश्नो वायुर्गायत्री । तव वायो० (ऋ. सं.
 ८. २६. २१) इहेति पूर्ववत् धूम्रं ध्यायेत् । तमीशानं गौतम
 ईशानो जगती । तमीशानं० (ऋ. सं. १. ८९. ५) इहेत्याद्यावाह्य
 रक्तं ध्यायेत् ॥ इन्द्रादक्षिणतः जमया अत्र वसवो मैत्रावरुणो वसिष्ठो
 वसवस्त्रिष्टुप् । जमया अत्र वसवो० (ऋ. सं. ७. ३९. ३) इहागच्छ-
 १५ तेह तिष्ठतेत्यष्टौ वसून् ।

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

-
- 1 C, G, K add ओम् before यमाय सोमम्.
 - 2 C, G, K add ओम् before त्वं नो अग्ने.
 - 3 C स्फटिकामं for स्फटिकामम्.
 - 4 B, C, D, F, G स्वर्णामं for सुवर्णवर्णम्.
 - 5 D अग्निमेधा० for अग्निं मेधा०.
 - 6 D, F, G, K add ओम् before सो पु णो.
 - 7 G कण्वो for कण्वो.
 - 8 C तवा वायो for तव वायो.
 - 9 F, D, G, K add ओम् before तमीशानम्.
 - 10 B, F omits लावाह्ये...तिष्ठते (1. 15).
 - 11 D प्रभावश्च for प्रभासश्च; F प्रभाषश्च.

इन्द्रेशानयोर्मध्ये त्यान्नु सांमदो मत्स्यो द्वादशादित्या गायत्री । त्यान्नु
क्षत्रियान् (क्र. सं. ८. ६७. १) इत्यादि द्वादशादित्यानावाह ।

धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।

इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥

५ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजधन्यो जघन्यजः ।

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः ॥

अग्नेः पश्चिमे आ रुद्रासः इयावाश्च एकादश रुद्रा जगती आ
रुद्रासः० (क्र. सं. ५. ५७. १) इहेति रुद्रानावाह ।

वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशः ।

१० अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥

भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।

स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥

यमनिर्ऋतिमध्ये ब्रह्म जज्ञानं गौतमो वामदेवो ब्रह्मा त्रिष्टुप् ब्रह्म
जज्ञानं० (वाज. सं. १३. ३) इहेत्यादि ब्रह्माणमावाह ।

१५ गौरीर्मिमायेत्यस्य दीर्घतमा उसा जगती गौरीर्मिमाय० (क्र. सं. १०.
१६४. ४१) मातर इहागच्छतेह तिष्ठतेति मातृरावाह ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥

1 B, D, F add ओम् before त्यान्नु.

2 D, F दशमः स्मृतः for दशमस्तथा.

3 B, F, G add ओम् before आ रुद्रासः.

4 A अहिर्बुध्नः for अहिर्बुध्न्यः.

5 B भगश्च for भवश्च; C, D, F, G, K भगश्च for भवश्च.

6 B, D, F omit ब्रह्म जज्ञानं...वाह.

7 H वासुदेवो for वामदेवो.

8 C, G, H, K omit गौरीर्मिमायेत्यस्य...मिमाय (1, 15).

निर्ऋतेरुत्तरतो गणानां त्वा गृत्समदो गणाधिपतिर्जगती गणानां त्वा०
(ऋ. सं. २. २३. १) इहेत्यादि गणेशम् । वरुणादुत्तरे मरुतो यस्य
राहूगणो मरुतो गायत्री मरुतो यस्य० (ऋ. सं. १. ८६. १)
इहेत्यादि मरुतः ।

५ गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।

प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥

धटादुत्तरे जातवेदसे कश्यपो दुर्गा त्रिष्टुप् जातवेदसे० (ऋ. सं.
१. ९९. १) इहेति दुर्गाम् ॥ एवमेता देवता आवाह्य पूजयेत् । ओं
धर्मायार्घ्यं प्रकल्पयामि नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधु-
१० पर्काचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषणान्तं धर्माय
दत्त्वा इन्द्रादीनां प्रणवाद्यैः स्वस्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तनमोन्तैरर्घ्यादिभूष-
णान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
दध्यपूपाक्षतादि च दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्दद्यात् ॥
गन्धपुष्पादीनि च धटे धर्मपूजायां च रक्तानि कार्याणि । इन्द्रादीनां
१५ यथालाभम् । एतदन्तं प्राङ्निवाकः कुर्यात् । ततश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिश्च-
तसृषु दिक्षु लौकिकामिस्थापनादिपूर्वं होमः कार्यः । तत्र सप्रणवां

1 A, D, F गणानां गृत्समदो.

2 D, F, K add ओम् before गणानाम्.

3 D, C, F, K read ओम् before मरुतो.

4 B, C, D, F, G, K मरुतोष्टौ for मरुतः सप्त.

5 B तत्र धर्माय; D, F तत्र ओं धर्माय; A, G, K, M omit ओं before धर्माय.

6 C अर्घादि for अर्घ्यादि; B अर्घ्याभूषणान्तं for अर्घ्यादिभूषणान्तं; D भूषणान्तं for भूषणान्तम्. A, M चतुर्थ्यन्तैः for ०र्थ्यन्तनमोन्तैः.

7 B, C, D, F, K ०क्षतानि for ०क्षतादि.

8 D, F मधुपूर्ववत्.

9 B, D, F omit गन्धपुष्पा...कुर्यात् (1. 15).

गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य आज्यचरुसमिधः
प्रत्येकमष्टोत्तरशतं सवित्रे जुहुयुः । ततोभियुक्तमर्थं पत्रे लिखेदभि-
युक्तः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

५ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति

(महाभारते आदि. ७४. १६) मन्त्रं च लिखेत् । तत्र पत्रं संशो-
ध्याभियुक्तशिरोगतं कुर्यात् । इदं च धर्मावाहनादि शिरःपत्रदानान्तं
सर्वदिव्यसाधारणम् । ततः प्राङ्निवाको धटमभिमन्त्रयेत्

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

१० धकाराद्धर्मभूतस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ॥

धृतो भार्गवसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिश्स्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥

१५ तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वातुर्महसि ॥ इति

मन्त्रेण । ततोभियुक्तः

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥

1 D, F °कारान्तः for °कारान्तं.

2 G °शतमर्काय for °शतं सवित्रे.

3 B, D, F सत्त्वमिति for वृत्तमिति.

4 मिता°, अपराकं, स्मृतिच°, वैजयन्ती read धर्ममूर्तिः.

5 C सावयते for भावयसे. दिव्यतत्त्व reads धारयसे.

6 B, D, F तदेवं.

7 D, F अर्हतीति for अर्हसीति.

8 D, F, K देवविनिर्मिता for देवैर्विनिर्मिता.

यद्यहं पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।

शुद्धश्चेद्भ्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ (याज्ञवल्क्य. २.

१०१-१०२)

ततः प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकमभियुक्तं यथास्थानं यथासंनिवेशं
५ च घटमारोप्य पञ्चपलकं तथैव तत्र स्थापयेत्^१ । तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशुद्धी
परीक्ष्य शुचिभिर्ब्राह्मणै राज्ञे सभ्येभ्यश्च निवेदनीये^२ इति । ततस्ततो-
वतीर्य प्राड्विवाकब्रह्मर्त्विजो यथाविभवं दक्षिणाभिस्तोषयेत् । ततो
देवताः उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (ऋ. सं. १. ४०. १) यान्तु
देवगणाः इति विसृज्य सर्वं प्राड्विवाकाय समर्पयेत् ॥

1 B, C, D, F, G, K मामिति तुलामधिमन्त्रयेत्.

2 F omits यथास्थानम्.

3 B, D, F read after स्थापयेत्-पलं च षष्टिगुर्वक्षरोच्चारमितः कालः ।
तद्यथात्माकांति (मा त्वं कान्ते ?) पञ्चस्यान्ते पर्याकाशे स्वाप्सीः । कान्तं वक्त्रं वृत्तं
पूर्णं चन्द्रं मत्वा रौत्रौ (रात्रौ ?) चेत् मुत्थाम (क्षुत्क्षामः ?) प्राट्जेटः (?)
(प्राट्श्चेतः ?) खेटो राहुः प्राद्यात्कूरस्तस्माद् ध्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्त
(न्ते ?) कर्तव्या.

4 After निवेदनीये B, D, F read तलक्षणं च पितामहः-साक्षिणो ब्राह्मणाः
श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शंसन्तु साक्षिणः सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा । इति । शुद्ध्यशुद्धिर्निर्णयहेतुश्च ।
तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो
भवेन्नरः ॥ वर्धेत ऊर्ध्वः स्यात् । हीयमानः अधोगामी इत्यर्थः । तेन मन्त्रलिङ्गा-
विरोधः । तत्र समत्वे सकृदमतिपूर्वतेता (?) स (अ ?) दोषता । हीनत्वे सकृन्मति-
पूर्वत्वे न बहुदोषतेति विवेकः । यदा त्वसति दृष्टकारणे शिष्यतररज्जुच्छेदौ
तुलाकर्कटपादस्तम्भोत्तरङ्गादीनां भङ्गश्च तदाभ्यशुद्धता । यदा तु दृष्टकारणकौ
ष्पां भङ्गच्छेदौ तदा पुनरारोपयेत् । ततस्ततोवतीर्य &c. This passage
is very corrupt in the three Mss. I have not noted
all these corrupt readings.

5 D, F, K दक्षिणादिभिः for दक्षिणाभिः.

6 B, D, F add सर्वे after देवगणाः.

॥ अथाग्निविधिः ॥

पितामहः

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

५ अग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।

सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्ट्रमं तथा ॥

नवमं सर्वदैवत्यमिति वेदविदो विदुः ।

१० मदनस्तु-अष्टमं सर्वदैवतम् । पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं
विदुः ॥ गोमयेन कृतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युक्षितानि च-इति पपाठ ॥

मण्डलानां परिमाणमाह स एव (=नारद ४. २८५-२८६)

द्वात्रिंशदङ्गुलं ग्राहूर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।

१५ षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥

मण्डलान्मण्डलादेः । मण्डलभुवोन्तरालभुवश्च मिलित्वा द्वात्रिंश-
दङ्गुलानीत्यर्थः । तत्र षोडशाङ्गुलं मण्डलं मण्डलयोरन्तरालं च
तावदेव । षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम्-इति याज्ञवल्क्योक्तेः
(२. १०६) । यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तरालं

1 D वार्ध for चाद्यम्.

2 B, D, F ०देवत्यं for ०दैवत्यं or दैवतम् everywhere.

3 G पर्युक्षितानि वेति.

4 H omits षोडशाङ्गुलकं...शोध्यपदम्.

5 B, D, F याज्ञवल्क्योक्तं for याज्ञवल्क्योक्तेः.

6 C शोध्यं पदं for शोध्यपदं.

7 B, D, H तदान्तरालं (D ०ले) षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं न्यूनमेव; F तदान्तराले
षोडशाङ्गुलाधिकं तदान्तराले षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं (न्यू ?) नमेव.

षोडशाङ्गुलन्यूनमेव भवति । यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलादल्पं तद
 षोडशाङ्गुलमण्डलमध्ये पदपरिमाणमवान्तरमण्डलं कार्यम् ॥ यत्तु
 नारदः—एवं शतद्वयम् (नारद ४. २८६) इत्यस्याग्रे चत्वारिंशत्स-
 मधिकं भूमेरङ्गुलमानतः—इति पपाठ तदष्टमनवममण्डलान्तरा-
 ५ लभूभागं विहाय योज्यं तस्य गमनानर्हत्वात् । एवं चतुर्विंशतिरा-
 ख्याता भूमेस्तु परिकल्पना—इति कल्पतरूक्ते पाठेऽप्याद्यमवस्थितिमण्डलं
 विहायाङ्गुलपरिमाणं योज्यम् ॥

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

विन्यसेच्च पदं तेषु कर्ता नित्यमिति स्थितिः ॥

१० मिताक्षरायां मदनरत्ने च—शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं
 शतम् । अयं च होमोग्रये पावकाय स्वाहेति मन्त्रेण कार्यं इति
 विज्ञानेश्वरः ॥ नारदः (२. २८८-२८९)

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोग्यौ प्रतापयेत् ॥

१५ अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पितामहः

अग्निहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम्^६ ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

1 C, G कल्पतरूक्तेऽपि पाठे; K कल्पनरूक्तेऽपि पाठे.

2 E, G, M अङ्गुलं परिमाणं for अङ्गुलपरिमाणम्.

3 D, F अर्थवहोमो (?) for होमः.

4 B, D, F omit अग्नये before पावकाय.

5 नारद reads सुरक्षितम् for सुरक्षितम्; अपराक reads सुयन्त्रितम्; मिता० सुरक्षितम्.

6 C adds by mistake five lines after अष्टाङ्गुलमयोमयं, which refer to शरक्षेप 'क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वानायसाग्रान्... शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा'.

7 B, D, F वह्नौ for अग्नौ. K पातयेत् for तापयेत्.

कालिकापुराणे^१

शतार्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

लौहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञाभिंशापिने ॥

शङ्खलिखितौ तु पिण्डस्य षोडशपलत्वमाहनुः—अथवा सप्ताश्वत्थ-
५ पत्रान्तरितं षोडशपलमग्निवर्णं पिण्डमञ्जलिनादाय—इत्यादि । एतच्चा-
शक्तौ । तृतीयतापे तप्यन्तम् (नारद ४. २९०)—इति नारदोक्ते-
स्त्रिवारं पिण्डः संताप्यः । तत्र संताप्य जले क्षिप्त्वा पुनः संताप्य
जले क्षिप्त्वा पुनस्ताप्यमाने प्राङ्निवाको धर्मावाहनादिशिरःपत्रारोप-
णान्तं कुर्यात् ॥ तत्र वह्निपूजायां विशेषमाह पितामहः

१० तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।

रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ॥

हारीतः

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

१५ शोध्य इति शेषः । पितामहः

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ॥

1 B ०पुराणे तु; D, F पुराणेपि.

2 C, D, F लोह० for लौह०.

3 B, D, F अतिशापिने for अभिशापिने.

4 B ०वर्णमयं पिण्डः; D, F अग्निमयं पिण्ड०.

5 D, F पिण्डं संतप्य for पिण्डः संताप्यः.

6 F क्षिप्त्वा तु पुनः.

7 B, D, F धर्मपूजायां for वह्निपूजायाम्.

8 C, G, H, N omit पितामहः ...शुचिः. स्मृतिच० and अपराकं read पश्चिमे for प्रथमे.

नारदः (४. ३०१)

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्वसंपदानि तु ।
तान्येव पुनरालक्षेद्वस्तौ विन्दुविचित्रितौ ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १०३)

५ करौ विमृदितग्रीहेरङ्कयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥

तावदिति क्रियाविशेषणम् । तेन सप्तवारं वेष्टयेदिति विज्ञानेश्वरः ।
तावतां सूत्राणां समाहारस्तावत्सूत्रं तेन सप्तसूत्र्या सकृद्वेष्टयेदित्यर्थं
इति मदनः ॥ पितामहः

१० सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्मुमनो दधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥

अत्र प्राड्विवाकस्य पिण्डस्थाश्वभिमान्नाः प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ याज्ञ-
वल्क्यः (२. १०४-१०५)

१५ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावकं ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥

पितामहः

२० ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
संदंशेन^१ नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥

१ नारद reads काकपदानि.

२ D, F तावत्सूत्राणां for तावतां सूत्राणाम्.

३ B, C, D, F, G, K read तावत्सूत्रेण before सप्तसूत्र्या.

४ C पावकः for पावक.

५ D, F ०पलिके समे for ०पलिकं समम्.

६ C. K संशयेन for संदंशेन; F सन्दंशेन (?).

नारदः

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निवाकसमीरितः ।
स्थित्वैकस्मिंस्तोन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्वगः ॥

पितामहः

५ त्वरमाणो न गच्छेत्तु स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलान्यतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः ॥ इति ।

पिण्डस्तु सप्तमे नवममण्डले निक्षेप्यः

मण्डलानि तथा सप्त षोडशाङ्गुलमानतः ।

१० तावदन्तरतो गच्छेद्गत्वा नववृणे क्षिपेत् ॥ इति

कालिकापुराणात् ॥ पितामहः

ततस्तद्वर्स्तयोः प्रास्येद्वीहीन्वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥
निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

१५ कात्यायनः

प्रस्वलयत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।
न तद्गन्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोपि दापयेत् ॥

1 G स्वस्यैर्गच्छेत्.

2 B, D, F मण्डलमतिक्रामेत्; C, K मण्डलं व्यतिक्रामेत्.

3 M कृत्वा for गत्वा.

4 C नवमं for नवमे.

5 B, D, F omit इति after बुधः.

6 G सप्तममण्डले.

7 C reads मण्डलानि ततस्तद्वर्स्तयोः प्रास्येत् for मण्डलानि तथा &c.

8 B, D, F omit °स्तयोः प्रास्ये....तस्य वि (निर्दिशेत्).

याज्ञवल्क्यः (२. १०७)

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥

अथ प्रयोगः ॥ पूर्वेषुर्भूशुद्धिं विधाय परेषुर्नव मण्डलानि कार्याणि । तत्राद्यं षोडशाङ्गुलं विधायान्ने द्वात्रिंशदङ्गुलं भूभागं द्विधा विभज्य द्वितीयभागे गन्तृपदप्रमाणं द्वितीयं मण्डलं कार्यम् । अवशिष्टमन्तरालं भवति । एवमेव तृतीयाद्यष्टमपर्यन्तमन्तरालसहितं निर्वर्त्यान्ने षोडशाङ्गुलमन्तरालं मुक्त्वा नवममपरिमिताङ्गुलप्रमाणं कार्यम् । तथा चाष्टानां मण्डलानामन्तरालं च मिलित्वाङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते ॥

- १० तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वाग्रा त्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
हस्तो वितस्तिद्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।
तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

वितस्याद्युत्तरत्रोर्योक्ष्यते ॥ ततः पश्चिमादिषु नवसु मण्डलेष्व-
१५ धिदेवताः क्रमेणाग्निं वरुणं वायुं यममिन्द्रं कुबेरं सोमं सवितारं सर्वदेवताश्च संपूज्य मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधायान्ने पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्प्राङ्निवाकः शान्त्यर्थम् । ततस्तस्मिन्नग्नावस्तिरहितं वृत्तं श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलायामं पञ्चाशत्पलसंमितमयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्ताप्यमाने धर्मावाहनादि
२० हवनान्तं धटविध्युक्तमनुष्ठानकाण्डं कृत्वा तृतीये तापे वर्तमानेयः-
पिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदेभिर्मन्त्रैः प्राङ्निवाकः

1 C पातिते पिण्डे.

2 F ०पर्यन्तमन्तरालं मुक्त्वा नवम०.

3 C, K नवमपरिमिता०; F ०परिमिताङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकम्.

4 B, D, F वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् for ०ङ्गुलः.

5 D, F उपयोज्यते for उपयोक्ष्यते.

6 D, F तृतीयतापे for तृतीये तापे.

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्यसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ॥
 पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ।
 अथवा शुद्धभावेषु शुद्धो भव हुताशन ॥
 त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
 त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
 व्यवहाराभिस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

१० तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ इति । (last two are
 विष्णुध. सू. ११. ११-१२)

लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके
 निक्षिप्य पुनः संतापनं तृतीयतापः । एवमभिमन्त्रितं सुतप्तमग्नि-
 वर्णमयःपिण्डं संदंशेन^५ गृहीत्वा प्राङ्निवाक उपोषितस्य स्नातस्यार्द्र-
 १५ वाससः शिरोबद्धप्रतिज्ञापत्रस्य पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो दिव्यकर्तुः
 पुरत आनीय

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इति (याज्ञवल्क्य

२. १०४)

२० दिव्यकर्त्राभिमन्त्रितं तस्य कृतसंस्कारयोर्हस्तयोर्निक्षिपेत् । कृतसंस्कार-
 योर्ब्रीहीन्मर्दयित्वाजलीकृतयोस्तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकर-

1 C, D, G, F, K उच्यते for उच्यसे.

2 मिता० and अपराकं read शीतः for शुद्धः, and नीर० reads शान्तः.

3 A, M omit इति after अर्हसि.

4 C, D, F, K तृतीयस्तापः.

5 F संदंशेन for संदंशेन.

6 B परतः for पुरतः.

सादिनाङ्कयित्वा सप्त समान्यश्वत्थस्य पत्राणि अलाभेर्कपत्राणि सप्त
शमीपत्राणि सप्त वा दूर्वापत्राणि अक्षतान्दध्यक्ताक्षतान्पुष्पाणि च
विन्यस्य सप्तभिः शुद्धसूत्रैः सप्तकृत्वो वेष्टितयोस्ततो दिव्यकर्ता
द्वितीयादीन्यष्टमान्तानि मण्डलानि तेष्वेव पदं निक्षिपन् सप्त पदानि
५ शनैर्गत्वाञ्जलिस्थमयःपिण्डं नवमे निक्षिपेत् । ततः पुनः कराभ्यां
ग्रीहीन् संघृष्यादग्धहस्तश्चेच्छुद्धो भवति ॥ इत्यग्निदिव्यविधिः ॥

॥ अथ जलविधिः ॥

पितामहः

- तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।
१० मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेत् विचक्षणः ॥
शरान्संपूजयेद्भुक्त्वा वैणवं च धनुस्तथा ।
मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥
धूपदीपाभ्यां शरान्संपूजयेदित्यन्वयः । पूजा च मण्डले कार्या ॥
धनुःपरिमाणान्याह नारदः (४. ३०७)
१५ कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥
मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

1 B, C omit वा after सप्त.

2 B, C, F, G, K ०ष्टमान्तानि मण्डलेष्वेव पदम् .

3 C, K सतृणे नवमे निक्षिपेत् .

4 A, D, M omit इत्य...विधिः.

5 B (by oversight) reads मण्डलं धूपदीपाभ्यां शरान्पूजयेदित्यन्वयः.
दिव्यतत्त्व reads मण्डपं for मण्डलम् .

6 D, F मण्डलं for मण्डले.

7 B, C, D, F, G, H, K धनुःपरिमाणाद्याह.

सप्तशतं सप्ताधिकस्रताङ्गुलम् । एवं पद्मशतं पञ्चशतं च ॥ कात्यायनः

शरांश्चानायसाग्रांश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्रा तु मुहुरं क्षिपेत् ॥

नारदः

५ गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ।

१० नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवैद्वली ॥

पितामहः

स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः ।

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयर्मध्ये तु कारिणम् ॥

ततस्त्वावाहयेद्देवान्सलिलं चानुमन्त्रयेत् ॥

१५ देवान्धर्मादीन् । धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कुर्यादित्याद्यनु-

मन्त्रणमन्त्राः प्रयोगे द्रष्टव्याः । व्यासः (=याज्ञवल्क्य २. १०८)

सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥

कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्रयेत्यर्थः । बृहस्पतिः

२० अप्सु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत्सायकत्रयम् ॥

1 B, C, D, F, G, H, K तोरणमण्डिते (D, F मण्डितैः).

2 C, G, H सतोरणाय कुर्वीत for वरुणाय प्रकुर्वीत.

3 B, D स्थाणुवद्वती. नारद reads स्तम्भवत्.

4 C मध्येनुकारणम्; K मध्येनुकारिणम्.

पितामहः

क्षेत्रा तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोपि वा ।

अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

कात्यायनः

५ क्षिप्रेषु मज्जनं कार्यं गर्भनं समकालिकम् ॥

मज्जनसमकालिकमित्यर्थः । नारदपितामहौ (नारद ४. ३०९-३१२)

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।

गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोन्यस्तथाविधः ।

१० प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति तथा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥

१५ एकाङ्गस्येति कर्णपरम् । तथा च कात्यायनः

शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।

अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥

पितामहः

शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत् ॥

1 B, D, F मज्जनं सप्तकालिकम्.

2 C मज्जनसमकालिकमित्यर्थः.

3 F अगतस्तु.

4 नारद reads यदा जले । अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धम्.

5 D, F न च नासिका.

6 B, D, F सर्पणं परिवर्जयेत्.

नारदः

पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणान् ॥

अथ प्रयोगः । जलस्थानं नदीसागरहृद्देवखातसरस्तडागादि स्थिर-
 ५ तोयं योज्यम् । अल्पमाहार्यतृणशैवालोर्मिपङ्कग्राहजलौकामत्स्यादियुक्तं
 शीघ्रवेगमित्यादि वर्ज्यम् । तत्र नाभिदन्ने जले यज्ञियवृक्षोद्भवा धर्म-
 स्थूणा कार्या । तत्संनिधौ पश्चिमतीरदेशे शोध्यकर्णोच्छ्रितं तोरणं
 कार्यम् । तत्समीपे पडुत्तरशताङ्गुलं वैणवं धनुरनायसाग्रा वैणवास्त्रयः
 शराश्च स्थाप्याः । तोरणात्सार्धशतहस्तमिते सुदेशे लक्ष्यं स्थाप्यम् ।
 १० ततः सशरं धनुः श्वेतगन्धमाल्यादिभिः संपूज्य जलाशये वरुणमा-
 वाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मावाहनादि हवनान्तं पूर्वोक्तं निर्वर्त्य शोध्य-
 शिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्राङ्निवाको जलमभिमन्त्रयेदेवं

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् ।

शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

१५ अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ॥ इति ।

ततः शोध्योपि—सत्येन मामिरक्ष त्वं वरुण (याज्ञवल्क्य २. १०८)
 इत्यभिमन्त्रयेत् । ततोवष्टब्धधर्मस्थूणस्य प्राङ्मुखस्य नाभिदन्तोदकाव-
 स्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपं गच्छेच्छोध्यः । ततो धनुःस्थानान्

1 D, F पञ्चाशतं धावकानाम् .

2 D, F अधिकौ यवौ for अधिकौ जवे .

3 A, B, C, D, F, K जलक; G जलौक .

4 D, F वैणवे for वैणवम् .

5 B, C, D, F, H, K धनुरानीय साग्रा .

6 D, F ०मिते तु देशे .

7 C, F प्राणिनां प्राणाः .

8 D, F सृष्टेशमनुनिमित्ते .

9 B, D, F omits ततो...धनुःस्थानात् .

क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्वाहणो वानायसाग्रांस्त्रीन् शरान् लक्ष्यं प्रति सुदृढं
 प्रक्षिपेत् । तत एकस्मिञ्जविनि पुरुषे मध्यमं शरं गृहीत्वा तस्य
 प्रसर्पणस्थानं विहाय पतनस्थाने स्थितेन्येन जविना शरमोक्षस्थाने
 तोरणमूले स्थातव्यम् । जवी च पञ्चाशतो धावकानां मध्ये जवा-
 ५ धिकः । ततस्तोरणमूलस्थितेन प्राड्विवाकेन करतालिकात्रये दत्ते तृतीय-
 करतालिकासमकालमेव शोध्यतोरणमूलस्थजविभ्यां मज्जनद्रुततरगमने
 कार्ये । मज्जनं चावष्टब्धधर्मस्थूणस्योरु गृहीत्वा कार्यम् । ततस्तस्मि-
 न्मध्यमशरपातस्थानं गते तत्र स्थितः शरग्राही द्रुततरं तोरणं गत्वा
 जलान्तर्गतं शोध्यं यदा पश्यति तदासौ शुद्धः । शिरोमात्रदर्शनेपि
 १० शुद्धो न कर्णाद्यङ्गान्तरदर्शने निमज्जनस्थानादन्यत्र गते वा ॥ इत्युदक-
 विधिः ॥

॥ अथ विषंविधिः ॥

तत्र नारदः

दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 १५ धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
 द्विजानां संनिधावेव दक्षिणामिमुखे स्थिते ।
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विषः समाहितः ॥

तत्परिमाणमाह स एव

वैषं चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।
 २० हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोपि हि ॥ (नारद ४. ३२४)

1 C, D, F, H, K सुदृढं क्षिपेत्.

2 G तत्र स्थितम्.

3 C करणाद्यङ्गान्तर०.

4 A, H, M omit इत्युदकविधिः.

5 B, C, D, F, H, K विषदिव्यविधिः.

6 F सोपवासौ.

7 D, F omit तत्परिमाणमाह स एव.

8 नारद reads वर्षासु षड्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः । हेमन्ते सप्त
 वाष्टौ वा शरद्यल्पापि नेष्यते ॥

अल्पा त्रियत्रा । हेमन्तः शिशिरस्याप्युपलक्षकः तयोः समासश्रुतेः ।
वसन्तस्तु सर्वदिव्यसाधारण्येन प्राप्त एव । तत्रापि सप्तयवा मात्रेति
विज्ञानेश्वरः । विषं च त्रिंशद्गुणघृतयुतं देयं

पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।

५ घृतेन योजितं सम्यक्पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥ इति

कात्यायनोक्तेः । विषाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः (२. ११०)

विषं त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेमृतम् ॥

नारदः (४. ३२६)

१० छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।

विषवेगकर्ममातीतः शुद्धोसौ मनुरब्रवीत् ॥

विषपरिमाणबाहुल्ये तु अवध्यन्तरमाह स एव

पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो भवेद्यदा ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ इति ।

१५ विषवेगाश्च विषतन्त्रे

वेगो रोमाश्वमाद्यो रचयति विपजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥

२० अत्र सोपवासेन प्राङ्निवाकेन महादेवाग्रे विषं संस्थापितं भक्षयेदिति ॥

1 B ०प्रातः स एव.

2 मिता०, अपराकं, वीर०, दिव्यतत्त्व read श्लक्ष्णं for सम्यक् and अपराकं and दिव्यतत्त्व read त्रिंशद्गुणेन.

3 याज्ञवल्क्य reads त्वं विष.

4 नारद reads ह्यमातीतः.

5 H ०प्रवेशौ for ०प्रवेपौ.

6 The मिता०, परा. मा. and वीर० read नयति विवशताम्.

॥ अथ कोशविधिः ॥

पितामहः

- भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
 समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
 ५ दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥

बृहस्पतिः

- यद्भक्तः सोमियुक्तः स्यात्तदेवायुधमण्डलम् ।
 प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥

१० नारदः

- तमाहूयाभिश्चस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमाद्राम्बरं शुचिम् ॥

नारदः

- १५ अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
 एतश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥

अत्र सोपवासः प्राङ्निवाकः पूर्वाह्णे देवमभ्यर्च्य तत्स्नानोदकं गृहीत्वा
 धर्मावाहनादि शिरःपत्रारोपणान्तं कृत्वा जलदिव्योक्तमन्त्रेण तज्जलम-
 भिमन्त्रयेत् । शोधयोपि तदुक्तेनैवाभिमन्त्र्य भक्षयेदिति ॥

२० बृहस्पतिः

- सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न प्रदृश्यते ।
 पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

1 D, F शुचिः for शुचिम्.

2 C नं दृश्यते for नं प्रदृश्यते.

॥ अथ तण्डुलविधिः ॥

तत्र पितामहः (=नारद ४. ३३७-३३९)

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणबोधितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥

५ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्जशालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

कात्यायनोपि

१० देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणे ।

शुद्धनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योशुचिरन्यथा ॥

पितामहः (=नारद ४. ३४२)

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

१५

॥ अथ तप्तमाषविधिः ॥

पितामहः

तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धारणे शुभम् ।

कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वापि मण्डलम् ।

२० पूरयेद्धृततैलाभ्यां विंशत्या च पलैस्तु तत् ॥

1 F, K omit तत्र before पितामहः.

2 F भक्षणे: for भक्षणे.

3 वीर० reads शुद्ध for शुद्ध.

4 D, F, G, K शीर्यति for शीर्यते.

5 F शुभे for शुभम्.

6 D, F विंशत्यपिपलस्तु तत्.

सुवर्णमाषकं तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत् ॥
 करग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते ।
 शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥

५ प्रकारान्तरमाह स एव (=नारद ४. ३४४-३४८)

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेपि वा ॥
 गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ।
 सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ॥
 सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ।
 १० भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे ॥
 परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकारं सुघोषकम् ।
 ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ॥
 परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मणि ।
 दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥
 १५ उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।
 ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥
 प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
 यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोसावन्यथाशुचिः ॥

॥ अथ फालविधिः ॥

२० बृहस्पतिः

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

1 वीर० and दिव्यतत्त्व read पितामहवचो यथा for निर्विकारकराङ्गुलिः.

2 C चरुकारं for चुरुकारम्.

3 D घृतमध्ये गताम्.

अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥

॥ अथ धर्मजविधिः ॥

पितामहः

- ५ अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥
राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ।
१० सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोसितपुष्पधृक् ॥
एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कारयौ समन्ततः ।
मृद्भाण्डकेनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
१५ आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ।
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ॥
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ।
अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृहीताविलम्बितम् ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ।
२० एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥

1 स्मृतिच० and वीर० read लेहयेत्.

2 A, M शुद्धिमियात् for शुद्धिमियात्.

3 C, H अन्यथा तु महीपते for अन्यथा तु स हीयते

4 D, F प्रतीगृहीता० for प्रगृहीता०.

बृहस्पतिः

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः ॥

आमन्त्र्य पूजयेद्बन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।

५ अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा तु कुम्भे तौ स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृहीताविलम्बितम् ॥

धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात्संपूज्यश्च परीक्षकैः ॥

अथ प्रयोगः ॥ पत्रद्वये शुद्धं धर्मं कृष्णसधर्मं पुत्तलकरूपं विधाय
१० आँहीँकौहंयंरंलंवंशंषंसंहंसो धर्मस्य प्राणा ईह प्राणाः पुनरपीमं मन्त्रं
पठित्वा धर्मस्य जीव इह स्थितः पुनरपि तमेव पठित्वा धर्मस्य सर्वेन्द्रि-
याणि वाङ्मनोनेत्रश्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा
इत्यनेनैव जीवदानं धर्मप्रतिमायाः कृत्वा गायत्रादिसामज्ञाने तेनैव
नो चेत्सव्याहृतिप्रणवां गायत्रीं पठित्वा आवाहनादि कृत्वा यथाक्रमं
१५ शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य प्रणवेन पञ्चगव्यमादायाभ्युक्ष्य
शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्पयुक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे

1 दिव्यतत्त्व and वीर० read नवे कुम्भे for तु कुम्भे तौ.

2 B, C, D, F, G, H अविलम्बितः for अविलम्बितम्.

3 H omits आँ हीँ...हंसो.

4 B, D, F संहंसो धर्मस्य; K षंहंसो धर्मस्य. M ०संहंसो धर्मस्य; दिव्यतत्त्व reads ०संहंसो धर्मस्य.

5 M reads प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रति-
मायाः कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाः पुनरपीमं मन्त्रं पठित्वा धर्मस्य जीव इह...गच्छतेह
तिष्ठत स्वाहा.

6 H पठित्वा आवाहनादि कृत्वा धर्मस्य.

7 C omits श्रोत्र; F reads वाङ्मनो भृतिसेवा, omitting several pages
upto भृतिः सेवा in दायनिर्णय.

8 E शुक्लकृष्णशुभाभ्याम्.

9 C शुक्लयुक्तं धर्मं कृष्णयुक्तमधर्मम्.

स्थापयेत् । प्राङ्निवाकस्ततो धर्मावाहनादि हवन्तान्तं कर्म कृत्वा सम-
न्नकप्रतिज्ञापत्रं संशोध्य शिरसि वध्नीयात् । शोध्यस्तु—यदि पापवि-
शुद्धोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे—इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं गृहीयात् ।
धर्मे गृहीते शुद्ध इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥

५

॥ अथ शपथाः ॥

मनुः (८. ११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥

बृहस्पतिः

१० सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पेथे सुकराः सदा ।

साहसेष्वभिशापेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ११३)

१५

अर्वाक् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते धोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

धोरं महत् । स्वल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वादिति मिताक्षरायाम् । कात्या-
यनोपि ।

1 D, E पापविशुद्धं धर्मस्त्वायातु; G पापविशुद्धम्.

2 B, C, D, F, G, K करमित्युच्चार्य.

3 M कुम्भान्तयोः.

4 D, E वाहनादिभिः for वाहनायुधैः.

5 D, E शिरांसि वा.

6 C राजदैविकः.

7 B, D, E देहिना परिहार्यत्वात्; C स्वल्पदेहिनामपरि०.

आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथैः शुचिः ॥

व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । स्वल्पस्य शरीरधर्मत्वादिति वाच-
स्पतिमिश्रस्मार्तभट्टाचार्यौ ॥ पुनः कात्यायनः

- ५ अथ दैवविसंवादे द्विसप्ताहात्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥
ज्वरातीसारविस्फोटगूढास्त्रिपरिपीडनम् ।
१० नेत्ररुग्गलरोगस्तु तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥

दैवविसंवादे ज्ञातिमरणादौ । तस्यैकस्येति तेन देशव्यापकमार्थादि-
व्यावृत्तिः ॥ अत्र तस्येत्यनेन पूर्वोक्ताभियुक्तपरामर्शादभियुक्तस्यैव
रोगादिर्भङ्गलिङ्गं न तु तत्पुत्रादेः सोपि च महान्न स्वल्प इति प्रागे-
१५ वोक्तम् । एतदभिप्रायेणैवाभियुक्तस्यासाधारणरोगादिर्भङ्गलिङ्गमित्यर्थ
इति वाचस्पतिमिश्राः । अत एव ज्ञातिमरणमित्येवोक्तं न तु ज्ञाति-
रोगादिरिति ॥ ७ ॥

1 H reads दापयेत् । ज्वरातिसार० (omitting some lines by oversight).

2 D, E तस्यैकस्य न धर्मस्य.

3 A, M ज्वरातिसार०.

4 C मार्थादेर्व्यावृत्तिः; D, E मर्थादि०; H मर्थादाव्यावृत्तिः. K मर्थादादिभ्या०.

5 B, D, E, H भगलिङ्गं for भङ्गलिङ्गम्.

6 B omits प्रागेवो...ज्ञाति०.

॥ अथ दायनिर्णयः ॥ ८ ॥

अथ दायनिर्णयोपयोगि स्वत्वम् । तच्च कयप्रतिग्रहादिजन्यः
शक्तिविशेषः । तत्कारणता तु कयादीनां लोकव्यवहारादेव गम्यते
न शास्त्रान् । तदनभिज्ञानामपि तद्दर्शनात् । शास्त्रकल्पनायां गौर-
५ वाच्च । नयविवेके भवनाथोप्येवम् ॥ यत्तु गौतमः—स्वामी रिक्थ-
कयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः (गौ. ध. सू. १०. ३९-४२)—इति तल्लो-
कसिद्धकारणानुवादकम् । स्वामिस्वत्वध्वंसमात्रेण यत्स्वस्य भवति
तस्मिन् रिक्थमिति प्रयुज्यते लोकाः । कयप्रतिग्रहादि व्यावर्तयितुं
१० मात्रपदम् । अत्र तादृशध्वंस एव रिक्थपदं शक्तं कयादिस्वत्वोपाय-
समभिव्याहारान् । नागृहीतविशेषणान्यायाच्च ॥ पितरि जीवति
तद्व्यये पुत्रादीनां पूर्वमनुत्पन्नमेव स्वत्वं संविभागेन जन्यत इति
धारेश्वराचार्यः स्मृतिसंग्रहकारश्च । तन्न । उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं
लभन्त इत्येवमादिवचनेन पुत्रोत्पत्तेरेव पितृधने पुत्रत्वनिरूपितस्वत्वो-
१५ त्पादकत्वबोधनात् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ इति

- 1 A, B, C, D, E, K omit अथ दायनिर्णयः ; A reads अथ दायनिर्णयोपयोगि.
- 2 E ०संविभोग for ०संविभाग.
- 3 B, C, D, E, G, H, K, N विजितं क्षत्रियस्य.
- 4 B, D यत्स्वं भवति; E यत्संभवति.
- 5 B, C, D, E, G, H, K वारयितुं for व्यावर्तयितुम्.
- 6 B, D, E शक्यं for शक्तम्.
- 7 G, H, K धारेश्वराचार्याः.
- 8 G लभेत for लभन्ते.
- 9 B, C, D, E, G, K पुत्रनिरूपित०.

याज्ञवल्क्यवचनाच्च (२. १२१) । न चेदं पितामहमरणस्यैव स्वत्वोत्पत्तिहेतुत्वं गमयति न पुत्रोत्पत्तेः । मरणकालेनुत्पन्ने पौत्रे तदभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पितामहपदमविवक्षितम् । अन्यथा प्रपितामहाद्युपात्ते सदृशस्वाम्याभावप्रसक्तेः । अनुवाद्यविशेषणत्वाच्च ॥ यत्तु देवलः

५ पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेद्देशां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥ इति

तत्र पूर्वार्धे तावद्विभागकालविधायकं विधिप्रत्ययश्रवणात् उत्तरार्धे तु तस्यैव स्तुत्यर्थतया स्वातन्त्र्यपरं न तु स्वत्वाभावपरम् ॥ एतेन—न जीवति पितरि पुत्रा रिक्तं विभजेरन् यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैर-

१० नर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मपरे स्वातन्त्र्यात्—इति शङ्खवचोपि व्याख्यातम् । पूर्वनिषेधार्थवादादर्थानन्तरा स्वातन्त्र्योक्तिरिति । यद्यपि तैः पश्चादधिगतमित्यन्वयः । तैः पुत्रैः । पश्चादुत्पत्तेः । अधिगतं प्रति-ग्रहादिना प्राप्तम् । पुत्रादिप्रतिगृहीते स्वत्वाविवादात्तत्राप्यस्वातन्त्र्यं किमुत पित्रर्जित इति तात्पर्यार्थः ॥ इदं चास्वातन्त्र्यं विभा-

१५ गकाम्यधर्मव्यवसायादिविषयम् । अत एव हारीतः—जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गविभागाक्षेपेण स्वस्वातन्त्र्यम्—इति । आदानविसर्गपदेन व्यवसायो लक्ष्यते । आक्षेपो दास्यादिभर्त्सनमिति मदनः ॥

यत्त

मणिमुक्ताप्रवालाणां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

२० स्वावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ इति

1 C, G, K omit याज्ञवल्क्य before वचनाच्च.

2 E स्वाम्याभावाप्रसक्तेः.

3 B, C, D, E, G, K भजेरन् for विभजेरन्.

4 C यदि स्यात् for यद्यपि स्यात्. The स्मृतिच० and वीर० read यद्यपि स्वाम्यं पश्चात् &c. अपराकै, स्मृतिच०, वीर० and परा. मा. read अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्.

5 B, C, D, E, G पुत्रादिभिः for पुत्रैः.

6 D, E इति प्राप्तं तात्पर्यार्थः.

तत्कुण्डलाङ्गुलीयकधारणादावेव पितुः स्वातन्त्र्यमात्रार्थं न तु दानादौ
न वा पुत्रोत्पत्तेः स्वत्वकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् । भोगानाश्रयमण्याद्युपा-
दानादप्येष एवार्थः प्रतीयते ॥ अत एव

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

५ असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥ इति

दानविक्रयादीनामेव निषेधो न भोगस्य । अतः पूर्वमनेकभ्रात्रादी-
नामपरिच्छिन्नं स्वत्वं संविभागेन व्यवस्थाप्यते ॥ तत्र समुदितद्रव्य-
गतपूर्वस्वत्वनाशेन तदेकदेशे विलक्षणं तदुत्पद्यत इति केचित् ।
युक्तं तु पूर्वनाशस्वत्वान्तरोत्पत्तिकल्पने गौरवात्पूर्वमेकदेशस्थितमे-
१० वोत्पन्नं विभागेन पदार्थविशेषनिष्ठतया ज्ञाप्यते ॥ प्रकृतमुच्यते ।
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति प्रतिग्रहलब्धं विप्रस्याधिकं फलजनक-
मिति केचित् । रिक्ताद्यपेक्षया विप्रस्यैवायमधिक उपायः एवं
क्षत्रियादेर्जयादिरिति तु युक्तम् । जयेपि जितस्य यत्र गृहक्षेत्रद्र-
व्यादौ स्वत्वमासीत्तत्रैव जेतुरप्युत्पद्यते । जितस्य करग्राहितायां तु
१५ जेतुरपि सैव न स्वत्वम् । अत एव सार्वभौमेन संपूर्णा पृथ्वी
माण्डलिकेन च मण्डलं न देयमित्युक्तं षष्ठे (पूर्वमी. सू. ६. ७.
३) । संपूर्णपृथ्वीमण्डलस्य तत्तद्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्भौमि-
कादीनामेव राज्ञां तु करग्रहणमात्रम् । अत एवेदानीन्तनपारिभा-
षिकक्षेत्रदानादौ न भूदानसिद्धिः किं तु वृत्तिकल्पनमात्रमेव । भौमि-
२० केभ्यः क्रीते तु गृहक्षेत्रादौ स्वत्वमप्यस्येव । तेन तत्र भूदानस्यापि
फलं भवति ॥ निर्विष्टं कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनलब्धं सेवालब्धं
च । निर्वेशो भूतिभोगयोः (अमर. ३. ३. २१६)—इत्यभिधा-

1 C, H, K ०निवृत्त्यर्थः for ०निवृत्त्यर्थम्.

2 D, E यत्र गृहे क्षेत्र० for यत्र गृहक्षेत्र०.

3 C, D, E, H, K करग्रहमात्रम्.

4 B, D, F क्षेत्रदानादौ for क्षेत्रदानादौ.

5 N omits निर्वेशो...धानात्.

नात् । भृतिः सेवा । भोगः कुसीदादिः । तत्राद्यं वैश्यस्य द्वितीयं
 शूद्रस्य । अतो लोकसिद्धैव क्रयादीनां कारणता ॥ एवं च स्वीयग-
 वादिजातवत्सादौ स्वत्वव्यवहारः संगच्छते । उपायानां शास्त्रगम्यत्वे
 तु न स्यात् । स्वीयगवादिजननरूपोपायस्य शास्त्रेणाबोधनात् ॥ ननु
 ५ स्वीयगवादिजननेनेव स्वभार्यायामुत्पत्त्या कन्यापुत्रादावपि स्वत्वं
 स्यात् । इष्टापत्तौ—विश्वजिति सर्वस्वं ददाति—इति विहिते सर्वस्वदाने
 कन्यापुत्रादिदानापत्त्या कन्यापुत्रादि न देयमिति षाष्टसिद्धान्तवि-
 रोधः (पूर्वमी. सू. ६. ७. १) इति चेन्न । गवादाविव भार्यायां
 स्वत्वाभावेन तस्यामुत्पत्तेरप्ये तदभावात् लोके च स्वत्वास्पदीभूतो-
 १० त्पत्तेरेव स्वत्वकारणत्वं कप्तम् । भार्यायामपि प्रतिग्रहेण स्वत्वं स्या-
 दिति चेन्न । क्षत्रियादीनां प्रतिग्रहाभावेन तद्भार्यासु स्वत्वाभावात्त-
 दपत्येष्वपि तदभावः ॥ तेन सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः
 (याज्ञवल्क्य २. १३३)—इति सजातीयस्यैव दत्तकस्य ग्राह्यत्वात्क्षत्रि-
 यादीनप्रति तावदत्तकप्रतिग्रहो गौण एव न च विप्रानप्रति स मुख्यः
 १५ संभवति । तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च पुत्रप्रतिग्रहवि-
 धिर्विप्राधिकारिक एव न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति वाच्यम् । दौहित्रो
 भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते इत्यादिशौनकादिवचोभिस्तदधिका-
 रिकत्वस्याप्यवगमात् । एवं ब्राह्मणविधिना क्षत्रियादिकन्यया सह विप्र-
 स्योद्वाहे दानप्रतिग्रहयोगौणत्वमङ्गीकार्यम् अन्यत्र मुख्यत्वमिति
 २० वृत्तिद्वयविरोधः । क्षत्रियानप्रति ब्राह्मणविवाहप्रवृत्तिस्तु सर्वेषामवि-

1 C, N सेवा भृतिः.

2 E वत्सरादौ for वत्सादौ.

3 B, D, F न तु स्वीय० for ननु स्वीय.

4 B, D, E, F, H षष्ठसिद्धान्त०.

5 B, C, D, E, F, H, K अपत्येपि.

6 B, C, D, E, F, G, K स्यादेवेति for स्यादिति.

7 E ब्राह्मणविधिना for ब्राह्मविधिना.

8 D, F सर्वेषामतिप्रतिपन्नैव.

प्रतिपन्नैव । अत एव पुत्रादीनां दानं गौणमिति तन्नरन्ने मिश्राः ॥ न
च स्वा भार्यापुत्रकन्या इति शब्दव्यवहारात्स्वत्वकल्पना । तस्य स्वः
पिता स्वा मातेत्यादाविध ज्ञातिवाचकत्वेनाप्युपपत्तेः ॥ अस्ति च
ज्ञातावपि स्वशब्दस्य शक्तिः । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये
५ स्वो स्त्रियां धने—इति कोशात् (अमरकोश ३. ३. २१२) ॥ यत्तु
षष्ठे गर्भदासदानमुक्तं (पूर्वमी. सू. ६. ७. ६) तच्चिन्त्यं तन्मातरि
मुख्यदानप्रतिग्रहकयविक्रयाद्यभावेन स्वत्वाभावे तदुत्पन्ने गर्भदासे
सुतरां तद्योगादित्यस्तु प्रासङ्गिकम् ॥

अथ दायः ॥ असंसृष्टं विभजनीयं धनं दायः । लाभाद्यर्थसं-
१० सृष्टधनव्यावृत्तयेसंसृष्टमिति । वणिग्भरेकीकृत्य विभज्यमाने दाय-
भागशब्दाप्रयोगात् । एवं वक्ष्यमाणपारिभाषिकसंसर्गवतोपि निवृत्तिः ।
अत एव स्मृतिसंग्रहे

पितृद्वारागतं द्रव्यं मातृद्वारागतं च यत् ।

कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते ॥ इति ।

१५ निघण्टौ च—विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः—इति ।
पितृपदं संबन्धिमात्रोपलक्षणम् ॥

अयं दायो द्वेधा सप्रतिबन्धोप्रतिबन्धश्च । यत्र धनस्वामिनस्त-
त्पुत्रादेश्च जीवनं प्रतिबन्धकं स सप्रतिबन्धो यथा पितृव्यादिधनम् ।
यत्तु स्वामिसंबन्धादेव पुत्रादेर्धनार्जनोपायान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वत्वं
२० भवति सोप्रतिबन्धः । यथा पितृधनम् । इति दायस्वरूपम् ॥

१ B, D, E, F स्वो स्त्रियो धने; A त्रिष्वात्मीये स्वं निजे धने.

२ C लाभाद्यर्थं संसृष्टः.

३ D, E, D निघण्टौ वा.

४ E, F द्विधा for द्वेधा.

५ C जीवनं प्रतिबन्धः यथा पितृव्यादिः.

६ D, E, G निरपेक्षात्स्वत्वम्; F पुत्रादेर्धनोपायान्तरनिरपेक्षात्.

अथ तद्विभागः ॥ तमाह नारदः (१६. १)

विभागोर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पुत्रैरिति पौत्रादीनामुपलक्षणम् । पित्र्यस्येति पितामहादीनाम् ।
मदनस्तु पित्र्यादेरित्येव पपाठ । इदं च दायभागस्वरूपमुक्तम् ॥ द्रव्य-
सामान्याभावेपि त्वत्तोहं विभक्त इति व्यवस्थामात्रेणापि भवत्येव
विभागः । बुद्धिर्विशेषमात्रमेव हि विभागः । तस्यैवामिव्यञ्जिकेयं
व्यवस्था ॥

अथ विभागकालः ॥ मनुः (९. १०४)

१० ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

चशब्दोपादानेपि मरणसमुच्चयो न विवक्षितः । अत एव मद-
नरत्ने स्मृतिसंग्रहे

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।
१५ न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोपि तथा पितरि जीवति ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥

एतदपवदति बृहस्पतिः

पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
२० मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥

1 F, H प्रकल्पते.

2 B, C, D, E, G, K पौत्रादीनामुपप०.

3 D, F omit बुद्धि...विभागः.

4 G द्रव्यं for रिक्थम्.

5 F omits from जीवति several pages.

नारदः (१६. २—३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥

५ रमणः कामः । उपरतस्पृहो विरक्तः । प्रत्तासु भगिनीषु चेति काकाक्षिवद्रजोरमणनिवृत्त्योर्विशेषणम् ॥ गौतमः (२८. १—२) ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन् । निवृत्ते रजसि मातुर्जायति पितरि चेच्छति—इति । इच्छतीत्यनेन रजोनिवृत्तिं विनापि पितुरिच्छया विभाग उक्तः ॥

१० कचित्तिदिच्छां विनापि विभागमाह बृहस्पतिः

क्रमागते गृहक्षेत्रे पितापुत्राः समांशिनः ।

पैवृके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छया ॥

अर्थात्पितामहाद्यजिते तदनिच्छयापि विभागार्हा इत्यर्थः ॥

पैतामहेपि कचित्पितुरिच्छयैव विभागमाहतुर्मनुविष्णू (मनु. ९.

१५ २०९; विष्णुध. सू. १८. ४३)

पैवृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

1 नारद reads पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन् धनं क्रमात् .

2 B निवृत्ते वापि मरणे; D निवृत्तेवापि मरणे; E निवृत्ते वापि मरणे; K निवृत्ते चापि मरणे. नारद reads वापि मरणे and so also विवादरत्नाकर. मदनपारिजात reads चापि रमणात्. वीर० reads वापि रमणात्; दायभाग reads विनष्टे वाप्यशरणे पित०.

3 G पितरि चेच्छतीत्यनेन.

4 F, G पैतामहाद्यजिते.

बृहस्पतिः

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिनावाप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥
प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ॥

५ नारदः

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥

हारीतः—अकामे पितरि रिक्थभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरो-
गिणि च—इति । अकामे विभागेच्छारहित इति मदनरत्ने । विपरीत-
१० चेता अधर्मवर्ती । पितुरनिच्छायामपि विभागो भवतीति भावः ॥

पितर्यसमर्थे ज्येष्ठपुत्रानुमत्या विभागमाह हारीतः—कामं दीने
प्रोषिते आर्तिं गते वा ज्येष्ठोर्थांश्चिन्तयेत्—इति । शङ्खलिखितौ—पित-
र्यशक्ते कुटुम्बस्य व्यवहारं ज्येष्ठः कुर्यात्तदनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनु-
मतेन—इति । अनन्तरोनुजः । कुटुम्बभरणादिसमर्थेच्छया विभागः ।
१५ सर्वेषां तथात्वे त्वनियम इति निष्कर्षः ॥ याज्ञवल्क्यः (२.
११४)

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

1 E ० शौर्यादिना व्याप्तम्.

2 C रिक्थभोगो for रिक्थभागः. The मित्ता० and अपराकं read रिक्थविभागः
and मित्ता० reads रोगिणि.

3 B भागः for विभागः.

4 M निष्कृष्टोर्थः; A निष्कृष्टार्थः.

5 B, C, D, E, G, K, N ज्येष्ठभागेन.

ऐच्छिकविभाग एव विवृत उत्तरार्धेन । इच्छायाः संभवति उक्त-
पक्षद्वयावलम्बनत्वे स्वातन्त्र्यायोगात् । वाक्यभेदापत्तेः । एकस्मै लक्षं
कस्मैचित्कर्पादिकामन्यस्मै न किमपीत्यव्यवस्थापत्तेश्च ॥

ज्येष्ठविभागे विशेषमाह मनुः (९. ११२, ११६-११७)

५ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
तदर्थं मध्यमस्य स्यात्तदर्थं तु कनीयसः ॥
उद्दारेनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोर्ध्वार्धं ततोपरः ॥
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ।

१० यमलयोर्मध्ये प्रथमप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यमाह मनुः (९. १२६)

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव संज्ञासु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
संतानं पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

१५ यत्तु पिण्डसिद्ध्यादिवैद्यकग्रन्थेनन्तरप्रसूतस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदनेन
कार्यांशे बाध्यते तस्यांश्रुतिमूलत्वात् । मासेन शूद्रीभवतीतिवत् ।

1 B, D, F ० द्रव्यालम्ब (म्ब?) नत्वे; K, N द्रव्यालम्बनत्वे.

2 D omits लक्षं...अन्यस्यै.

3 A, C कर्पादिकं; B, F, G, K कर्पादिकम्.

4 B, C, D, E तदर्थं तु.

5 G, H पुत्रोर्ध्वार्धम्.

6 B, C, D, E, G, H, K मनुराह for आह मनुः.

7 The मनुस्मृति reads गर्भेषु for संज्ञासु.

8 C संजातः for संतानः.

9 D, E वैद्यकग्रन्थे.

10 D, E तस्य श्रुतिः.

11 A, B, C, D, E, M शुद्धिर्भवतीति.

यत्तु—द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययात्—इत्यादिना भागवते
पश्चाज्जातस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं तदप्यनेन बाध्यते । पुराणेषु स्मृतिविरुद्धा-
चाराणां बहुशो दर्शनात् । देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेयेति केचित् ।
युक्तं तु पूर्वोक्तमेव ॥ अयं चोद्धारविभागः कलौ नेष्टः । कलिवर्ज्येषु
५ पाठात् । निर्णीतं चेदं समयमयूखेस्माभिः ॥

पितुरंशद्वयमाह नारदः

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

इदं त्वेकपुत्रपरम् । स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौ भागावात्मनः कुर्यात्—
इति शङ्खलिखितोक्तेरिति मदनरत्ने । एकपदं श्रेष्ठपरम् । एके मुख्या-
१० न्यकेवलाः—इत्यमरोक्तेः (अमरकोश ३. ३. १६) । गुणवत्पुत्र इति
यावदिति पारिजाते ॥

पितामहार्जिते त्वेकपुत्रेणापि सह समांशित्वमाह बृहस्पतिः

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. १२१)

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

कात्यायनः

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।

२०

पितरो आतरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥

1 A, M सूतिवेश०.

2 G अयमुद्धार०.

3 B, C, D, E, G, K, N कलौ निषिद्धः.

4 D, E सकलद्रव्यजातम्.

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११६) न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः
पितृकृतः स्मृतः—इति तत्र पितृकृतो धर्म्यश्चेत्स्मृतो न परावर्तनीय
इति मदनविज्ञानेश्वरादयः ॥ यदपि नारदः (१६. १५)

पित्रैर्वं तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

५ तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ इति

तद्युगान्तरपरम् ॥

स्वस्य पुत्राणां च समांशपक्षे पत्न्या अप्यंशमाह याज्ञवल्क्यः (२.
११५)

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

१० न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ इति ।

दत्ते त्वर्धं देयम् । दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् (याज्ञवल्क्य २. १४८)—
इति वचनात् । अर्धं पूर्वदत्तं स्त्रीधनं यावता पुत्रांशसमं भवति ताव-
दित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः ॥

अर्जनसमर्थस्य पुत्रस्यानीहमानस्य दायजिघृक्षाभावि^{१०}माह स एव
१५ (याज्ञवल्क्य २. ११६)

1 D, E, H धर्मः for धर्म्यः.

2 E धर्म्यश्चेत्स्मृतः; G धर्म्यश्चेच्छातो न परावर्तनीयः.

3 D, E पितृवत्तु विभक्ता ये.

4 नारद reads हीनाधिकसमैः.

5 C युगान्तरं for युगान्तरपरम्.

6 D, E, K श्वशुरेण च.

7 A, C, G, H, K omit वचनात् after प्रकल्पयेत्.

8 G पूर्वदत्तस्त्रीधनम्.

9 B, C, D, E, N omit अनीहमानस्य.

10 B, C, D, E, G, K, N ऽजिघृक्षाभावे; B omits आह.

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्वा पृथक्क्रिया ॥

किञ्चिदानं च तत्पुत्राणां दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थमिति मिताक्ष-
रायाम् ।

पितृमरणानन्तरं समविभाग उक्तः स्मृत्यन्तरे (याज्ञवल्क्य २. ११७)

५ विभजेरन्मुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थंमृणं समम् ॥

हारीतः—समानो मृते पितरि रिक्थभागः—इति ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १२३)—पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं
हरेत् । विष्णुः (विष्णुध. सू. १८. ३४)—मातरः पुत्रभागानु-
सारिभागहारिण्यः । स्मृत्यन्तरे

१० जननी त्वधना पुत्रैर्विभागेशं समं हरेत् ॥

सधना तु यावता स्वधनस्य पुत्रांशसमभागता भवति तावदेव
हरेदित्यर्थः । अंशाधिकधनायास्तु नांशः । सापत्नमातुः पितामह्या-
श्चांशमाह व्यासः

अमुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

१५ पितामहश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

सर्वा इत्यनेन पितामहीसपत्न्योपि गृह्यन्ते ॥

अनेकभ्रातृपुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२०)

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥

एकस्यैकः पुत्रोपरस्य द्वावन्यस्य त्रयस्तेषां पितृसंख्ययैव विभागो

1 B, D, E उक्तस्तेनैव विभजेरन्; B समभागः for समविभागः.

2 B, D, E सममृणम्.

3 B, C, D, E, N जनन्यस्वधना. परा. मा. and स्मृतिच० read अस्वधना.

4 B, D, E भवति तावति तावदेव; E समभोगता for समभागता.

5 A, B, C, D, E, H, K सपत्नमातुः.

6 B अनेकमातृपुत्राणाम्.

न विभाजकसंख्येत्यर्थः । कात्यायनः

अविभक्तेनुजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
५ स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥

अनुजपदं ज्यायसोऽप्युपलक्षणम् । परतः प्रपौत्रात् । प्रपौत्रपु-
त्रादिः पितृपितामहप्रपितामहेषु मृतेष्वनन्तरं वृद्धप्रपितामहे मृते-
न्यस्मिंश्च तत्पुत्रादिके जीवति तद्धनं न लभते । पुत्रपौत्रप्रपौत्रसा-
१० मान्याभावे सोऽपि लभत एवेत्यर्थः । इदं च नाविभक्तपरं किं तु
संसृष्टपरं

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थीदिति स्थितिः ॥ इति

देवलोक्तेः ॥

१५ ऋणं लेख्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।
चिरकालप्रोपितो वा भागभागागतस्तु सः ॥
गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योन्यं देशं समाश्रितः ।
तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ॥

1 B न भाजकसंख्यया.

2 E omits कुर्वीत जीवनं येन.

3 B omits लभेतांशं...परतो भवेत्.

4 D, E प्रपौत्रादिः.

5 E, F omit प्रपौत्र.

6 F omits अविभक्तविभक्तानां...संशयः.

7 B, D omit ऋणं लेख्यं...न संशयः; C omits त्यक्त्वा यो. विवादचिन्ता-
मणि reads क्षेत्रं साधारणं for गोत्रसाधारणम्.

अविभक्तविभक्तानां वृद्धप्रपितामहतत्पुत्राणां च संसृष्टानामि-
त्यर्थः । इदं च समदेशस्थितपरम् । देशान्तरस्थस्तु पञ्चमादिरपि
लभते एव ।

तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमश्चापि यो भवेत् ।

५ जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् ॥ इति

देशान्तरप्रक्रमेण बृहस्पतिस्मृतेः ॥

कचिन्मातृतो विभागमाह बृहस्पतिः

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।

सापत्यात्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥

१० व्यासः

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

एतत्प्रत्युदाहरणमाह बृहस्पतिः ।

सवर्णां भिन्नसंख्या ये पुंभागस्तेषु शस्यते ।

१५ विजातीयविभागमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२५)

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः कर्मशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विद्वजास्तु द्व्येकभागिनः ॥

1 B, D, E, F, G संसृष्टिनाम् .

2 B, D, E, F put after एव the verses कणं लेख्यं...संशयः.

3 B, D, E, F जन्मनामापरिज्ञाने.

4 C बृहस्पतिः for बृहस्पतिस्मृतेः.

5 G सवर्णभिन्नसंख्या ये.

6 याज्ञवल्क्यस्मृति reads वर्णशः for कर्मशः.

ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्रासु जाताः । क्षत्रजाः क्षत्रि-
यावैश्याशूद्रासु जाताः । विद्वाजा वैश्याशूद्रोर्जाताः ॥ बृहस्पतिः

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

५ देवलः

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातावाप्रयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

भूमेः क्रयादिप्राप्ताया अपि । द्रव्यस्य तु लभत एव । अपरिणीतशू-
द्रापुत्रस्तु द्रव्यांशमपि न लभते । तथा च मनुः (१. १५५)

१०

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥

पितृमरणोत्तरं विशेषमाह बृहस्पतिः

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिजः ।

लभेत जीवंतं शेषं सपिण्डाः सममाप्रयुः ॥

१५ गौतमः (२८. ३७)—शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेद्भभते वृत्तिमूलम् ।
वृत्तिमूलं जीवनकारणम् । स एव (गौ. ध. सू. २८. ४३)—शूद्रा-
पुत्रवत्प्रतिलोमास्तु—इति । प्रतिलोमास्तूपादकापेक्षयोत्कृष्टवर्णस्त्रीपू-
र्त्यन्नाः ॥ शूद्रेणापरिणीतायामुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२.
१३३—१३४)

1 D, F ०शूद्रासुताः.

2 C, G, K omit जाताः after शूद्रासु; D, F शूद्रास्तु.

3 B, C, D, H, K शूद्रोः । बृहस्पतिः.

4 दायभाग reads यद्यप्यस्य for यद्यप्येषाम्.

5 C, N omit भूमेः...प्राप्ताया अपि.

6 दायभाग and वि. चि. read लभेताजीवनम्.

7 A, B, D, E, G स्त्रीपूतृत्वेऽप्यित्यर्थः; C स्त्रीपूतृत्वं इत्यर्थः.

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोंशहरो भवेत् ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।

कामः पितुरिच्छा । शूद्रेणेति पदात् द्विजातिमिर्दास्यामुत्पन्नस्तु
पित्रिच्छयापि नांशभाक् । नापि पितृमरणोत्तरमर्धं नापि पुत्राद्यभावे
५ सर्वमिति मदनरत्नादिषु ॥

विभागानन्तरोत्पन्नपुत्रे विशेषमाह गौतमः (२८. २७.)—विभ-
क्तजः पित्र्यमेव—इति । बृहस्पतिरपि

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

१० यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ।

परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥

ऋणमात्रसत्त्वे तु पूर्वविभक्तेभ्यो विभागग्रहणं विना तेनर्णं नैव
देयम् । रिक्थग्राह्य ऋणं दाप्यः (याज्ञवल्क्य २. ५१)—इति वक्ष्य-
माणत्वात् ॥ कस्मिंश्चित्संस्तृष्टे तु तेन सह विभागः ।

१५ ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्वनम् ।

संस्तृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ इति

1 D, E, F कुर्युस्ते भ्रातरा द्विभागिकम्.

2 C, H, K, N omit पदात् after शूद्रेणेति.

3 H omits after नापि the words पितृमरणोत्तर....विभक्तेन.

4 E ०त्पन्नपुत्रविशेषः. B reads ०विशेषमाह बृहस्पतिः पुत्रैः; C reads ०रोत्पन्ने विशेषमाह. A, G, K omit गौतमः.

5 A, C, G, K omit अपि after बृहस्पतिः.

6 F विभक्तं तस्य तत्सर्वम्.

7 A, C, G, M दानादानक्रयेषु च.

8 B ०ऋणमात्रसत्त्वं तु.

9 B, D, E, F, G कस्यचित्संस्तृष्टत्वे (G संस्तृष्टे तु)

10 M, N धनं हरेत्.

मनूक्तेः (९. २१६.) । पितृमरणोत्तरविभागकालेस्पष्टगर्भायां
मातरि तत्सपत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वानन्तरसमुत्पन्ने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः
(२. १२२.)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ॥

५ विभागश्च सर्वेभ्रात्रादिभिः स्वस्वांशात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य यथा
स्वांशसमो भवति तथा कार्यः । विष्णुः (विष्णुध. सू. १७. ३.)—
पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः । इदं च तदंशेषु
रेकसेकसहितेषु ज्ञेयम् । तत्सत्त्वे तु स एवाह (याज्ञवल्क्य २. १२२)

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

१० दृश्याद्विद्यमानद्रव्यात् ॥ भ्रातृणां विभागकाले विशेषमाह वसिष्ठः
(वसिष्ठध. सू. १७. ४०—४१)—अथ भ्रातृणां दायविभागो
याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्—इति । प्रतीक्षा कार्येति शेषः ॥
पितृमरणोत्तरं विभागे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।

१५ संस्कार्याः पूर्वजेनैव पितृकान्मध्यकाद्वनात् ॥

यवीयस इति नुमदीर्घाभावश्च छान्दसः । भ्रातृग्रहणं भगिनीना-
मुपलक्षणम् ॥ तथा च स एव

1 B omits (through oversight) ०काले...सवर्णायां विभाग०.

2 D, E, F वानन्तरसमुत्पन्नं; G, K अनन्तरसमुत्पन्ने.

3 B, C, F omit one किंचित्.

4 E omits तथा कार्यः and adds यथा before विष्णुः.

5 D, E, F read पितृविभागानन्तरो०. विष्णुध. सू. reads भागं for विभागम्.

6 B, D, E, F रेकसेकसहितेषु; K रेतःसेकसहितेषु.

7 E, F विद्यमानत्वात्.

8 D, E, H ०मरणोत्तरविभागे.

9 C, K, N read भ्रातरस्तु संस्कार्यास्ते यवीयसः.

10 C, H, K, N omit संस्कार्याः...छान्दसः.

11 G पूर्वजैस्ते वै पितृकात्.

12 D, E, F ०लक्षणं तथा च नारदः । असंस्कृतास्तु. G भगिनीनामुपलक्षणम्.

असंस्कृतास्तु यास्तत्र पैतृकादेव ता धनात् ।
संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥ इति ।

भगिनीसंस्कारे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १२४)

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशादत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

यज्जातीयाः कन्यास्तज्जातीयपुत्रस्य यावान् भागस्तस्य चतुर्थमंशं
प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः ॥

दायग्रहणव्यवस्थोपयोगितया मुख्यगौणपुत्रव्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः (२. १२८-१३२)

१० औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

१५ दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयङ्कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोपविद्धो भवेत्सुतः ।

1 अपरार्कं, स्मृतिच०, वीर० read ये तत्र for यास्तत्र.

2 G भगिनीनां संस्कारे; C, N omit भगिनी...माह.

3 B omits असंस्कृतास्तु...याज्ञवल्क्यः.

4 A, M, N अंशं दत्त्वा तुरीयकम्.

5 A, F, K यज्जातीया कन्या तज्जातीय०.

6 C, D, E, F, G, K repeat चतुर्थम्.

7 D, E, F चतुर्थमंशं प्रतिभगिनि दत्त्वा. G प्रतिभगिनीभ्यः.

8 B, D, E, F वित्तः for विन्नः.

सवर्णायां धर्मपत्न्यामुत्पन्न औरसः पुत्रो मुख्यः । पुत्रिकासुतो द्वेधा । तत्राद्यमाह वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १७. १७)

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

- ५ अन्यमाह स एव (वसिष्ठध. सू. १७. १५)—तृतीयः पुत्रिकैव-
इति । अस्मिन्पक्षे कन्ययैव पितुरौर्ध्वदेहिकादि कार्यम् । क्षेत्रजोपुत्र-
भ्रात्रादिपत्न्यां गुर्वाज्ञया देवरादिसगोत्रेणोत्पन्नः । अक्षतायां पूर्ववो-
दभुक्तायां क्षतायां तेन भुक्तायां वा बोद्धन्तरेणोत्पन्नः पौनर्भवः ।
अत्र दत्तकभिन्ना गौणाः पुत्राः कलौ वर्ज्याः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
१० त्वेन परिग्रहः—इति तन्निषेधेषु पाठात् ॥

॥ अथ दत्तकप्रकरणम् ॥

अथ दत्तकविधिः ॥ मनुः (९. १६८)

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥

- १५ वाशब्दान्मात्रभावे पितैव दद्यात् पित्रभावे मातैव उभयसत्त्वे तु
उभावपीति मदनः ॥ आपद्रुहणादनापदि न देयः ॥ अयं निषेधो दातु-
रेव पुरुषार्थो न क्रत्वर्थ इति विज्ञानेश्वरः । तत्र । अस्य वार्क्याद-
दृष्टार्थतया क्रत्वर्थत्वावगमात् । कथंचिद्दृष्टार्थत्वेपि वा नियमाददृष्टस्य
आवश्यकत्वात् तदतिक्रमे कार्यविशेषप्रयोजकाददृष्टसिद्धिः ॥ केचित्त्वा-

1 B, D, E, F और्ध्वदेहिकम्; M और्ध्वदेहादि.

2 B, D, E क्षेत्रज अपुत्रपत्न्याम्.

3 A, B, C, D, E, F, H, K, N omit अथ दत्तकप्रकरणम्.

4 F वार्क्याद् दृष्टार्थम्.

5 G दृष्टार्थत्वेपि च.

6 A, E, F, G, H आवश्यकत्वात्तदतिक्रमे.

7 G विशेषयोजकाददृष्टम्.

पच्छन्दस्य स्वार्थत्यागाद्यापत्तेरनापत्परिसंख्यापेकत्वाभावेन न निषे-
 धार्थकत्वं किं त्वापदो निमित्तमात्रबोधकत्वमेव । न च नैमित्तिकत्व
 आपदि पुत्रादाने प्रत्यवायापत्तिः । एतद्वाक्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्ध-
 मात्रबोधकत्वात् । आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात् ॥ यदपि
 ५ विवाहप्रकरणे तेनैवोक्तं रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव
 भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेति तदप्यनेनैवापास्तम् ॥ सदृशं कुलगुणादि-
 मिर्न जाता । अतः क्षत्रियादिरपि विप्रादेर्दत्तको भवतीति मेधातिथिः ।
 सदृशं जालेति कुलूकभट्टः । युक्तं चेदम् । याज्ञवल्क्येन (२. १२८)
 औरसो धर्मपत्नीजः इति द्वादशापि पुत्राननुक्रम्य-सजाती-
 १० येष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः (याज्ञवल्क्य २. १३३)
 इत्युपसंहारात् । स्पष्टीकरिष्यते चेदं वक्ष्यमाणशौनकवचोभ्याम् ।
 विज्ञानेश्वरोप्येवम् । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः (मनु.
 ९. १०६)-इति ज्येष्ठस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्स न देय इत्य-
 यमपि निषेधो दातुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यपि सः । स्यादयं प्रतिषेधो
 १५ दातुरेव यद्येतस्य ज्येष्ठदाननिषेधकता स्यात् । न तु सास्ति । माना-
 भावात् । पुत्रीभवतीत्यनेन पुत्रित्वमात्रोक्त्या ऋणापाकरणोक्तिमा-
 त्रपरत्वाच्च । अत एव पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति (मनु. ९.
 १०६)-इत्युत्तरार्धं संगच्छते । सर्वं द्रव्यम् ॥ दत्तकश्च पुमानेव भवति
 न कन्या । स ज्ञेयो दत्तमः सुतः (मनु. ९. १६८)-इति संज्ञा-
 २० संज्ञिसंबन्धबोधकवाक्यगतेन स इति सर्वनाम्ना मातापितृकर्तृक-
 प्रीतिजलगुणापात्रनिमित्तकदानकर्माभूतसजातीयपुंस एव-अष्टवर्ष त्रा-

1 A, B, D, E, F, H परिसंख्यापेकत्वा०; C, E, G, H omit न after
 ०भावेन.

2 D निमित्तमात्रबोधकत्वात् आपदि निमित्ते दानविधायकत्वाभावात्.

3 B पुत्रदाने for पुत्रादाने.

4 C, G, K विवादप्रकरणे.

5 C omits पुत्रित्वमात्रोक्त्या; K ०भवतीत्यनेन पुत्रित्वोक्ते ऋणापाकरणमात्र०.

6 D, E omit संज्ञि; E omits बोध०.

7 B, D, F मातापितृकप्रीति०.

द्वयमुपनीत तमध्यापयीत—इति तच्छब्देनाष्टवर्षब्राह्मण्यपुंस्त्वोपन-
यनादिसंस्कृतस्यैव परामर्शात् । एतेन—त्रैर्मम् नित्यम् (पा. ४. ४.
२०)—इति मन्त्रतो दन्निमशब्दो दाननिर्वृत्तकर्मत्वाविशेषाद्वारायान्यस्यै
वा दत्तां कन्यामप्यभिधत्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥

५ पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह शौनकः

शौनकोहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥

वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।

आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥

१० वह्निः कुशमयं चैव पालाशं चेध्ममेव च ।

एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीर्नाहूय सत्तमः ॥

बन्धूनन्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

अन्वाधानादि यत्तत्र कृत्वाज्योत्पर्वनादिकम् ॥

दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ।

१५ दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः (ऋ. सं. १०.
६२. १-५) ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेण (वाज. सं. २०. ३; काठकसं. १. २,

४) हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य च ।

1 D, E उपनीयत.

2 M reads संस्कृतस्यैव.

3 B, C, D, E, F, K मन्त्रो.

4 D omits the words समुपोष्य...कुशमयम्.

5 A, B, E, F कुशमयं for कुशमयम्.

6 A, G, M ज्ञातिमाहृत्य.

7 दत्त. मी. reads अश्याधानादिकं for अन्वाधानादि.

8 निर्णयसिन्धु reads आज्योत्पर्वनान्तकम्.

9 F गत्वा तम्.

10 F परिगृह्य.

अङ्गादङ्गेत्यृचं (शत. ब्रा. १४. ९. ४. ८; मा. गृ. सू. १. १८. ६.; आश्व. गृ. सू. १. १५. ११; नि. ३. ४) जत्वा चाघ्राय शिशुमूर्धनि ॥

- वस्त्रादिभिरलंकृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।
 ५ नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ॥
 गृहमध्ये तमादाय चरुं हुत्वा विधानतः ।
 यस्त्वा हृदेत्यृचा (क्र. सं. ५. ४. १०) चैव तुभ्यमग्र ऋचै-
 कया (क्र. सं. १०. ८५. ३८) ॥
 १० सोमो दददित्येताभिः (क्र. सं. १०. ८५. ४१) प्रत्यृचं
 पञ्चमिस्तथा ।
 स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
 तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥
 क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमोपि वा ।
 ३५ वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
 सर्वेषामेवं वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
 दैहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते ॥

-
- 1 A, B, D, E, F read गृहीत्वा as a separate clause before the verses गृहमध्ये &c.
 - 2 C तुभ्यमग्रं ऋचैकया.
 - 3 दत्त. मी. reads ऽसपिण्डे वा for ऽसपिण्डो वा and ऽगोत्रसमे for ऽगोत्रसमो.
 - 4 A, G, M वैश्यजातिषु.
 - 5 B शूद्रजातेषु.
 - 6 C, D, E, F, H, K सर्वेषां चैव वर्णानाम्.
 - 7 B, C, D, E, F, H, K च नान्यतः.
 - 8 दत्त. मी. reads शूद्रैस्तु क्रियते सुतः for शूद्रस्यापि च दीयते and reads ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् before नैकपुत्रेण &c.

नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥

दक्षिणां गुरवे दत्त्वा यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।

नृपो राष्ट्रार्धमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ॥

५ शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् ॥

छायावहं सदृशम् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति यथा भूतभाव्युप-
योगित्वेन दण्डस्य-मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति-इत्यत्र संभवत्यपि
भाव्यत्वे चतुर्थ्या-दण्डी प्रैषानन्वाह-इति प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्यु-
पयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव भाव्यत्वमुक्तं तथेहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतु-
१० र्थ्यर्थषष्ठ्या शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयावपि प्रति शेषितया भाव्यत्वम् ।
अतस्तयोरेव विधेयत्वेन दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्येति नियमवि-
धिविषयताप्युक्ता । शूद्रस्य त्वविधेयत्वेन तद्विषयत्वायोगात् । तौ
शूद्रस्यैवेति वचनव्यक्तौ विप्रादिशेष्यन्तरपरिसंख्यापत्तेः । तस्माद्दौ-
हित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ । तदभावे त्वन्योपि सजातीयः ।
१५ शूद्राणां शूद्रजातिष्विति तेनैवोक्तेः । न चेदं जातिपदं दौहित्रभागि-
नेययोरेवोपसंह्रियते । दौहित्रत्वभागिनेयत्वयोः सजातीयत्वस्य च
परस्परव्यभिचारित्वात् । एकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च ।
विवृतं चैतद्वैतनिर्णये तातचरणैः । शिष्टाचारोप्येवम् ॥ एवं च निषा-

1 D, E, F द्विजोत्तम.

2 दत्त. मी. reads राज्यार्धं for राष्ट्रार्धं.

3 F omits वैश्यो...सर्वस्वमेवापि.

4 A, G, M अशक्तौ तद्यथा०.

5 C, H, K, N भूतोपयोगित्वेन.

6 H omits दण्डं प्रयच्छ...मैत्रावरुण (by oversight).

7 A, M तदभावेन्योपि.

8 F सजातीयत्वस्येव.

9 D, E, F व्यभिचारत्वात्.

दक्षपतिवत्तस्याधिकारे सिद्धे यच्छुद्धिविवेक उक्तं वैदिकमन्त्रसाध्य-
होमवति पुत्रप्रतिग्रहे शूद्रस्याधिकारः—इति तदपास्तम् । समन्त्र-
होमस्तु तेन विप्रद्वारा कार्यः ।

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

५ विप्रैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥ इति

पराशरोक्तेः (पराशरस्मृति ६. ६३-६४) । स्मार्तहरिनाथा-
वप्येवमेव ॥ यत्तु पराशर एव (पराशरस्मृति १२. ३९)

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ इति

१० तत्तु शूद्रस्य कर्मसाहुष्यं विप्रस्य च दोषं प्रतिपादयतीति माधवः ॥

स्त्रिया अपि शूद्रवदेवाधिकारः । स्त्रीशूद्राश्च सधर्मणः—इति
वाक्यात् ॥ वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू. १५. १-९) शुक्र-
शोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयप-
रित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा ।

१५ स हि त्रायते पुरुषम् । न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा न्यत्रानुज्ञा-
नाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि च निवेद्य निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिमिर्हुत्वा दूरेवान्धवं संनिकृष्टमेव प्रतिगृहीयात् । संदेहे

1 A, M पुत्रपरिग्रहे.

2 F ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रः शूद्रस्य ब्राह्मणो.

3 A, M शूद्रकर्मसाहुष्यं विप्रस्य दोषम्.

4 D, E, F सधर्मण इति.

5 वसिष्ठध. सू. reads स हि संतानाय पूर्वेषाम् for स हि त्रायते पुरुषम्.
अपरार्क, वि. र., वीर०, दत्त. मी. follow the वसिष्ठ. ध. सू.

6 A, C, G, M गृहीयात् for प्रतिगृहीयात्. अपरार्क omits प्रतिगृहीयाद्वा.

7 B, C, D, E, F, H, K चावेद्य.

8 The वसिष्ठ. ध. सू. and मद. पारि. read अदूरवान्धवं बन्धुसंनिकृष्टमेव; the
मिता० and वीर० read अदूरवान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव; अपरार्क and स्मृतिच०
read अदूरवान्धवमसंनिकृष्टमेव; वि. र. 'अदूरवान्धवमसंनिकृष्टमेव'.

चोत्पन्ने दूरेबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञायते ह्येकेन बहुस्तार-
येदिति । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात् ।
इति ॥ भर्तृनुज्ञां तु सधवाया एव दृष्टार्थत्वात् । विधवायास्तु तां
विनापि पितुस्तदभावे ज्ञातीनामाज्ञया भवति । अत एव

५ रक्षेत्कन्यां पिता वित्रां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचित्स्त्रियाः ॥ इति

याज्ञवल्क्येन (१. ८५) अवस्थाविशेष एव भर्तुः पारतन्त्र्य-
मुक्तम् । तदभावे वार्धकादिना तस्याक्षमतायां वा पुत्रादीनामपि ।
कात्यायनेनापि

१० नारी खल्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा ।

विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ इति

अवस्थाविशेष एव पितृभर्त्राद्यनुज्ञोक्ता । और्ध्वदेहिकं पारलौकि-
कम् । अतो यस्यामवस्थायां भर्तृनुज्ञा प्राप्ता सैवान्नानूद्यते न त्वपूर्वा
विधीयते । अतो विधवाया भर्तुराज्ञां विनाप्यधिकारः ॥ अदूरे
१५ बान्धवो यथायथं संनिहितः सपिण्डः । संनिहितेष्वपि भ्रातृपुत्रो
मुख्यः

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति

मनूक्तेरिति (मनु. ९. १८२) मिताक्षरायाम् । इदमेव चैतद्व-
२० चसः प्रयोजनं युक्तम् । अन्यासंभवात् ॥ दूरेबान्धवं विजातीयम् ॥

1 C ०भागभागः स्यात्.

2 F भर्तृनुज्ञाता.

3 B, D, E, F तां विना पितुः.

4 E omits विफलं...नुज्ञोक्ता. B विकलं for विफलम्; D, F विकल्पम्.

5 B, C, D, E, F, K भर्तृनुज्ञा.

दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रोपि च भवतीति तातचरणाः । युक्तं चेदं बाधकाभावात् । यत्तु कालिकापुराणे

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

५ चूडोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

उर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षात्र दत्ताद्याः सुता नृप ।

गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥ इति

तदसंगोत्रपरम् । आचूडान्तमित्याहमिव्याख्यर्थः । मर्यादार्थत्वे चूडोप-
१० नयसंस्कारा इत्यनेन विरोधापत्तेः । इदं तु वचो न तथा विसम्भनीयं
द्वित्रिकालिकापुराणपुस्तकेष्वदर्शनात् ॥

अयं च दत्तको द्विविधः । केवलो ब्यामुष्यायणश्च । संविदं विना
दत्त आद्यः । आवयोरसाविति संविदा दत्तस्त्वन्यः । तत्राद्यः
प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादि कुर्यात् । तथाहि पुत्रप्रतिग्रहस्य भाव्या-
१५ काङ्क्षायां पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् (वसिष्ठध. सू. १५. ६) - इत्यादिके
तद्विधौ पुत्रमिति द्वितीयान्तेन पुत्रस्य भाव्यत्वमुक्तम् । न च जन्य-
पुंस्त्वाख्यं पुत्रत्वं भावयितुं शक्यम् । तेन पुत्रशब्देन सर्वं पुत्रकार्यं
लक्षयित्वा तत्प्रयोजकमदृष्टं भाव्यमङ्गीकर्तव्यम् । अतः प्रतिग्रहीतृकुले

1 दत्त. मी. reads चूडाया यदि संस्काराः.

2 G गोत्रेण चेत्कृताः; G दत्तकाद्याः सुतास्ते. H omits संस्कारा...मर्यादार्थत्वे चूडोपनयसंस्कारा इत्यनेन.

3 E omits पुत्रेष्टिम्.

4 E omits तदसंगोत्र...विरोधापत्तेः.

5 A, C, D, E, F, G, K द्वित्रिकालिका.

6 D D ...

पुत्रपित्रादिसंबन्धविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि प्रवर्तन्ते । अत एवाह
मनुः (९. १४२)

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

- ५ गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः प्रायस्तत्समनियत इति
यावत् । दन्निमः केवलः ब्यामुष्यायणे गोत्राद्यनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।
पिण्डः श्राद्धमौर्ध्वदेहिकादीति मेधातिथिकुट्टूकभट्टादयः । पिण्डः
सापिण्ड्यं स्वधौर्ध्वदेहिकश्राद्धादीत्यपरे । वस्तुतस्तु यथा—जातपुत्रः
कृष्णकेशोग्रीनादधीत—इत्यत्र वयोवस्थाविशेषः यथा वा—अर्धमन्तर्वेदि
१० मिनोत्यर्थं वहिर्वेदि—इत्यनेन देशविशेषो लक्ष्यते तथात्र गोत्ररिक्थ-
पिण्डस्वधापदैर्जनकादीनां पिण्डसंबन्धप्रयुक्तं कार्यमात्रं लक्षयित्वा
तन्निवृत्तिरुच्यते । तेन सोदरपितृव्यादिसंबन्धनिवृत्तिरपि सिद्धा
भवति । अत एव केवलदत्तकजन्यः पुत्रोपि पितुः सपिण्डीकरण-
पार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीतृवै सह कुर्यात् । एवं तत्पुत्रोपि ॥ यत्तु—
१५ अथ चेदत्तकक्रीतपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्पेयास्ते ब्यामुष्यायणा
भवन्ति—इत्यादिना ब्यामुष्यायणानुपक्रम्य कात्यायनः अथ यद्येषां
स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्विक्थं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युरथ
यद्युभयोर्न स्यादुभार्यां दद्युरेकस्मिन् छाद्वे पृथगुद्दिश्य द्वावनुकीर्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात्—इति तद्व्यामुष्यायणप-

1 G ०संबन्धप्रत्युक्तानि.

2 B, D, E, F न भवेत्.

3 G तथात्रापि गोत्र०.

4 G स्वधाशब्दे for स्वधापदैः.

5 B, C, D, F, G, H, K जनकादीनां संबन्धप्रयुक्तं; D, F प्रयुक्तकार्यमात्रम्.

6 G दत्तक्रीत०.

7 निर्णय० reads उभाभ्यामेव दद्युः and पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनु०.

8 G, H ०ग्रहीतारमुत्पादयितारम्.

रम् । द्यासुष्यायणा भवन्तीत्युपक्रमात् । तेन द्यासुष्यायणो जनकस्य
प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्यात् रिक्तं च गृहीयात् ।
न तत्सत्त्वे ॥ यदा तूभयोरप्यौरसाः पुत्राः सन्ति तदा कस्मा अपि
न दद्यात् प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं च हरेत् । तस्मिंश्चेत्प्रति-
५. गृहीते औरसे उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात्-इति वसिष्ठोक्तेः
(वसिष्ठध. सू. १५.९)

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु त्रासाच्छादनभाजनाः ॥ इति

कात्यायनोक्तेश्च । तृतीयांशहरा इति कल्पतरौ पाठः । सवर्णाः क्षेत्र-
१० जदत्तकादय इति विज्ञानेश्वरः ॥ यदा तूभयोः पुत्राभावस्तदैकस्मिन्
द्वाद्व इत्याहुक्तप्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् ॥ यदपि
हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

१५ द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

चतुर्थे पुरुषे छन्दस्तस्मादेषां^{११} त्रिपौरुषी ॥

1 G औरसपुत्र उत्पद्येत.

2 वसिष्ठध. सू. reads ०स्यादत्तकः.

3 B, C, D, F, G, H, K इति तु कल्पतरौ.

4 G तूभयोरपि पुत्राभावः.

5 B, D, F तदपि for यदपि.

6 A, H, K कार्ष्णाजिनः.

7 G पितृवर्गाः.

8 G पुत्रकादयः for दत्तकादयः.

9 B, C, D, F, K चतुर्थपुरुषे.

10 दत्त. सी reads छेदः for छन्दः.

11 A, C, D, M तस्मादेषां त्रिपौरुषी for तस्मादेषा त्रि०.

साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ।

मृताहे त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥ इति

- तदपि कात्यायनीयसमानार्थमेव । अयमर्थः । ब्यामुष्यायणदत्तकादयो जनकप्रतिग्रहीत्रोः कुले मृतानां स्वर्गस्तत्पित्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कुर्युः दत्तकादिपुत्रास्तु तेषां जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां सह कुर्युः तत्पौत्रा अपि स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन प्रपितामहेन चतुर्थे पुरुषे तत्प्रपौत्रे छन्दः इच्छा प्रतिग्रहीतारमुच्चारयेन्न वेति जनकं तूच्चारयेदेव साधारणेष्वमावास्यादिकालेषु जनकप्रतिग्रहीतृवर्गिणां श्राद्धं कार्यं मृताहे त्वेकमेवोद्दिश्यैकोद्दिष्टं श्राद्धं कुर्यादिति ॥
- १० केचित्तु केवलदत्तकस्याविधानात्स नास्त्येव आवयोरसाविति संविदश्च विधानाभावात्तां विना गृहीतोपि ब्यामुष्यायण एव तेनैव च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुद्देशेनामावास्यादिषु श्राद्धद्वयमेकं वा श्राद्धं कार्यं तत्पुत्रेण तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिण्डीकरणपार्वणश्राद्धादि कार्यं एवं तत्पुत्रादिभिरपीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
- १५ यद्यपि केवलदत्तकः कापि शब्दतो नोक्तस्तथापि पूर्वोक्तमनुवचनेन (मनु. ९. १४२) जनकादीनां संबन्धमात्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् ब्यामुष्यायणे तदभावादर्थोत्तिसध्यत्येव । किं च । ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्-इति गौतमीयेन (गौ. ध. सू. ४. ३)

1 G मृताहे त्वेकमुद्दिश्य.

2 G कात्यायनेन for कात्यायनीय.

3 E omits प्रपितामहेन.

4 B, C, D, E, F, H तत्पौत्रे.

5 G न वा जनकं तृ०.

6 G एकोद्दिष्टं कार्यम् । केचित्तु.

7 F तत्पुत्रेण दत्तकस्य.

8 G तत्पुत्रादिभिरपीत्युक्तं तच्चिन्त्यम्.

9 G omits वीजिनश्च; B, D, E, F read जीविनश्च for वीजिनश्च.

बीजिकुले सप्तपुरुषं यावद्विवाहो निषिद्धः स ब्यामुष्यायणे व्यर्थः स्यात् ।
तस्मिन्सापिण्ड्यसत्त्वात् । अतोवश्यमेतत्सार्थक्यार्थं केवलदत्तको
वाच्यः । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अपि च प्रवराध्याये

ब्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

५ गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शौङ्गशैशिरयोर्यथा ॥ इति ।

एतेन गोत्रद्वयं ब्यामुष्यायणस्योक्तं मानवीयेन (मनु. ९. १४२) च
जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तेति विरोधः केवलब्यामुष्यायणभेदेनैव परिहर-
णीयः । तेन सिध्यत्येव केवलोपि दत्तकः ॥ अत एव शूरेण कुन्ति-
भोजाय दन्निमत्वेन दत्तायाः कुन्त्याः सुतस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदु-
१० हितुः सुभद्रायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिं मनुवचनेनोक्त्वास्य गौतमीयस्य
बीजसंतानजाया अपि निषेधमात्रपरत्वमेव चोक्त्वार्जुनेन सुभद्रापरिणे-
येत्याशङ्क्य वार्तिकोक्तं संबन्धव्यवधानकल्पनाख्यं समाधानमाह
भट्टसोमेश्वरः ॥ यत्तु कश्चित्सोमेश्वरेण गौतमवचनात्कुन्त्याः शूरकु-
लेऽपि साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमुक्तमित्याह तद्वन्धानध्ययननिबन्धनम् ।
१५ तेन हि सापिण्ड्यनिवृत्तिं पूर्वमुक्त्वा गौतमीयस्य जनककुले निषेध-
परत्वमुक्तं न तु सापिण्ड्यबोधकत्वम् ॥ एवं सिद्धे केवले ब्यामुष्या-
यणे चावयोरसाविति संविदपि सिध्यति । प्रतिग्रहीतुर्ब्यामुष्यायणज्ञा-

1 E बीजिकुले for बीजिकुले.

2 B, C, D, E, F निषिद्धः स्यात्. A, H, K विवाहोतिनिषिद्धः स्याद्
ब्यामुष्यायणे.

3 दत्त. मी. reads शृङ्गशैशिरयोः and दत्तकचन्द्रिका 'शृङ्ग'.

4 B, C, D, E, F, G, K गोत्रद्वयमपि.

5 D, E, F मानुषीयेन च.

6 G गौतमवचनस्य.

7 A, M अर्जुनेन न सा सुभद्रा.

8 G संबन्धव्यवधानाख्यम्.

नार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् ॥ अत्र च केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले
साप्तपौरुषं मातृकुले च पञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम् ॥ यत्तु वृद्धगौतमः

स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः मुताः ।

विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

५ यच्च बृहन्मनुः

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवम्ः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥

यदपि नारदः

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।

१० अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमिष्यते ॥ इति

तान्यनाकराणि । साकरत्वेपि ब्यामुष्यायणस्य प्रतिग्रहीतृकुले साप्तपौ-
रुषसापिण्ड्याभावप्रतिपादनार्थम् । केवलदत्तके पूर्वोक्तगौतमीयेन

(गौ. ध. सू. ४. ३) पालककुले साप्तपौरुषसापिण्ड्यस्योक्तत्वात् ।

मानवीयेन (मनु. ९. १४२) च जनककुले सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् ॥

१५ यस्तु सापिण्ड्यनिर्णये केषांश्चिन्मान्यानां लेखः—जनकगोत्रेणोपनय-

1 G ब्यामुष्यायणत्वज्ञानार्थत्वात्.

2 B, C, D, E, F, H, K. अत्र केवलः.

3 F omits यत्तु...सापिण्ड्यम् (l. 4). G यत्तु गौतमः.

4 दत्त. मी. reads स्वगोत्रेषु for स्वगोत्रेण and गोत्रतां यान्ति; निर्णयं
reads स्वगोत्रेषु.

5 दत्त. मी. reads सप्तमी तद्गोत्रं तत्पालकस्य च. D, E, F पालकस्य वा;
G पालकस्य तु.

6 B, C, D, E, F अंशपिण्डं विभागित्वम्.

7 G केवलमीरितम्. दत्त. मी. and निर्णयं read ईरितं for इष्यते.

8 G यच्च for यस्तु.

9 G लेखनं for लेखः.

10 G जनकगोत्रेण संस्कृतस्य.

नादिसंस्कृतस्य तु जनककुले पितृतो मातृतश्च पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषं च सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीतुः कुले त्रिपुरुषं प्रतिग्रहीतरि पितृत्वप्रयोजकस्यो-
त्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चाभावात् प्रतिग्रहीतृगोत्रेण संस्कृतस्य तु प्रति-
ग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पाञ्चपौरुषं च—इति तस्य मूलं न विद्मः ।

५ किं च । यदि प्रतिग्रहीतर्युत्पादकत्वोपनेतृत्वाद्यभावात् पितृत्वं कथं तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीत्रादिश्रद्धादिकर्तृत्वं वा दत्तकस्य । न च पितृत्वं सापिण्ड्यसमनियतं येन तदभावात्सापिण्ड्याभावः स्यात् । वस्तुतस्तु—ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यः (गौ. ध. सू. ४. ३) इति गौतमादिवचनैः प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक् ॥

१० अथ पुत्रदानप्रतिग्रहविधिः ॥ तत्रानेकपुत्राणामज्येष्ठदान एवाधि-
कारः सर्वेषाम् । प्रतिग्रहे त्वजातपुत्राणां मृतपुत्राणां वा । स्त्रीणां
सधवानां भर्तुरनुज्ञया भर्त्रभावे पित्रादीनाम् । शूद्राणां दौहित्रो
भागिनेयो वा ग्राह्यो नान्यः । अन्यैस्तु संनिहितः सापिण्ड्यस्तद-
भावे विप्रकृष्टो न त्वन्यजातीय इति ॥ अत्र दाता प्रतिग्रहदिने
१५ कालादि स्मृत्वास्मदादीनामस्य च पुत्रस्य परस्परवर्तमानपितृपुत्रादित-
त्तसंबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यनिवृत्तये प्रतिग्रहीत्रादीनामस्य च परस्परं
पितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रदानं करिष्य

1 B, C, D, E, F, H, K omit तु after ०संस्कृतस्य.

2 A, B, C, D, E, G, K add तु after प्रतिग्रहीतुः कुले; G प्रतिग्रहीतृकुले.

3 A, B, C, D, E, F, G, H, K, N प्रतिग्रहीतरि गौणपितृत्व०.

4 B, D, E, F, G जनकगोत्रेण for प्रतिग्रहीतृ०.

5 B, C, D, E, F, G, K तत्र मूलम्.

6 E न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं तर्हि त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तं सेवेति (पूर्वमुक्तमेवेति ?) दिक्; B, D, F न च पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यं पूर्वमुक्तमेवेति दिक् (omitting words by oversight); C, K, N न च पितृत्व-
व्याप्यं सापिण्ड्यं येन तदभावात्; G ०पितृत्वव्याप्यं सापिण्ड्यसम०; H न च पितृत्वं सापिण्ड्यं येन.

7 B, D, E, F, G after दिक् read प्रकृतमनुसरामः.

८ C H K निष्कले for एवमपि

इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमावृत्तापूजावृद्धिश्राद्धादि कुर्यात् ।
 प्रतिग्रहीता तु प्रतिग्रहदिनपूर्वदिन उपोष्यापरदिने वन्धूनाहूय पुत्रप्र-
 तिग्रहं रात्रौ निवेद्य कालादि स्मृत्वा ग्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां
 च परस्परं वर्तमानपितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिवृत्तयेस्मदादीनां च पर-
 ९ स्परं पितृपुत्रादितत्तत्संबन्धनिमित्तकतत्तत्कार्यप्रवृत्तये च पुत्रं प्रतिग्र-
 हीष्य इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमावृत्तापूजावृद्धिश्राद्धाचार्य-
 वरणकुण्डलाङ्गुलीयकवासोयुगलोष्णीपमधुपर्काद्याचार्यपूजनानि संक-
 ल्पपूर्वकं कृत्वा त्रीन्विप्रान्वन्धूंश्च भोजयेत् । अथाचार्यः स्वकर्म
 करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वान्वा-
 १० धाने चक्षुषी आज्येनेत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
 चैकैकयाहुत्याग्निमेकया सूर्यासावित्रीं च पङ्क्तिश्चर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये शेषेण
 स्विष्टकृतमित्याद्याज्योत्पवनान्तं कुर्यात् । अथ प्रतिग्रहीता दातृनिकटे गत्वा
 पुत्रं देहीति याचयेत् । दाता तु ये यज्ञेन (ऋ. सं. १०. ६२ १-५)
 इति ऋक्पञ्चकमुक्त्वा कालादि स्मृत्वास्मदादीनामित्यादि प्रवृत्तय
 ११ इत्यन्तमुक्त्वा अमुं पुत्रं यथाशक्त्यलंकृतं तुभ्यमहं संप्रदद इति वदेत् ।
 ये यज्ञेन-इति पञ्चानां मानवपुत्रो नाभानेदिष्टो विश्वे देवा जगती
 पुत्रदाने विनियोगः । प्रतिग्रहीता तु देवस्य त्वा (काठकसं १. २;
 आश्व. गृ. सू. १. २०. ४) इत्यनेन प्रतिगृह्य स्वशाखोक्तां काम-
 स्तुतिं पठित्वा अङ्गादङ्गादित्यृचं जपित्वा पुत्रं मूर्धन्याघ्राय वस्त्रादिभि-
 २० रलंकृत्य मङ्गलशब्दैर्गृहान्तर्नयेत् । अथाचार्य आज्यस्थापनाद्याज्यभा-
 गान्तं कृत्वाज्येनैव व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वा चरुणा जुहुयात् ।

1 C, K. श्राद्धानि for श्राद्धादि.

2 N omits प्रतिग्रहीता तु...पुत्रप्रतिग्रहम्.

3 C, H, K निवृत्तये for प्रवृत्तये.

4 A, H, K, N मधुपर्कादिभिराचार्यपूजनानि.

5 A सूर्या सावित्रीं च.

6 C यो यज्ञेन.

7 C अङ्गादङ्गादित्यृचं च जप्त्वा.

यस्त्वा हृदा वसुश्चुतोमिस्त्रिष्टुप् पुत्रप्रतिग्रहप्रधानचरुहोमे विनियोगः ।
 यस्त्वा हृदा० (ऋ. सं. ५. ४. १०) अग्नय इदं न ममेति त्यागः ।
 तुभ्यमग्रं इत्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । तुभ्यमग्रे० (ऋ.
 सं. १०. ८५. ३८) सूर्यासावित्र्या इदं न मम । सोमो दददिति
 ५ पञ्चानां (ऋ. सं. १०. ८५. ४१-४५) सूर्यासावित्री सूर्या-
 सावित्र्यनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । सोमो ददत्० । ततः
 स्विष्टकृदादि समापयेदिति विधिः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ ऋणविभागे विशेषमाह कात्यायनः

पित्र्यं पित्र्यर्णसंबद्धमात्मीयं चात्मीयं कृतम् ।

१० ऋणमेवंकृतं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ॥

पित्र्यर्णसंबद्धं पितुर्ऋणापाकरणार्थं कृतम् । आत्मीयं स्वकुटुम्बभरणा-
 र्थमन्येन कृतम् । स एव

भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विक्रिभिः सर्वमेव तु ॥

१५ रिक्थादल्पर्णविषयेपि स एव

ऋणं प्रीतिर्प्रदत्तं तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ।

प्रदत्तं प्रतिश्रुतम् । नारदः (१६. ३२)

1 C adds एवमग्रेपि after त्यागः.

2 H, K तुभ्यमग्रे.

3 C, K सावित्र्यै इदं.

4 A, M पित्र्यर्णसंबन्धम्.

5 C, K वात्माना for चात्माना.

6 B, D ऋणमेव; E ऋणमेककृतम्. F omits ऋणमेवं...मन्येन कृतम्.

7 A, M पित्र्यर्णसंबन्धम्.

8 G भरणार्थमन्येन.

दत्त. च० reads प्रीतिप्रदानं for प्रीतिप्रदत्तम्.

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तवर्णं पैतृकं च यत् ।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम् । स एव

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यदृणं स्वेन योजितम् ।

५ तदृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्विनात् ॥

धर्मार्थं प्रीत्या च यदत्तं दातुं प्रतिश्रुतं पित्रा स्वेन योजितं स्वयं
कृतम् । तदृणं दृश्यमानं च द्रव्यं विभजेत् । एतदृणातिरिक्तस्य
पैतृकाद्विनादानं नास्तीत्यर्थः ॥ अदृश्यमानशङ्कायामपि स एव

दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रं चतुष्पदम् ।

१० गृहद्रव्याभिश्चाङ्गायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

गृहोपस्करवाह्याश्च दोष्वाभरणकर्मिणः ।

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गृहेत्रवीन्मनुः ॥

कर्मिणो दासाद्याः । अत एव दिव्यप्रकरणेस्मिन्विषये कोश एव
नियमितस्तेनैव ।

१५ शङ्काविश्वाससंधाने विभागो रिक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥ इति ॥

अथाविभाज्यम् ॥ मनुः (९. २०६)

1 नारद reads ऋणी न स्याद्यथा पिता.

2 अपरार्क reads स्वनियोजितम् for स्वेन योजितम्.

3 G पैतृकाद्विनादानम्.

4 F omits अदृश्य...स एव.

5 E चतुष्पदः for चतुष्पदम्.

6 C, E, D दोषाभरणः; C, D, E, F, K °भरणकर्मिभिः; G, N °कर्मिभिः.
अपरार्क, व्य. मा., स्मृतिच० read °ब्रवीद्भृगुः.

7 B नियमतः; D, E नियमस्तत्रैव.

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥

व्यासः

विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

५ विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः ॥

सौदायिकं वक्ष्यते । एतच्च पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं ज्ञेयम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः (२. ११८-११९)

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

१० क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

क्रमागतायामुद्धृतायां भुवि विशेषमाह शङ्खः

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् ।

यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

१५ उद्धृतायाश्चतुर्थमंशमुद्धर्ते दत्त्वावशिष्टमुद्धर्त्ता सह विभजेयुः ॥ मनुः

(अ. ९. २०८ ; विष्णुध. सू. १८. ४२)

अनुपन्नपितृद्रव्यं श्रेमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

व्यासः

1 E, F स्वरिक्थिभिः.

2 B याज्ञवल्क्यः.

3 G द्रव्याविरोधेनार्जितद्रव्यविषयं ज्ञेयम्.

4 G औद्वाहिकं वापि.

5 E omits (through oversight) विद्यया लब्ध...न तदद्यात् (1. 18).

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्रोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद्द्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम् ॥

विद्यालब्धं विशिनष्टि कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
५ तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

एतदेव विशदयति स एव

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥
शिष्यादाचार्यतः प्रभ्रात्संदिग्धप्रभ्रनिर्णयात् ।
१० स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्रार्थयनाच्च यत् ॥
विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्यालब्धं कृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥
१५ परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्धवेत् ।
ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं शृगुः ॥

उपन्यासः क्रमजटादीनां संकलितानां पाठ इति मदनरत्ने । सभायां

1 B, D, E, F यथा लब्धम्.

2 G विशेषयति for विशदयति.

3 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा. read आर्विज्यतः for आचार्यतः.

4 G प्रध्यायनाच्च for प्रार्थयनाच्च.

5 अपरार्क reads विद्यापणकृतावेव; वि. र. 'विद्यापणकृतं चैव' and स्मृतिच० and परा. मा. 'विद्याबलकृतं चैव'; दाशभाग reads विद्यया द्यूतपूर्वकम्.

गृहप्रमेयविवृतिरिति केचित् । पणपूर्वकमुपन्यस्त इत्यन्वयः । शंसनं
 प्रख्यापनम् । प्राध्ययनं प्रकृष्टाध्ययनम् । शिल्पिष्वपीति अयं विद्याधर्मः
 शिल्पिष्वपि ज्ञेय इत्यर्थः । मूल्याधिकं पारितोषिकम् । ऋतिवद्भन्याय
 उपदर्शनम् । अत्र सर्वत्रापि विद्याधिगमे तथा द्रव्यार्जने च पितृद्रव्या-
 ५ विरोधे सत्येवाविभाज्यत्वं विरोधे तु विभाज्यमेव ॥ अत एव
 कात्यायनः

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोपि वा ।

शैर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्ब्रह्मपतिः ॥

पितृद्रव्यविरोधेऽप्यर्जकस्यांशद्वयमस्येव । येन चैषां स्वयमुपाजितं
 १० स्यात्स व्यंशमेव हरेद् इति वसिष्ठोक्तेः (वसिष्ठध. सू. १७. ५१) ।

कस्मिंश्चिद्विद्याधने विशेषमाह नारदः (१६. १०)

कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनान्तस्मात्स लभेताश्रुतोपि सन् ॥

अश्रुतोविद्य इति मदनरत्ने । भागं दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम् ॥
 १५ पितृद्रव्यविरोधार्जिते विशेषमाह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २८) —
 स्वमर्जितं वैद्यो वैद्येभ्यः कामं दद्यात् इति । विद्यां वेत्तीति वैद्यः ।
 स इच्छया विद्वद्भ्यो भ्रातृभ्यो दद्यादित्यर्थः । कात्यायनः

नावैद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्भवेत् ॥

1 C, D, E, F, G, H, K पणपूर्वमुप०.

2 B, C, D, F, G, H, K अन्यस्तमित्यन्वयः.

3 B, D, E, F स्वमुपाजितम्. वसिष्ठध. सू. reads उत्पादितं for उपाजितम्.

4 B, C, D, E, F, G, H, K जितेपि विशेष०.

5 H reads स्वमर्जितं वैद्येन देयं (omitting a few lines).

6 D, E, F omit सः before इच्छया.

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥ (the last is
नारद १६. ११)

अयं च निपेक्षो विद्यमानभानृणां धनान्तरसत्त्वे । धनान्तराभावे तु
५ तेभ्योपि देयमेवेति सदनः ॥ पित्रादिदत्तस्याविभाज्यत्वमाह बृहस्पतिः

पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रापि यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधने तथा ॥

नारदः (१६. ६.)

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।

१० त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च वै पितुः ॥

काल्यायनः

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तस्मृतम् ।

संप्रामादाहृतं यच्च विद्राव्य द्विपतां बलम् ॥

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥

१५ स एव

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किञ्चिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह व्यासः

२०

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम् ।

शौर्यादिनाप्रोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥

1 E omits वैद्याय नाकामोदद्यात्.

2 नारद reads पित्र्यं द्रव्यं and so do अपराकं, दायभाग.

3 E omits तस्य तन्नाप...धनं भवेत् (1. 9).

4 D, E, F कस्मिन्कर्मणि for तस्मिन्कर्मणि.

सौदायिकस्वरूपमाह व्यासः

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितुर्गृहादपि ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

कात्यायनः

५ यल्लब्धं लग्नकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ।

कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥

वैवाहिकं तु तद्विद्याद्धार्यया यत्सहागतम् ।

धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥

आदार्यपुस्तु गोद्वयम् (याज्ञवल्क्य १. ५९)—इति प्रकारेण लब्धं
१० कन्यागतम् । अत्रापि विद्याधनवदेव पितृद्रव्याविरोधश्चेदविभाज्यत्वम् ।

विद्यादिव्यतिरिक्तप्रकारेण तु लब्धं विभाज्यमेव । तथा च मनुः (९.
२०५)

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥

१५ ईहा कृष्यादिचेष्टा । अपित्र्ये पितृद्रव्यानाश्रये ॥ अन्यद्रव्यविभाज्य-

माह मनुः (९. २१९; विष्णुध. सू. १८. ४४)

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

1 F omits a long passage from कात्यायनः.

2 B, C, D, E, G, H, K, N यल्लब्धं लग्नकाले. स्मृतिच० reads दानकाले for लग्नकाले.

3 B, D, E वृद्धिकरम्.

4 A विद्यात् for विद्यात्.

5 E ०साधनं for ०साधनम्.

6 E ईहातश्च तद्धनं.

पत्रं बाहनम् । वस्त्रपत्रालंकारा ये येन धृतास्ते तस्यैव सममूल्याश्चेत् ।
न्यूनाधिकमूल्यास्तु विभाज्या एव । पितृ^१धृतं तु वस्त्रादि तच्छ्राद्धभोक्त्रे
देयम् ।

वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

५ गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः ॥ विषमे^२व्रजादिषु विशेषमाह मनुः (९. ११९)

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

कृतान्नोदके यथासंभवमुपयोज्ये । स्त्रियो दास्यो विषमा यथासंभवं
१० कर्म कारणीयाः । समास्तु विभाज्याः । पित्रवरुद्धास्तु समा अपि न
विभाज्याः । स्त्रीषु च संसक्तास्त्रिविभागः—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध.
सू. २८. ४५) । योगक्षेमशब्देन मन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इति
कल्पतरौ । लौगाक्षिस्तु

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

१५ अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इत्याह । तत्र पूर्तं तडागारामादि । इष्टं यागविप्रभोजनादि । तदर्थ-
मविभागदशायां सर्वानुमत्या यद्रव्यं येनोत्सृज्य पृथक् स्थापितं तेन
द्रव्येण स धर्मस्तेनैव कार्यो नान्येन न वा संभूय सर्वैरित्यर्थः ।
प्रचारो गृहादिमार्गः गवादिप्रचारार्था भूश्च ॥ यत्तु शङ्खलिखितौ—न
२० वास्तुविभागो नोदपात्रालंकारोपयुक्तवाससाम्—इति यच्च व्यासः

1 H पितृधनं तु for पितृधृतं तु.

2 B, D, E विषमे for विषमम्. मनु० reads अजाविकं तु विषमम्. The
मिताक्षरा, मदनपारिजात read as in the text.

3 E करणीयाः for कारणीयाः.

4 B, D, E यच्च व्यासोशनसौ for यच्च व्यासः.

अविभागः सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥ इति

वास्तुक्षेत्रयोरविभाज्यत्वमाहुस्तद्धर्मवास्तुगोप्रचारक्षेत्रादिपरम् । प्रति-
ग्रहोपात्तयोस्तयोः क्षत्रियादिविभागप्रतिषेधपरं पूर्वोक्तनिषेधात् ।

५ अल्पमूल्ययोर्मूल्येन विभागो न स्वरूपत इत्येवंपरं वा । वस्त्रादिषु
विशेषमाह बृहस्पतिः

वस्त्रादयोविभाज्या यैरुक्तं तेन विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालंकारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।

१० युक्त्वा विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम् ।

कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः स्वानुसारेण भुज्यते ।

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥

१५ बह्वयः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।

यथाभागानुसारेण सेतुः क्षेत्रं विभज्यते ॥

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिः सदा ॥ इति ।

1 The मिता०, वि. र., मद. पा., दायभाग read अविभाज्यं for अविभागः.

2 D, E आहतुः; G आह.

3 D, E ०निषेधपरं for प्रतिषेधपरम्.

4 D, E तेन विचारितम्.

5 B लेखितः for लेखितम्.

6 E व्याप्यन्तः स्वानु० for वाप्यम्भः स्वानु०.

7 B, E समांशेनादेया for समांशतो देया.

उद्वाह्येति अधमर्णादुद्धृत्येत्यर्थः ॥ कालायनः

धनं पत्रनिविष्टं तु धर्मार्थं यन्निरूपितम् ।

उदकं चैव दासश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥

धृतं वस्त्रमलंकारो नानुरूपं तु यद्भवेत् ।

५ यथा कालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभिः ॥ इति ।

धनमिति धर्मोद्देशेनोत्सृज्य पत्रे लिखितमित्यर्थः । उदकं कृपादिगतम् ।

निबन्धो वृत्तिः । नानुरूपं विभागयोग्यम् ॥

भ्रात्रादिवञ्चनया स्थापितद्रव्यस्य विभागमाह याज्ञवल्क्यः
(२. १२६)

१० अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥

अन्योन्यापहतं ज्येष्ठकनिष्ठाद्यपहतम् ॥ यत्तु मनुः (९. २१३)

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

सोज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ इति

१५ तत्रापि ज्येष्ठपदं दण्डापूपिकनीत्या दायादमात्रोपलक्षकम् । ज्येष्ठस्यापि
दोषः किमुत यवीयसामित्यर्थः । अत एव गौतमः (ऐ. ब्रा. २.
१. ७) यो वै भागिनं भागाञ्जुदते चयत एवैनं स यदि चैनं न

1 D, E omit उद्वाह्येति.

2 B, D, E धृतवस्त्रं for धृतं वस्त्रम्.

3 B, D, E धर्मोद्देशेन.

4 C, K विभागयोग्यम्.

5 B, D, E यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातृन्. This is the reading of the मनुस्मृति also.

6 D, E दण्डापूपिकनीत्या; C दण्डापूपिकनीत्या (? दण्डापूपिकी).

7 D, E omit स यदि चैनम्.

चयतेथ पुत्रमथ पौत्रं चयते—इति । भागिनं भागार्हं भागानुदत्तेपाक-
रोति स नुत्र एनं नोत्तारं चयते नाशयति । यदि तं न नाशयति
तत्पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीत्यर्थः ॥ नारदः

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

५ हृतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्भवेत् ॥ इति ।

प्रागुक्तं दायादमध्ये केनचित्प्रच्छादितम् । पुनर्भवेद्विभाग इति शेषः ॥

मनुः

विभागे तु कृते किञ्चित्सामान्यं यत्तु दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ इति ॥

१० केनचिद्विभागस्यापलापे निर्णायकान्याह याज्ञवल्क्यः (२. १४९)

विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यमिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

यौतकैः पृथग्दत्तैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावः । नारदः (१६.

३६)

१५ विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

स एव (नारद १६. ३७)

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥

२० भ्रात्राविभक्तानामिलेवोद्देश्यसमर्पकम् । भ्रातृणामिति तु तद्विशेषणत्वा-
दविवक्षितम् । तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रपितृव्यभ्रातृभ्रातृपुत्रादिष्वप्य-

1 स्मृतिच० reads भजेत् for भवेत्.

2 B, D, E पृथक्कृतैः.

3 E omits भ्रातृ before भ्रातृपुत्र.

विभक्तेष्वेक एव धर्मः ॥ अत्र देशकालकर्त्रादीनामैक्ये कर्मणोनेक-
प्रयोगविषयिणी न्यायेन प्राप्तापि तत्रताविभक्तकर्तृभेदेऽपि वचनेन
बोध्यते । तेन श्रौतस्मार्तान्निशाध्यास्तावद्धर्मा अविभक्तानां पृथगेव ।
आहवनीयत्वावसथ्यत्वादीनां ससंबन्धिकत्वेन भेदात् । एवं श्राद्ध-
५ मपि पितृव्यभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौ देवताभेदात्पृथगेव । भ्रातृणां
तु निरग्निकानां तत्रेणैव देवतैक्यात् । प्रवासादिना देशभेदे तु पृथ-
गेव । साग्निकानामग्निसाध्यान्यपि पृथगेव । गृहदेवतापूजावैश्वदेवादि
तु तत्रेणैव । अत एव शाकलः

एकपाकेन वसतामेकं देवार्चनं गृहे ।

१० वैश्वदेवं तथैवैकं विभक्तानां गृहे गृहे ॥ इति ।

यत्तु पारिजाते आश्वलायनः

एकपाकेन वसतां विभक्तानामपि प्रभुः ।

एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥

अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातयः ।

१५ कुर्युः पृथग्व्यज्ञान् भोजनात्प्राग्दिने दिने ॥ इति

तत्संस्मृतिपरम् । विभक्तानामप्येकपाकेन वसतामित्यनेन विभक्ता
अविभक्ताश्चेत्यनेन च तत्प्रतिपादनात् । अतः संस्मृतिनां कदाचित्पृथ-
क्पाके पृथङ्वाहायज्ञाः । वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तत्पूर्वकानित्यतद्गुणसं-

1 B, D, E ऐक्येनेकप्रयोगविषयिणि कर्मणो न्यायेन.

2 C, G, K अवसथ्यादीनाम्.

3 A संबन्धिकत्वेन; C, K ससंबन्धिकत्वे भेदात्.

4 D तत्रेणैव.

5 B, D, E साध्यानि तु पृथगेव.

6 B, D, E, H, K गृहस्थदेवता; G गृहस्त०.

7 D, F गृहेति प्रयोगपारिजाते.

8 A, B, D, E अविभक्तानामपि for विभक्तानामपि.

9 D, E ०नेन विभक्ताश्चेत्यनेन.

विज्ञानः । तदुपसंविज्ञाने तु वाग्यज्ञेत्याद्यनर्थकं प्रथमत्यागे कार-
णाभावात्-इति न्यायादेव चतुर्णां प्राप्तिर्भवत् । अतो ब्रह्मयज्ञः
पृथगेव कार्यः । इदं तु वचनद्वयं शिष्टैस्तथा नाद्रियते ॥ यानि तु
धर्मप्रवृत्तौ वचांसि

- ५ अविभक्ताः सुताः पित्रोरेकं कुर्युर्मृताहिकम् ।
देशान्तरे पृथकुर्युर्दर्शश्राद्धानुमासिकम् ॥
ग्रामान्तरं व्रजेयुश्चेदविभक्ताः सदैव हि ।
दर्शं च मासिकं श्राद्धं कुर्युः पित्रोः पृथक्पृथक् ॥
अविभक्ताः पृथग्रामाः स्वस्वार्जितधनाशिनः ।
१० कुर्युस्ते भ्रातरः श्राद्धं पार्वणं च पृथक्पृथक् ॥ इति

यच्च स्मृतिसमुच्चये

वैश्वदेवः क्षयाहश्च महालयविधिस्तथा ।
देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च ॥ इति

- तान्यपि देशान्तरस्थसंसृष्टविषयाणीति केचित् । वस्तुतस्त्वेतानि
१५ निर्मूलान्येव । अथवा देशकालकर्त्रादीनामैक्ये न्यायेन प्राप्ता तन्त्रता
कर्तृभेदे तु वाचनिकी देशभेदे तु वचनस्य न्यायस्य चाभावात्पृथगेव
श्राद्धादीनीति युक्तिमूलकानि केनचित्कृतानीति दिक् ॥ अन्यान्यपि
विभागलिङ्गान्याह नारदः (१६. ३०, ३८, ४०)

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

- २० विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

1 H omits सुताः...अविभक्ताः (1. 9).
2 B देशान्तरस्यासंसृष्टः; C, G, K ०स्यसंसृष्टि०.
3 B, D, E श्राद्धादीति युक्ति०.
4 D, E omit इति दिक्.
5 A, K, M प्रातिभाष्यं तु; A, C, E, M दानग्रहण०.
6 E omits विभक्ता भ्रातरः...प्रतिग्रहाः.

दानग्रहणं पञ्चन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ इति ।

५ दानग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयश्लोकेनूयेते स्पष्टतार्थम् । पञ्चादिप्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक्पृथगनुष्ठिता एव स्वत्वोत्पादकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दानधर्मो लेख्यादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः ॥ बृहस्पतिः

पृथगायव्ययाधानं कुसीदं च परस्परम् ।

१० वणिकपथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ॥

वणिकपथं वाणिज्यम् ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५२)

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

एतलिङ्गाभावे तु दिव्यम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते
१५ (याज्ञवल्क्य २. २२)—इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ यत्तु वृद्धयाज्ञवल्क्यः

विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यमिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेदैविकी क्रिया ॥ इति

तलिङ्गान्तरसद्भावपरम् । कथंचिदपि विभक्ताविभक्तसंदेहानपगमे
पुनर्विभागमाह मनुः

1 अपरार्क reads दानग्रहणं and क्षेत्रपरिग्रहाः. वि. र., वीर० read ०परिग्रहाः.

2 अपरार्क, वि. र., वीर० read पाकधर्मा० for दानधर्मा०.

3 C एते एवं दानविषये ग्रहणे; D, E दानग्रहणे ऋणविषयः.

4 E स्पष्टतार्थः; K स्पष्टतार्थम्.

5 E omits बृहस्पतिः...संशयः.

6 अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र., वीर० read पृथगायव्ययधनाः.

विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥

विभक्तकृत्यमाह नारदः (१६. ४२-४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

५ पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभावाद्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वा ॥ इति ।

धर्मा वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः । क्रिया वाणिज्याद्या लौकिक्यैः ।

१० कर्मगुणाः कर्मसाधनानि गृहोपस्करादीनि । एतेषां पार्थक्येन विभागो लक्ष्यते । ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः ॥ यत्तु बृहस्पतिः

अविभक्ता विभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति

तद्व्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राद्युत्पन्नसस्यादिदानादावनुमतिं
१५ विनाधिकारप्रतिषेधार्थमिति मदनः विभक्ताविभक्तसंदेहनिरासार्थं
विभक्तानुज्ञया व्यवहारसौकर्यार्थमिति विज्ञानेश्वरादयः । स्वेच्छया
विभक्तं पुनश्च विवदमानं प्रत्याह स एव

- 1 D, E संगताः for संमताः. नारद reads न ते कृत्येषु संमताः. The मद. पा., वि. र. read संगताः for संमताः.
- 2 नारद, स्मृतिच०, वीर० read स्वान्भागान्यदि दद्युस्ते; अपराकं reads स्वभागान्यदि वा दद्युः; वि. र. reads स्वभागान्यदि ते दद्युः.
- 3 D, E पञ्चयज्ञाद्याः.
- 4 C लौकिका कर्मगुणाः.
- 5 D दानक्रियादि.
- 6 अपराकं reads विभक्ता वाविभक्ता वा. मिता reads सपिण्डाः for दायादाः.
- 7 B, D ०निरासार्थं विभागो यः उक्तानुज्ञया व्यवहार०.

स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निर्वन्धः ॥

अथ सप्रतिबन्धदायहरणक्रमः ॥ तत्र विभक्तस्यासंस्मृष्टिनो धन-

५ ग्रहणे क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. १३५-१३६)

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसत्रह्यचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

१० पत्नी पतिव्रता धनहारिणी न व्यभिचारिणी । पत्नी भर्तुर्धनहरी या
स्यादव्यभिचारिणी-इति कात्यायनोक्तेः ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति

हारीतोक्तेः (लघुहारीत ६७) । प्रजापतिः

१५ पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।

लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥

अग्निहोत्रमग्नीम् । स एव

जङ्गमं स्थावरं सर्वं कुप्यं हेमरसान्वरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्धिकम् ॥

1 D, E, F ०दायहरणक्रमः विभक्तस्य.

2 D, E, F पतिव्रतेव.

3 B, D, E, F धनग्राहिणी.

4 E omits विधवा...हारीतोक्तेः.

5 D, F, K आयुष्यक्षपणार्थम्.

6 B, D, E, F स्थावरं जङ्गमं हेमं कुप्यं हेमं (B हेमकुप्यं). The दायभाग and स्मृतिच० read स्थावरं हेमं कुप्यं धान्यं रसान्वरम्; अपराकं reads स्थावरं हेमं रूप्यधान्यरसा०.

7 स्मृतिच०, अपराकं and दायभाग read षाण्मासिकादिकम्; परा. मा. reads माससंवत्सरादिकम्.

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥ इति ।

कुप्यं त्रपुसीसादि ॥ यत्तु बृहस्पतिः

यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादि विविधं स्मृतम् ।

५ तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥

वृत्तस्थापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति । इति

तदुहितुरहितपत्नीपरम् । दुहितुमती तु स्थावरमपि लभत इति स्मृति-
चन्द्रिकायाम् । दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रयादिनिषेधपरमिति
माधवः ॥ यत्तु कात्यायनः

१० मृते भर्तरि भर्त्रां लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥ इति

तद्वन्दिचारणाद्यर्थदानादिनिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्याधमनादि
तु भवत्येव । स्थावरं जङ्गमं च—इत्यादिपूर्वोक्तवाक्यात् ।

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

१५ दम्दानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥ इति

कात्यायनाच्च । यदपि स एव

1 D, E, F पूरयेत् for पूजयेत्.

2 अपरार्क, दायभाग, वि. र. read वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः; स्मृतिच० 'वृद्धानाथातिथीस्तथा'; परा. मा. 'वृद्धानप्यतिथीस्तथा'.

3 B, D, E आयादि for आध्यादि.

4 A, G, M omit इति after अर्हति. C, K after अर्हतीति read तदुहितुमती तु.

5 F चन्द्रिकायां for स्मृतिचन्द्रिकायाम्.

6 B, D, E, F विक्रयादिपरम्.

7 B, C, D, E, F, K कात्यायनाच्च.

अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥ इति

यदपि नारदः (१६. ५२)

अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

५ तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥ इति

तद्वरुद्धस्त्रीपरम् । पत्नीपदाश्रवणात् । यत्तु नारदः (१६. २५-२६)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिश्चेत्प्रज्जेत वा ।

विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

१० रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासुं तु ॥ इति

तद्विभक्तसंस्तृष्टमृतस्त्रीपरं तत्प्रक्रमे पाठादिति मदनः ॥ कात्यार्यनः

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु प्रासाच्छादनभागिनी ।

अविभक्ते धनांशं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

अविभक्तपदं संस्तृष्टस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दो वाशब्दार्थे । तेन

१५ पक्षद्वयम् । तत्रान्यः पत्नीपर आद्योवरुद्धापर इति मदनः ॥

एतद्व्यवस्थामूलं चिन्त्यम् । तात्त्विकीं तु व्यवस्थामाह स एव

1 B, C, D, E, F, G, K अदायकम्.

2 C, F omit श्रोत्रियद्रव्यम्.

3 B यमपरायणः for धर्मपरायणः.

4 A, C, G, H, K इतरास्विति; G, K इति तु तद्विभक्तम्.

5 E omits कात्यायनः.

6 E धनांशे for धनांशम्.

7 B, C, D, E, F, H, K ०स्याप्युपलक्षणम्.

8 E, F ०मूलं तु चिन्त्यम्.

भोक्तुमर्हति कृपांशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषां^१ चैलं पिण्डं नियोजयेत् ॥ इति ।

गुरुः श्वशुरादिः । तदिच्छायासंशभाक्त्वमन्यथा प्रासाच्छादनमा-
त्रमित्यर्थः ॥ स एव

५ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च साहति ॥

यत्तु

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नमासां देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ (मनु. ११.

१०

१८८) इति

तद्गर्तुपरमिति ग्रन्थकृतः । एवं विधिं पतितत्यागरूपम् ॥ शङ्कितव्य-
भिचाराया अपि भरणमात्रमेव

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥ इति

१५ हारीतोक्तेः । कर्कशा शङ्कितव्यभिचारेति मिताक्षरायाम् ॥ तत्सिद्धं
संयता पत्नी धनग्राहिणीति । अनेकास्तु ता विभज्य गृहीयुः ॥

तस्या अभावे दुहिता । अत एव मनुः (९. १३०)

1 E omits चैलं...चाररता या. The स्मृतिच० reads चैलपिण्डे नियोजयेत्.

2 B, D, F omits गुरुः...च्छादनमात्रमित्यर्थः.

3 B, D, F चार्थनाशिनी.

4 D, E, F नैव साहति for न च साहति.

5 B, D, E, F after साहति read नारदः । भरणं चास्य...तरासु त्विति.

6 A, M एतमेव for एवमेव.

7 G एवं विधिपरित्यागः.

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

दुहितरोनेकाश्चेद्विभज्य गृह्णीयुः । तत्रापि काचिदूढा काचिदनूढा चेद-
नूढैव

५ पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥ इति

कात्यायनीयात् । ऊढासु काचित्सधना परा निर्धना चेत्सैव लभेत ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति गौतमोक्तेः (गौ.

ध. सू. २८. २२) । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । स्त्रीपदं पितुरप्युपलक्ष-

१० कमिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥ इति

विष्णोक्तेः ॥

१५ दौहित्राभावे पिता । तदभावे माता । तथा च कात्यायनः

अपुत्रस्यास्य कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥

1 B, D, E, F तथैवात्मा.

2 E, F काचिदूढापरा नूढा चेत्.

3 B, C, D, E, F, G, H, K कातीयात्.

4 F omits अनमाप्नुयुः up to चांशान several pages below.

5 D, E पुत्रा दौहित्रकाः.

6 D, E विष्णुनोक्तेः.

7 मिता० reads अपुत्रस्यार्थकुलजा; परा. मा. reads अपुत्रस्याथ कुलजा.

8 B भ्रातृपुत्राः for भ्राता पुत्राः.

विष्णुश्च (विष्णुध. सू. १७. ४-११)—अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि ।
 तदभावे दुहितृगामि । तदभावे दौहित्रगामि । तदभावे पितृगामि ।
 तदभावे मातृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ।
 तदभावे सकुल्यगामि—इति । यत्तु विज्ञानेश्वरः द्वन्द्वापवादके पित-
 ५ राविलेकशेषे क्रमाप्रतीतावपि तदर्थबोधके विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य
 पूर्वनिपातादपवादद्वन्द्वक्रमानुसारात्पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यान्मातृस्त्व-
 साधारण्याच्चादौ मातृस्तदभावे पितुर्धनग्रहणमूचे तदेतद्वचोविरोधादपा-
 स्तम् । विग्रहवाक्ये मातृशब्दपूर्वनिपात एकशेषस्य द्वन्द्ववैकल्पिक-
 त्वेन तदपवादत्वे साधारण्यासाधारण्ययोः क्रमनियामकत्वे मानाभा-

१० वाच ॥

मातुरभावे भ्राता सोदरः । तदभावे तत्पुत्रः ॥ यत्तु विज्ञानेश्वरा-
 दयः सोदराभावे मित्रोदरास्तदभावे सोदरसुता इत्याहुस्तत्र ।
 भ्रातृपदस्य सोदरे शक्त्या मित्रोदरे च गौण्या वृत्तिद्वयविरोधात् ॥
 केचित्तु भ्रातर इत्यत्र—भ्रातृपुत्रौ स्वस्तृदुहितृभ्याम्(पा.१.२.६८)—इत्य-
 १५ नुशासनाद् भ्रातरश्च स्वसारश्च भ्रातर इति विरूपैकशेषेण भ्रात्रभावे
 भगिन्य इत्याहुस्तत्र । विरूपैकशेषे मानाभावात् ॥ भ्रातृपुत्रा अपि
 पितृव्यमरणकाले जीवत्पितृकतया^१संजातधनसंबन्धाश्चेत्—अनेकपितृ-
 काणां तु पितृतो भागकल्पता (याज्ञवल्क्य २. १२०)—इति न्यायेन
 पित्र्यमंशं पितृव्यान्तरैः सह विभज्य गृहीयुः ॥

1 C, D omit तदभावे दौहित्रगामि. The मित्ता० also omits these words.

2 B मातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि.

3 A, M omit इति after सकुल्यगामि.

4 E उच्यते for ऊचे.

5 B, D, E वृत्तिद्वयविरोधाच्च.

6 B, C, D, E असंजातधनः; K ०पितृकतयासंज्ञानधन०.

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः सपिण्डाः । तत्राप्यादौ पितामही ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्—इति मनूक्तेः (९. २१७) ।
यद्यपीयं मातुरनन्तरं श्रुता तथापि बद्धक्रमभ्रातृपुत्रान्तेषु मध्ये निवे-
शायोगादागन्तूनामन्ते निवेश इतिवद्भ्रातृपुत्रान्ते निवेश्या ॥

५ तदभावे भगिनी ॥ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्—इति
मनूक्तेः (९. १८७)

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोनपत्यधनं हरेत् ॥ इति

बृहस्पत्युक्तेः । तस्या अपि भ्रातृगोत्र उत्पन्नत्वेन गोत्रजत्वाविशेषाच्च ।
१० सगोत्रता परं नास्ति । न च सात्र धनग्रहणप्रयोजकत्वेनोक्ता ॥

तदभावे पितामहसपत्नभ्रातरौ विभज्य गृहीतः । स्वजनकजनकत्वेन
स्वजनकजन्यत्वेन च समानप्रत्यासत्तेः । प्रत्यासत्तिसाम्ये पाठक्रममाद्य-
णुविशेषान्तराभावे चान्यत्राप्येवमेव तेन तयोरभावे प्रपितामहपितृ-
व्यभिन्नोदरभ्रातृपुत्रा विभज्य गृहीयुः । सर्वसपिण्डाः समानोदकाश्च
१५ प्रत्यासत्तिक्रमेण । तांश्चाह मनुः (५. ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाग्नोरवेदने ॥ इति ।

सप्तमेतीत इत्यर्थः ॥

सोदकाभावे बन्धवः । ते^५ च स्मृत्यन्तरे

1 H धनापहरणं प्रयोजकत्वेनो०.

2 D, E omit स्वजनकजनत्वेन; C omits स्वजनकजन्यत्वेन.

3 E omits भावे प्रपिता...प्रत्यास.

4 C adds द्वित्र before प्रत्यासत्ति०.

5 D ते स्मृत्यन्तरे for ते च स्मृ०.

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

५ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

अत्र क्रमः पाठिक एव । ननु पत्न्यादीनां सर्वेषां मृतनिरूपितानामेव धनभाक्त्वं बान्धवानामपि तथैवास्तु । अतः कथं पितुर्मातुश्च बान्धवानां धनसंबन्धः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः—इत्यादि तु संज्ञासंज्ञि-
१० संबन्धमात्रार्थं न धनसंबन्धार्थमिति चेदुच्यते । विनाप्येतद्वचनं पितृर्मातुलपितृपितृव्यादिष्विव पितृर्मातृबान्धवेष्वपि योगेनैव तच्छब्द-
प्रवृत्तिसंभवे संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधनानर्थक्यार्पितः ॥ तेन बन्धू-
नुद्दिश्य धनसंबन्धविधौ पितृर्मातृबन्धुप्रापणेनैव वचोर्थवत्ता । बन्धूद्देशेनाशौचादिविधावप्येवमेवेति दिक् ॥

१५ बन्धूनामभाव आचार्यः तदभावे शिष्यः—पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभाव आचार्यस्तदभावेन्तेवासी (आप. ध. सू. २. ६. १४. २-३)—इत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ शिष्याभावे सहाध्यायी तदभावे श्रोत्रियः—श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्—इति गौतमोक्तेः (गौ. ध. सू. २८. ३९) । तदभावेन्यो ब्राह्मणः ।

२० सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति

1 E आत्मबन्धवः.

2 C मातुलपितृव्यादिष्विव; E पितृपितृमातुल०.

3 A ०नानर्थक्यार्पितः.

4 D, E आशौचादिविधावप्येव०.

कात्यायनीयात् (= मनु. ९. १८८) । नारदश्च

सर्वत्रादायिकं राजा हरेद्रहस्ववर्जितम् ।

अदायिकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥

बृहस्पतिः

५ ये पुत्राः क्षत्रविदशूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।

तेषां धनहरो राजा सर्वस्यापि पतिर्हि सः ॥

यत्यादिरिक्थे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

१० ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु पित्रादय एव । धर्मभ्राता प्रीति-
पन्नो भ्राता । एकतीर्थः एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेति
कर्मधारयः । आचार्यादीनां प्रातिलोम्येन क्रम इति विज्ञानेश्वरः ।
वनस्थस्य धनमाचार्यो गृहीयाच्छिष्यो वा (विष्णुध. सू. १७. १५-
१६)—इति विष्णूक्तेरानुलोम्येनेति मदनः ॥

१५ स्मृतस्य रिक्थग्राहिणा येन केनापि राजपर्यन्तेनौर्ध्वदेहिकं दशा-
हान्तं कार्यम् । तथा च विष्णुः (विष्णुध. सू. १५. ४०) यश्चा-
र्थहरः स पिण्डदायी स्मृतः—इति । निरूपितं चेदं श्राद्धमयूखेधिका-
रिनिर्णये मया ॥

अथ संसृष्टिनिर्णयः ॥ तत्र संसर्गमाह बृहस्पतिः

२० विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥

1 B, C, D, E, G, K कात्यायत्.

2 B, C, D, E, G, K सर्वत्रादायिकम्.

3 B, D, E, H प्रत्तो भ्राता.

4 G एकतीर्थी.

5 B, D, E, H omit ०लोम्येन क्रम इति... णूक्तेरानु०.

6 G वानप्रस्थधन०. The विष्णुध. सू. reads वानप्रस्थधन०.

अत्र पितृभ्रातृपितृव्यैरेव सह संस्मृष्टता नान्येन वचनेनुपादानादिति
 मिताक्षरादिषु । विभागकर्तृसामानाधिकरण्येनैव सेति युक्तम् । पित्रा-
 दिपदानि तु विभागकर्तृमात्रोपलक्षकाणि । अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थ
 बहिर्वेदीतिवत् । अन्यथा वाक्यभेदात् । तेन पत्नीपितामहभ्रातृपौत्र-
 ५ पितृव्यपुत्रादिभिरपि सह संस्मृष्टता भवति । विभक्तो य एकत्र स्थितः
 स संस्मृष्ट इति सामानाधिकरण्याद्विभक्तभ्रात्रोः पुत्रादीनां न संसर्गः ।
 विद्यमानं भावि वा धनमावयोः पुनर्विभागावधि साधारणमित्याका-
 रिका बुद्धिरिच्छा वा संसर्गः ॥ तत्र संस्मृष्टिनां पुनर्विभागे विशेष-
 माह मनुः

१० संस्मृष्टाः सह जीवन्तो विभजेरनुपनयंति ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

अत्र समस्तत्र विभागः स्यादित्यनेनैव वैषम्ये निरस्ते पुनर्ज्यैष्ठ्यप्रतिषेधो
 ज्यैष्ठ्यकृतमेव वैषम्यं नास्ति संसर्गकालिकद्रव्यन्यूनाधिक्यकृतं तु
 विभागे वैषम्यमस्त्येवेति ज्ञापनार्थमिति केचित् । ज्यैष्ठ्यमित्यादेरर्थवाद-
 १५ मात्रत्वात् द्रव्यन्यूनाधिक्येऽपि सम एव विभागः । आचारोप्येवम् ।
 तेनाचारमूलकत्वेऽस्य वचसः संभवति तद्विरुद्धश्रुतिकल्पनमन्याय्यम् ।
 व्यवहारशास्त्रस्य व्याकरणवत्प्रायेणाचारमूलकत्वाच्चेति तु परे ॥ बृह-
 स्पतिः

1 B, C, D, E, G, H, K ०कर्तृमात्रलक्षकाणि.

2 B ०भ्रातृव्यपुत्रादि०.

3 The मनुस्मृति, विष्णुध. सू. दायभाग, स्मृतिच०, मिता० read विभक्ताः
 for संस्मृष्टाः.

4 C omits the words 'प्रतिषेधो ज्यै...संभ०' (l. 16). E omits
 निरस्ते पुनः...वैषम्य.

5 G, H, K संसर्गकालीन०.

6 E, G, H, K ज्ञापनार्थ इति.

7 B, D, E, H, K सम एव भागः.

संस्तृष्टिनां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिभिर्धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

अर्जकस्य द्वौ भागावित्यनेनैव भागद्वयसिद्धावसंस्तृष्टविभागे पितृद्रव्या-
विरोधेनैवार्जने भागद्वयं संस्तृष्टिभागे तु संस्तृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने
५ भागद्वयमित्यर्थवदेतद्वचनमिति मदनः ॥

संस्तृष्टिधनहरणाधिकारिणमाह याज्ञवल्क्यः (२. १३८)

संस्तृष्टिनस्तु संस्तृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥

पत्नी दुहितरः (याज्ञवल्क्य २. १३५)—इत्यादेरपवादोयम् । तेनायमर्थः ।

संस्तृष्टधनहरणाधिकारितावच्छेदकं न पत्नीत्वादि किं तु संस्तृष्टत्वमिति ।

१० यत्तु विज्ञानेश्वरमदनादयोपवादस्योत्सर्गसमानविषयत्वनियमात्पूर्वो-
क्तस्वर्यात्तस्यापुत्रस्येत्येतत्पदानुषङ्गाच्चैतदपि पुत्रपौत्रप्रपौत्रहीनविषयम्,
अतस्तादृशमृतसंस्तृष्टिधनसंस्तृष्टिसंनिहितपत्न्यादिसद्भावेऽप्यन्यः संस्तृ-
ष्टेव गृहीयादिति, तच्चिन्त्यम् । तेन विनापि गतौ संभवन्त्यामनुषङ्गे
मानाभावात् । समानविषयत्वं तु न सर्वांशेपेक्षितं किं तु यथाकथंचि-

१५ न्मृतसपिण्डविषयतया । अपुत्रस्येति पदस्यानुषङ्गाभावे स्वर्यात्तस्येत्य-
स्याप्यनुषङ्गाभावेन मृतस्येति न लभ्येतेति चेन्न । हीयेतांशप्रदानतो
न्नियेतान्यतरो वापि (मनु. ९. २११)—इति वक्ष्यमाणमनुक्त्या
तल्लाभात् । अनुषङ्गे तु पित्रा सह संस्तृष्टासंस्तृष्टिनोः पुत्रयोः पुत्रपौत्र-

1 स्मृतिच० and मदनपारिजात read संस्तृष्टानां...०दिनाधिकम्. वि. नि.
reads संस्तृष्टानां and वीर० reads ०दिनाधिकम्.

2 B, D, E हरणाधिकारिण आह.

3 A विज्ञानेश्वरः मदनद्वयः.

4 B, D, E स्वर्यात्तस्याप्यपुत्रस्य.

5 E पौत्रहीनविषये.

6 D, E, K मृतसंस्तृष्टिसंनिहित०.

7 G, K पत्यादिसद्भावे.

8 D, E पित्रा सह संस्तृष्टिनोः पुत्रपुत्रयोर्वा.

योर्वा तुल्यांशापत्तिः । सपुत्रं प्रत्येतद्वचनाप्रवृत्तेः । तत्र च व्यवहार-
 शास्त्रप्रामाण्यनिदानव्यवहारविरोधः ॥ नन्वनुषङ्गाभावे सपुत्रं प्रत्यये-
 तद्वचनप्रवृत्तेरसंस्मृतिपुत्रसंस्मृतिभ्रात्रादीनां समवाये भ्रात्रादिरेव लभेत
 न पुत्रादिरिति चेन्न । उत्तरार्धव्याख्यायां परिहरिष्यमाणत्वात् ।
 ५ अमुं प्रथमपादार्थमपवदति सोदरस्येति । संस्मृतिनः संस्मृष्टीत्यनुषज्यते ।
 मृतसंस्मृतिनो धनं संस्मृतिनोः सोदरासोदरयोः समवाये सोदर एव
 संस्मृष्टी गृह्णीयादित्यर्थः ॥ उत्तरार्धं दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य
 च (याज्ञवल्क्य २. १३८)-इति । मृतसंस्मृतिनो द्रव्यविभागकाले
 १० दिदद्यात् तदभावे तु स्वयमेवांशं हरेदित्यर्थः । अत्र पुत्रत्वमात्रं
 पित्रंशग्रहणाधिकारितावच्छेदकं न विभागोत्तरोत्पन्नत्वम् । अप्रयोजक-
 त्वादौरवादेशान्तरे विभागात्प्रागुत्पन्नेज्ञाते चांशानधिकारितापत्तेः ।
 अतः पूर्वोत्पन्नायासंस्मृतिनेपि पुत्राय संस्मृष्ट्यपि पितृव्यादिस्तदंशं
 दद्यादेव ॥ असंस्मृष्टिसोदरसंस्मृष्टिभिन्नोदरयोर्विभज्य धनग्रहणमाह
 १५ स एव (याज्ञवल्क्य २. १३९)

अन्योदर्यस्तु संस्मृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंस्मृष्ट्यपि चादद्यात्संस्मृष्टो नान्यमातृजः ॥ इति ।

अत्रान्योदर्यान्यमातृजादिपदैर्न सार्पत्नो भ्रातैवोच्यते किं तु पितृव्यादि-

1 B, C, D, E, G, H, K, N omit सपुत्रं...प्रवृत्तेः.

2 C तत्र व्यवहार०.

3 C ०ङ्गाभावे तत्सपुत्रं; E न त्वनुषङ्गाभावे.

4 B सोदरस्येति संस्मृष्टीत्यनु०.

5 F omits उत्तरार्धं...हरेदित्यर्थः.

6 B, C, D, G, H, K तदसत्त्वे for तदभावे.

7 B, D, E, F सपत्नैव भ्रातौच्यते; C न सपत्नो भ्रातैवोच्यते; G, K सपत्न्यो
 भ्रातैवोच्यते.

रपि । योगाविशेषात् । अन्यथा पितृव्यादिभिः संसर्गप्रतिपादनस्यानर्थक्यापत्तिः संसृष्टिताप्रयुक्तकार्यान्तराभावात् । असंसृष्ट्यपीति देहलीदीपवत्पूर्वोत्तरपदाभ्यामन्वेति । संसृष्टपदं चावृत्त्या द्रव्यसंसर्गवत्तदुदरसंसर्गवत्तच्च सोदरस्य बोधकम् । आद्येथे अपिशब्दोपि तदनन्तरं बोध्यः । श्लोकान्ते एवकारोध्याहार्यः । तदेते वाक्यार्थाः । अन्योदर्यो मित्रोदरः पत्नीपितृपितामहसंपत्नभ्रातृपितृव्यादिः संसृष्टी चेद्धनं हरेत् । असंसृष्ट्यप्यन्योदर्यो नेति । तेनान्योदरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसर्गो धनग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्ट्यपि संसृष्ट्याख्यसोदरो गृह्णीयात् । अनेन सोदरत्वमात्रमेव कारणमुक्तम् । संसृष्टो द्रव्यसंसर्गवानन्यमातृज एव केवलं न गृह्णीयादिति । तेनैकः संसृष्टत्वेन परः सोदरत्वेनेति द्वावपि विभज्य गृह्णीयातामिति निर्गर्वः ॥ एतमेवार्थं संसृष्टधिकारे स्पष्टयति मनुः (९. २११-२१२)

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

१५ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ इति ।

हीयेताश्रमान्तरगतिपातित्यादिना । सोदर्या भ्रातर इत्यन्वयः । ये च

1 G, K ०पादाभ्यां for पदाभ्याम्.

2 H omits ०वृत्त्या द्रव्य...मित्रोदरः.

3 B, C, D, E, F, G, K सपत्नभ्रातृ.

4 A, C, K संसृष्ट्याख्यः सोदरः.

5 G, H, K कारणत्वमुक्तम्.

6 F निर्गर्वः.

7 C, G, H, K add before एतमेवार्थं the words असंसृष्टिसोदरपुत्रे संसृष्ट्यसोदरपुत्रे चायमेव पन्थाः. G, K एवमेवार्थम्.

8 A, M विभजेयुस्ते.

9 A, M ०गतपातित्याः; F आश्रमोत्तर०.

संसृष्टाः पत्नीपितृपितामहसार्पन्नभ्रातृपितृव्यादयः । अत्र विशेषमाह
प्रजापतिः

अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथांशतः ॥

- ५ अन्तर्धनं भूमिक्षेपंदिना गोपितुं शक्यं सुवर्णरूप्यादि । संसृष्टो
भिन्नोदरो गृहीयात् । भुवं तु सोदरभ्रातरः । गवाश्वादि तु सोदरा-
सोदरभ्रातर इत्यर्थः । भिन्नोदरः संसृष्टेव गवाश्वाद्यपीति मदनः ।
तत्त्वेतद्वचनानारूढम् । अन्तर्धनभूमिगवाद्यन्यतरमात्रसत्त्वे त्वसंसृ-
ष्टोपि सोदर एवेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तत्र मानं चिन्त्यम् ।
१० सोदरेष्वपि केचित्संसृष्टिनः परे तु न तत्रापि संसृष्टिन एव गृहीयुः ।
सोदरत्वसंसृष्टित्वकारणद्वयसद्भावात् । अत एव गौतमः (गौ. ध.
सू. २८. २६) संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो रिक्थभाक्—इति ॥ बृहस्पतिः ।

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ॥ इति ।

- अत्रायं निर्गलितोर्थः । पुत्रः पित्रा संसृष्टोसंसृष्टो वा कृत्स्नं पित्र्यमंशं
१५ गृहीयात् । पुत्रत्वस्यैवांशग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वात् । पुत्रेष्वप्येकः
संसृष्टः परो न चेत्संसृष्ट एव । संसृष्टिनस्तु संसृष्टी (याज्ञवल्क्य २.
१३८)—इत्युक्तेः । संसृष्टपुत्रापुत्रसमवाये पुत्र एव । दद्यात्पहरेच्चांशम्—
इत्यत्र व्याख्यातत्वात् । पुत्रभिन्नसंसृष्टपितृभ्रातृपितृव्यादीनां समवाये

1 B, C, D, E, F, G, K सपत्न०.

2 C, G, H, K यत्किञ्चित् for यद्द्रव्यम्.

3 B, C, D, E, F, G, K भूमिक्षेपा०.

4 F सुवर्णं रूप्यादि.

5 B, D, E भुवं तु सोदरभ्रातृभगिन्यौ विभज्य । गवाश्वादि तु सोदरासोदर-
भ्रातरो भगिन्यश्चैलर्थः; C भुवं तु सोदरः गवाश्वादि तु सोदर इत्यर्थः;
F सोदरभ्रातरो भगिन्यश्चैलर्थः; G भुवं तु सोदरासोदरभ्रातरः; M
सोदरोऽसोदरः; A, C, K, M गृहाश्वाद्यपि for गवाश्वाद्यपि.

6 B, D, E omit अन्तर्धनभूमिगवादि before अन्यतर.

7 C पितृभ्रातृव्यादीनां; F संसृष्टपितृव्यादीनाम्.

पितरावेव । तत्राप्यादौ माता ततः पितेति मदनः । भ्रातृपितृव्याद-
यस्तु विभज्यैव गृह्णीयुः । सर्वेषु संस्मृष्टत्वरूपग्रहणाधिकारितावच्छेद-
कसद्भावात् । असंस्मृष्टभ्रातुः संस्मृष्टपितृव्यसापत्नभ्रात्रादीनां च
समवायेपि विभज्यैव ।

५ असंस्मृष्टपि चादद्यात्संस्मृष्टो नान्यमातृजः ॥

संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

(याज्ञवल्क्य २. १३९—१३८)—इत्युक्तेः । केवलायाः पत्न्या एव
संस्मृष्टत्वे सैव गृह्णीयात् । संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टीत्युक्तेः । संस्मृष्ट्यापि
तया सहान्येषां संस्मृष्टिनां समवाये त एव न सा । तथा च संस्मृष्टि-

१० प्रक्रमे शङ्खनारदौ (नारद १६. २५—२७)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु ॥

१५ या तस्य दुहिता तस्याः पित्रंशाद्भरणं मतम् ।

आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो विभ्र्यात्पतिः ॥

अत्र यथा—यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डु-
लान्विभजेत् (तै. सं. २. ५. ४. १—२) इत्यत्र—हविरंमि

1 B, D, E, F पितेति वक्ष्यते for पितेति मदनः.

2 B, D, E, F omit असंस्मृष्टभ्रातुः before संस्मृष्टपितृव्य०.

3 B, E, F after विभज्यैव omit असंस्मृष्टपि चाद...संस्मृष्टी.

4 C, G, H, K, N नान्यमातृज इत्युक्तेः केवलायाः.

5 D, E, F संस्मृष्टीत्युक्तं for संस्मृष्टीत्युक्तेः.

6 E omits तु after इतरासु. A, G, K आच्छिद्युः. H इतरा (र?)
मियात् for इतरासु तु.

7 नारद reads पित्र्योशो भरणे मतः । आसंस्कारं भजेरंस्ताम्.

8 E, F निरुक्तं for निरुप्तम्.

9 A, B, C, D, E, F, G, M हविरभिन्न उदियात् for हविरमि उदियात्.

उदियात् (शतपथब्रा. ११. १. ४. १) इत्यनेनैव हविःप्रवृत्त्यवगमा-
 निर्वर्णापाविवक्षा तथा प्रक्रमदेव मरणप्रव्रज्याविभागादिषु संस्तुष्टिनां
 कर्तृत्वावगमाद्भातृणामित्यविवक्षितम् । यत्तु संस्तुष्टिप्रक्रमे शङ्कः—
 स्वर्गात्तस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामिद्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा
 ५ वा पत्नी—इति तद्येन पितृव्यभ्रातृपुत्रसौपत्नभ्रात्रा सह संसर्गस्तन्मरणो-
 त्तरं संस्तुष्टिमरणे तदीयासंस्तुष्टिभ्रात्रादीनां क्रमनियमार्थमिति मदनः
 तत्राप्यादौ माता ततः पितेत्यपि स एव । ज्येष्ठा संयता ॥ पत्न्यभावे
 भगिनी । तथा च बृहस्पतिः

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽं लब्धुमर्हति ।

१० अनपत्यस्य धर्मोयमभार्यापितृकस्य च ॥

केचित्तु या तस्य दुहितेति पेटुः । दुहितृभगिन्योरभावेनन्तरः
 सपिण्डः ॥

अथ स्त्रीधनम् ॥ मनुः (९. १९४)

अध्यश्यर्ध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

१५ भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

षड्विति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । तेन

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यश्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ इति (याज्ञवल्क्य

२. १४३)

1 D, F प्रक्रमदेव.

2 D, E, F संस्तुष्टिप्रक्रमे.

3 B, C, D, G, K सपत्नभ्रात्रा.

4 B यत्रादौ; E यत्राप्यादौ.

5 D, F, H अध्यश्वाहनिकं.

6 D, E, F विच्छेदार्थं for व्यवच्छेदार्थम्.

7 B, E, F उपागतं for उपागतम्.

याज्ञवल्कीयेमाद्यपदं संगच्छते । विष्णुश्चाधिकमाह—पितृमातृसुतभ्रातृ-
दत्तमध्यम्युपागतमाधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम् (विष्णुध.
सू. १७. १८) —इति । अध्यम्यादीन्याह कात्यायनः

- विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते त्वग्निंसनिधौ ।
५ तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्रुत्वा वा श्रुतरेण वा ।
पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
१० विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।
अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा ॥
गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम् ।
मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

गृहोपस्कराद्यलभे तन्मूल्यं कन्यादानकाले कन्यायै दत्तं तच्छुल्कमि-
१५त्यर्थः । आधिवेदनिकं विवृणोति याज्ञवल्क्यः (२. १४८)
अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ॥

अर्धमिति यावताधिवेदनिकद्रव्यसमं भवति तावदित्यर्थः । देवलः
भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत्स्त्रीधनं सुतैः ॥

1 B याज्ञवल्कीये आदिपदं; K आदिपदं for आद्यपदं; E, D, F याज्ञवल्कीयपदम्.

2 B, C, E, F, G, K ह्यग्नि० for त्वग्नि०.

3 अपरार्कं reads पादवन्दनिकं तत्तु लावण्याजितमुच्यते; so does वि. र.;
E, F पादौवन्दनिकम्.

4 स्मृतिच०, अपरार्कं read भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्गृहः ।

5 D, F, H दौत्याभरण० (F दैत्या०); अपरार्कं, स्मृतिच० read दोह्या-
भरणकर्मणाम्; so does दायभाग.

२० [विष्णुधर्मसूत्रम्]

प्रतिश्रुतं स्त्रियै । स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्रादातव्यं स्थावरादृते ॥

स्थावरातिरिक्तं सहस्रद्वयपणावधि देयमिति मदनः । व्यासोपि

५ द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रिया देयो धनस्य च ॥

इदं च द्विसहस्रावधिकं दानं प्रतिवर्षम् । अनेकवर्षेष्वितोधिकमपि
शक्तौ स्थावरमपि च देयमित्यपि स एव ॥ दायदवश्वनेन दत्ते द्रव्ये
धारणमात्रार्थं दत्ते च भूषणादौ स्त्रीस्वत्वं नास्तीत्याह कात्यायनः

तत्र सोपधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

१० पित्रा भ्रात्राथ पत्या वा न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥

शिल्पप्राप्ते पित्रादिभिन्नसख्यादिप्राप्तेपि स्त्रीधनत्वं नास्तीत्याह स एव

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

यत्तु

१५ भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्वन्नम् ॥

(मनु ८. ४१६=महाभारते उद्योग. ३३. ६४) इति

1 E, F, K पितृमातृपतिभ्रातृ०.

2 F ०तिरिक्तसहस्र०.

3 अपरार्कः, स्मृतिच०, वीर० read स्त्रियै देयः.

4 B, E, F स्त्रीस्वं for स्त्रीस्वत्वं; A स्त्रीसत्त्वम्.

5 A तच्च सोपधि.

6 D, E, F omit न before तत्स्त्री०.

7 C, D, E, F पित्राभिन्नसखादिप्राप्ते; G, K पित्राभिन्न० for पित्रादिभिन्न०.
K ०सखादिप्राप्ते.

8 C, E, F, G, K तद्वन्नं भवेदिति.

तदपि शिल्पाद्यर्जितधनपरम् । आधिवेदनिकादिष्वप्यस्वातन्त्र्यपरमिति
तु युक्तम् । अत एव मनुः (९. १९९)

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्वहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ इति ।

५ निर्हारो व्ययः ॥ कस्मिंश्चिद्धने स्वातन्त्र्यमाह कात्यायनः

ऊढया कन्यया सार्धं पत्युः पितृगृहेथवा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥
१० सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते स्थावरे तु न स्वातन्त्र्यम्

भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् ।
सा यथाकाममभ्रीयादद्याद्वा स्थावरादृते ॥ इति

१५ नारदोक्तेः । भर्त्रादीनां स्त्रीधने स्वातन्त्र्याभावमाह स एव

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि त्वेकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।
सवृद्धिकं स दाप्यः स्यादण्डं चैव समाप्नुयात् ॥

1 D, F, H, K बहुमध्यगात्.

2 F स्वकादपि वा वित्ता०.

3 अपरार्क reads ऊढयाः कन्यकाया वा; स्मृतिच० reads ऊढया कन्यया वापि.

4 D, E ० स्थावरे तु न स्वातन्त्र्यं भवेत्तदा.

5 B, C, M येषां for ह्येषां.

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान् भवेत् ॥

मनुः (८. २९; ९. २००)

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः ।

५ ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।

धृतो भर्त्रादिना तस्यै दत्तः स तथा धृत इत्यर्थः । देवलः

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

१० भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नाहृत्यनापदि ॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्संवृद्धिकम् ।

पुत्रार्तिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिदत्तं धनम् । लाभो वृद्धिः । मोक्षस्त्यागो दान-
मिति यावत् । पुत्रपदं कुटुम्बोपलक्षकम् । याज्ञवल्क्यः (२. १४७)

१५ दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

अत्र भर्तृग्रहणात्तद्विज्ञेन दुर्भिक्षाद्यापद्यपि स्त्रीधनं न ग्राह्यमित्युक्तम् ।
धर्मकार्यमावश्यकम् । संप्रतिरोधके बन्धने । कचिदकामो दद्यादि-
त्याह देवलः

२० अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्या निसृष्टमपि च पतिर्दाप्यश्च तद्वलात् ॥

1 F omits धृतो...देवलः.

2 D, E, F सुवृद्धिकम्.

3 E दुर्भिक्षापद्यपि.

4 दायभाग and वीर० read विसृष्टं for निसृष्टम्.

5 अपरार्क, दायभाग, स्मृति०, वीर० read चेत्प्रतिदाप्यः स तद्वलात् for च
पतिर्दाप्यश्च तद्वलात्.

प्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभ्रगं रिक्थिनस्तदा ॥

रिक्थिनः सकाशादित्यर्थः । इदं च साध्वीपरम् । दुष्टा तु न विभागमर्हति । तथा च स एव

५ अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्हति ॥

स एव

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥

१० स्त्रीमरणोत्तरमन्वाधेयाख्यतद्धनग्रहणेधिकारिव्यवस्थामाह
मनुः (९. १९५)

अन्वाधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

प्रजां विशिनष्टि स एव (९. १९२)

१५ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्म मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

यत्र दुहित्राद्यभावेन पुत्राणामेव साहित्येनाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्सा-

1 दायभाग, स्मृतिच० and वीर० read उच्छेदः for आच्छेदः.

2 B योषिताम् for योषितः.

3 दायभाग, अपरार्क, वीर० read विभागं रिक्थिनां तथा.

4 अपरार्क, स्मृतिच० read निर्लज्जा चार्थनाशिका; वि. र. reads निर्लज्जार्थविनाशिका.

5 अपरार्क reads धर्मेनिष्ठेषु for धर्मयुक्तेषु.

6 E दत्तायाः for वृत्तायाः.

7 E, F भ्रातृकं रिक्थं; H पैतृकं रिक्थम्.

हिल्यम् । यत्र तु कन्यानामेवाधिकारः प्राप्तस्तत्र तत्साहित्यमनूद्यते ।
न तु कन्यापुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यं विधीयत इति मिताक्षरा-
शयः । परे त्वन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तविषये कन्यापुत्रयोरपूर्वं साहित्यं
विधीयत इत्याहुः ॥

५ भगिनीषु विशेषमाह मनुः

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

तदंशिनी पुत्रसमांशिनी । अप्रप्ताविवाहिता । तस्याः सत्त्वे ऊढा
मानमात्रं किञ्चिन्मात्रं लभत इत्यर्थः । अप्रप्ताभावे सधवानां भ्रातृ-
१० समोशः । भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन् सभर्तृकाः-इति कात्या-
यनोक्तेः । दौहित्रीभ्योपि किञ्चिद्देयम्

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति

मनूक्तेः (९. १९३) ॥ यौतकं त्वनूढानामेव न पुत्राणाम् । तथा च
१५ स एव (मनु. ९. १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥

यौतकं विवाहादिसमये पत्या सहैर्कासने प्राप्तं युतयोर्यौतकमिति
निघण्टूक्तेरिति मदनः ॥

1 E omits यत्र तु...साहित्यम्.

2 H मिताक्षरादयः.

3 D, E, F ०पुत्रयोरपरस्परमप्राप्तं सर्वसाहित्यं विधीयते; B पुत्रयोः परस्परमप्राप्तं साहित्यम्.

4 A मनुः टीकायां स्त्रीधनम्. दायभाग reads न लभेन्मातृकं धनम् for तु लभते मानमात्रकम्; परा. मा. reads लभते सा न मातृकम्; हरदत्त reads लभते तु समातृकम्.

5 E, F यौतकं किञ्चिद्विवाहादि०.

6 B, D, E, F एकासनप्राप्तम्.

अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तमित्रे पूर्वोक्ते पारिभाषिके स्त्रीधने तु विशेष-
माह गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २२)—स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानाम-
प्रतिष्ठितानां च—इति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । ब्राह्मणी कन्या तु
सर्पस्त्रीमातुरपि धनं गृहीयादित्याह मनुः (९. १९८)

५ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ॥

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

वाकारश्चार्थे तेन विभज्येति लभ्यते ॥ ब्राह्मणीपदं समोत्तमजातिक-
न्योपलक्षमिति केचित् । मानं तु तत्र चिन्त्यम् ॥

दुहितृणामभावे दुहितृसंततिः ॥ मातुर्दुहितरोभावे दुहितृणां
१० तदन्वयः—इति नारदोक्तेः (१६. २) । मित्रमातृकाणां दुहितृणां दौहि-
त्राणां च अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (याज्ञवल्क्य २. १२०)—
इति न्यायेनांशकल्पना ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ११७)—मातुर्दुहि-
तरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेन्वयः—इति तत्राप्यन्वयपदं कन्यासंतति-
परमिति केचित् । परे तु दुहितृभावे पुत्रा एव गृहीयुः नारदीये
१५ तदा मातुरेव परामर्शादित्याहुः । आचारसंवादी चायं पक्षः ॥
शेषमृणादिति ऋणसमं तन्न्यूनं वा पुत्रा एव गृहीयुरिति सांप्रदायिकाः ॥

दुहित्रादीनामभावे पुत्रपौत्राद्या गृहीयुः । दुहितृणामभावे तु

1- B पूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधने; D, E, F ० मित्रपूर्वोक्तपारिभाषिके स्त्रीधने.

2 B, C, G, K सपत्नमातुः. D, E, F omit ० पत्नीमातुः...त्कन्या तद०
(1. 6).

3 C, G, K इति मनुः.

4 G, K तत्रापि चिन्त्यम्.

5 C omits दौहित्राणां before चानेकपितृकाणां; N reads दौहित्राणां
चानेकपितृतो भाग०.

6 E दुहितृभावे तु.

7 C, H, K omit नारदीये...गृहीयुः (1. 16).

रिक्थं पुत्रेषु तद्धनम्—इति कात्यायनोक्तेः । अयं दुहित्रादीनां मातृध-
नाधिकारोध्यध्यवहानिकमित्यादिपूर्वोक्तपारिभाषिकस्त्रीधन एव ।
मातृस्वामिकधनमात्रपरत्वे परिभाषावैयर्थ्यम् । तेन—स्त्रीधनं स्यादपत्या-
नाम्, स्त्रीधनं दुहितृणाम् (गौ. ध. सू. २८. २२) इत्यादीनि पूर्वो-
५ क्तानि स्त्रीधनपदवन्ति बृहस्पतिगौतमादिवचनानि पारिभाषिकपरा-
ण्येव । यानि तु स्त्रीधनपदाभावेऽप्येकार्थकानि—भजेरन्मातृकं रिक्थम्
(मनु ९. १९२)—इत्यादीनि तान्यप्येतत्पराण्येव । एकमूलकल्पना-
लघवात् ॥ यत्तु—विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वं रिक्थमृणं समम्—इति
याज्ञवल्क्योक्तं (२. ११७) तत्पारिभाषिकातिरिक्तविभागकर्तृनादि-
१० लब्धपरम् । तेन पारिभाषिकातिरिक्तं मातृधनं दुहितृसत्त्वे पुत्रादय
एव लभेरन् । उभयविधसंतत्यभावे तु पारिभाषिकस्त्रीधनं प्रकृत्य विशेष-
षमाह याज्ञवल्क्यः (२. १४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥

विवाहभेदेन बान्धवव्यवस्थामाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १४५)

१५ अप्रजस्त्रीधनं भर्तृर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥

1 The दायभाग reads रिक्थं पुत्रे तु तद्धवेत् for रिक्थं पुत्रेषु तद्धनम्.
The स्मृतिच० reads रिक्थं पुत्रेषु तद्धवेत्.

2 G अयं च दुहित्रादीनां; K अथ दुहित्रादीनाम्.

3 E, F omit मातृकं रिक्थ...विभजेरन्; K reads स्त्रीधनं यदाभावेऽप्येकार्थकं
विभजेरन् मातृकम्.

4 D, E, F ०रिक्तविभागे कर्तृनादि लब्धं परम्.

5 G दुहितृसत्त्वे च पुत्रादयः.

6 F reads विशेषमाह स एव (omitting the intervening words).

7 C विवाहभावेन.

भर्तुरभावे तत्कुले तस्याः प्रत्यासन्नो लभते पित्रभावे च पितृकुले तस्याः प्रत्यासन्नः । अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् इति मनुना (९. १८७) मृतनिरूपिताया एव प्रत्यासत्तेर्धनाधिकारिता-वच्छेदकत्वेनाभिधानात् ॥ यत्तु मिताक्षरायां भर्त्रभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां पित्रभावे च तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानामिति तत्रापि तेनास्याः प्रत्यासन्नास्तत्प्रत्यासन्नास्तद्वारा तत्कुले प्रत्यासन्ना इति याव-दित्येवं व्याख्येयम् । ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति विप्रपरम् । तेषामेव तं प्रति धर्म्यत्वात् । यस्य तु क्षत्रियादेर्गान्धर्वोपि धर्म्यस्तस्य तदूढाधनमपि भर्तुरेव । तथा च मनुः (९. १९६-१९७)

१० ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्त्वस्यै स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभाव आसुरादिषु च पित्रोरभावे पारिभाषि-
१५ कस्त्रीधनेधिकारिण आह बृहस्पतिः

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
ध्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

1 E भर्तुरलाभे.

2 H विभिन्नभावे च पितृकुले.

3 E तत्रापि ते तस्याः प्रत्यासन्नाः.

4 D, G, K इत्येव for इत्येवम्.

5 D, E, F omit चतुर्ष्वपीति...धनमपि.

6 K reads विधिरयं for विप्रपरम्.

7 F यथास्यै for यत्त्वस्यै.

8 मनु०, दायभाग, वीर० read अप्रजायामतीतायां in both verses and यत्त्वस्याः for यत्त्वस्यै.

दुहितृदौहित्र्योरप्यभावोत्र बोध्यः । तदभाव एवौरसदौहित्रयोरधिकारात् । आसुरादिविवाहेषु बन्धुदत्तेषु कात्यायनः

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे पुत्रगामि तत् ॥

शुल्कविषये तु गौतमः (गौ. ध. सू. २८. २३)—भगिनीशुल्कं सोदर्याणांमूर्ध्व मातुः—इति । यत्तु शङ्कः—शुल्कं च स्वयं वोढा—इति तद्विवाहात्प्राङ्मृतायां बोध्यम् । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १४६)

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥

पूर्वं दत्तं शुल्कं मृतायां कन्यायां स्वस्य तस्याः पितुश्च व्ययादवशिष्टं भर्ता गृह्णीयादित्यर्थः । कचिद्विशेषमाह बौधायनः

१० रिक्तं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः समम् ।

तदभावे तु तन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥ इति ।

इदं विवाहात्प्राङ् मृतायां वाग्दानकालीनमातामहादिदत्तालंकारादिविषयमिति सांप्रदायिकाः ॥

अथानंशाः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १४०)

१५ स्त्रीवैर्यं पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्योचिकित्सरो^{१०}श्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

- १ दायभाग, वीर० and स्मृतिच० read बन्धूनामभावे भर्तुगामि तत् for ०भावे पुत्रगामि तत्.
- २ C पूर्वं मातुः; D, E, F ०णा (?)मूर्ध्व मातुः.
- ३ स्मृतिच० reads स्वं स्त्रीशुल्कं वोढा; वि. र. reads स्वं शुल्कं वोढा; सरस्वती० 'स्वं च शुल्कं वोढा'.
- ४ D, E, F अत्र विशेषमाह कात्यायनः.
- ५ B, D, E, F पूर्वदत्तं; K एवं दत्तम्.
- ६ E मृतायां गृह्णीयुः.
- ७ वि. र. and वीर० read सोदराः स्वयम्; मद. पा. reads सोदराः सदा.
- ८ C, D, E, F, G, K इदं तु विवाहात्.
- ९ दायभाग, वि. र. read पतितस्तत्सुतः स्त्रीवः.
- १० The मित० reads ०रोगाद्याः for ०रोगश्च.

तज्जः पतितोत्पन्नः । विभागोत्तरमौषधादिना पुंस्त्वादियुक्तास्त्वंशं
लभन्त एव विभक्तोत्पन्नवत् । मनुः (९. २०१)

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरो तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

५ निरिन्द्रियाः घ्राणादिरहिताः । नारदः (१६. २१-२२)

पितृद्विद् पतितः षण्डो यश्च स्यादपयात्रितः ।
औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपङ्गवः ।
भर्तव्याः स्युः कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥

१० अपयात्रितः राजद्रोहाद्यपराधेन बन्धुभिर्घटस्फोटादिना बहिष्कृत इति
मदनः । व्यवसायार्थं नावादिना समुद्रमध्ये द्वीपान्तरं गन्तेति तु
युक्तम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः—इति तस्य कलौ
संसर्गनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहिष्कारयोरविधानाच्च । शङ्ख-
लिखितौ—अपयात्रिते रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते—इति ॥ वसिष्ठः
१५ (वसिष्ठध. सू. १७. ५२) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः—इति ।
नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतय इत्यर्थः ॥

कात्यायनः

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
प्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु कर्हिचित् ॥

1 C omits विभागोत्तर...लभन्त एव.

2 G, H, K अपपात्रितः.

3 G, H, K अपपात्रितः.

4 B, C, D, E, F, G नावा समुद्र०.

5 B, C, D, E, F, G, K शोधितस्यापि संग्रहः.

6 G, H अपपात्रिते; K अपपात्रितो.

7 The दायभाग, अपरार्क, स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read चाहति for कर्हिचित्.

सगोत्रादिति सगोत्रेणोढायां तस्माज्जात इत्यर्थः । अक्रमोढासुतः क्षेत्र-
जकानीनादिरिति केचित् । ज्येष्ठायां कन्यायामपरिणीतायां कनिष्ठा
कृतविवाहा चेत्तदा ते द्वे अपि अक्रमोढाशब्देनोच्येते इति तु युक्तम् ।
तस्य पितृसवर्णत्वैशभाक्त्वमाह स एव

- ५ अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।
असवर्णाप्रसूतश्च क्रमोढायां च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः पुत्रो नांशभाक् । तथा च स एव
प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥ इति ।

- १० गुणवत्पुत्रान्तरसत्त्वे दुर्वृत्तस्यांशानर्हतामाह मनुः (९. २१४)
सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः

सवर्णाजोप्यगुणवान्नाहः स्यात्पैतृके धने ।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तत्तु विधीयते ॥

- १५ उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः ।
अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम् ॥

एते चानंशा रिक्थग्राहिमिर्यावज्जीवं पोषणीयाः ।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिभिः ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

-
- 1 F, G असवर्णाप्रसूतायां भर्त्राप्युत्पन्नः (omitting a few words).
2 दायभाग read ०च्छादनमात्रं तु देयं यद्वन्धुभिः कृतम्; वीर० 'मात्रं तु देयं तद्वन्धु०'.
3 D, E, F पितृकैर्धनैः for पैतृके धने.
4 दायभाग, वि. र., वीर० read तेषां तदाभिधीयते for तेषां तत्तु विधीयते.
5 D, E यावज्जीवपोषणीयाः.

इति मनूक्तेः (९. २०२) । अत्यन्तं यावज्जीवम् । भर्तव्यास्ते निरं-
शकाः—इति पूर्वोक्त्याज्ञवल्क्योक्तेश्च (२. १४०) । आश्रमान्तरगत-
पतिततत्पुत्रास्तु न भर्तव्याः । तथा च वसिष्ठः (वसिष्ठध. सू.
१७. ५२-५४) अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबोन्मत्तपतिताश्च ।
५ भरणं क्लीबोन्मत्तानाम्—इति । अत्र द्वयोर्भरणे श्रवणमितरयोः परि-
संख्यार्थम् ॥

देवलः

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठयुन्मत्तजडान्धकाः ।

पतितस्तदपत्यं च लिङ्गी दायांशभागिनः ॥

१० तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवृत्तं प्रदीयते ॥

लिङ्गी निषिद्धलिङ्गधारी ॥ बौधायनः (बौ. ध. सू. २. २.
३८-४१) अतीतव्यवहारान्प्रासाच्छादनैर्विभ्रयुः । अन्धजडक्लीब-
व्यसनिव्याधितांश्चाकर्मिणः । पतिततज्जवर्जम् । इति ॥ संन्या-
सच्युततत्पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादयः ॥

१५ अनंशपुत्रास्तु निर्दोषा भागं लभन्त एव । तेषामेवौरसाः पुत्रा
भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृतेनन्तरोत्पन्नाः
प्रतिलोमासु स्त्रीभूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्राः पैतामहेष्यर्थे—इति विष्णूक्तेः
(विष्णुध. सू. १५. ३४-३८) । औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा

1 B, C, D, E, F याज्ञवल्क्याच्च.

2 C omits श्रवणं after भरणे; G भरणश्रवणम्; K भरणश्रवणे तरयोः
(इतरयोः ?). B, D, E omit ०नामिति । अत्र...न्मत्त० (l. 8); F reads
भरणं क्लीबोन्मत्तजडान्धकाः (omitting a line).

3 K भक्तवृत्तः for भक्तवृत्तम्.

4 H स्त्रीषु तत्पुत्राश्चाभागिनोस्तत्पुत्राः.

5 E, F पैतामहमर्थे इति.

भागहारिणः—इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च (२. १४१) । तत्कन्यासु
पत्नीषु च विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२. १४१—१४२)

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

५ निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलस्तथैव च ॥

व्यभिचारै बहिर्निष्कासनमपोषणं च । प्रातिकूल्ये बहिर्निष्कासनमेव ।
भरणं तु कार्यमेवेति मदनादयः ॥

॥ इति दायविभागः ॥ ८ ॥

॥ अथ ऋणादानम् ॥

१० तत्र धनिकस्य प्रयोगप्रकारमाह बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वार्धिं बन्धं वा साधुलभकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा ॥

यावत्तावकमृणं न शोध्यते तावदेतद्बृहक्षेत्रादेर्दानविक्रयाधिकरणाद्यहं न
करिष्यामीति निर्वन्धो बन्धः । लभकः प्रतिभूः । स एव

1 B, C, E, F, G, H, K विशेषमाह स एव.

2 E मातृसात्कृताः.

3 H omits व्यभिचारे बहि...लेख्यारूढं (l. 12).

4 B, D प्रातिकूल्येन.

5 B, D read इति श्रीमीमांसकभट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवद्भास्करे
व्यवहारमयूखे दायभागनिरूपणं षष्ठम् । श्रीरघुनाथाय नमः !; E, F have
the same passage except the words श्रीरघु...नमः and read
शंकरभट्टात्मज; C has the same except that it reads शंकरात्मजेन
and omits षष्ठं...नमः. A has the verse चर्मण्वती...भगवन्तदेवः
and then इति दायविभागः समाप्तः. G, K read मीमांसकभट्ट-
शंकरात्मजनीलकण्ठेन कृते भास्करे &c. K reads व्यवहारभास्करे.

6 G ०क्षेत्रादिदानविक्र०.

7 C निर्वन्धो बन्धः.

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम् ॥

कात्यायनः

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता ।

५ आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥

प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥ इति ।

प्रतिकालं प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं चेत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ३७)

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥

१० अन्यथा अबन्धके ॥ व्यासः

सबन्धे भाग आशीतः षाष्टो भागः सलभके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ३८)

कान्तारंगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

१५ द्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषङ्गः ।

द्युर्वो स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ इति ।

1 F, K वाष्टगुणम्.

2 B, D, E, F स्मृतः.

3 E, F omit कात्यायनः.

4 B, D, E, F नित्ये for नित्यं; D, E, F दातव्यो for दातव्या.

5 D repeats प्रतिमासं and D, E, F, G, K read प्रतिवर्षं चेत्यर्थः.

6 E, F षष्ठो भागः; वि. र. reads साष्टभागः for षाष्टो भागः.

7 B कान्तारकास्तु; D, E, F कारकास्तु.

8 C reads वाक्यानुषङ्गः; E वाक्यस्यानुषङ्गः.

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ४०)

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्रो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्यालोभतः पश्चात्तद्दिनाद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

याचिते वृद्धिमाह कात्यायनः

- ५ यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
स्वदेशेवस्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कश्चित् ।
१० तं ततोकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥

नारदः (४. १०८)

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कश्चित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विवर्धते ॥

कात्यायनः

- १५ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

-
- 1 B, F त्वादास्यामि. स्मृतिच० and वीर० read ऋणं पूर्वम्.
 - 2 B, C, D, E, F, G, K पश्चाद्दिनाद्वृद्धिमवाप्नुयात्. स्मृतिच० reads तदद्वृद्धि०.
 - 3 C दिशे for दिशम्.
 - 4 C ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य.
 - 5 B, D, E, F अनाकारि च कश्चित्.
 - 6 B विवर्धेत.

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदस्वैव दिशं व्रजेत् ।
 ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥
 निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।
 याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

५ नारदः (२. ३६)

पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
 वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

आक्षिकोक्षकीडासंबन्धी । अविवक्षिताः अपरिभाषिताः ।
 याज्ञवल्क्यः (२. ४४)

१० दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् ।
 मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
 धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यल्लवेषु च ॥

१५ शदः पुष्पमूलफलैः । वाह्यो बलीवर्दादिः । लवो मेषोर्णाचमरीके-

1 D omits पण्यं...पञ्चकं शतम्.

2 C ऋतुत्रयोपरिष्ठात्.

3 C अवाप्नुयात् for आप्नुयात्.

4 E पण्यं मूल्यम्; K पण्यमूलम्.

5 B, D, F omit वृथादानाक्षिकपणा...ततः परम् (l. 11). C वृथादानार्थिक०.

6 याज्ञवल्क्य reads यः स्वकं धनम्.

7 D, E, F वस्त्रकुप्यके; K ०गुणा वृद्धिकुप्यके.

8 F लवेषु वा.

9 G, K ०फलादि..

10 F, G बलीवर्दादि and ०केशादि. A चमरि for चमरी.

शादिः । यत्तु मनुः (८. १५१)—धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्र-
मति पञ्चताम्— इति तत्पाङ्गुण्यादिनिषेधपरम् ॥ कात्यायनः

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणं वृद्धिः फलकैटाविकस्य तु ॥

५ कैटं कीटप्रभवं पट्टुकूलतसरीवस्त्रादि । वसिष्ठः

ताम्रायः कांक्षीरीतीनां त्रिगुणः सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु ॥

व्यासः

शाककार्पासबीजेषु पङ्गुणा परिकीर्तिता ॥

१० कात्यायनः

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. ११-१५)—हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धि-
स्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा संततिः स्त्रीपशू-
१५ नाम्—इति । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति (वसिष्ठ-
ध. सू. २. ४६-४७) ॥ नारदः

1 D, E, F शदलववाह्ये; K शदलवे वाह्ये.

2 D, E, F षड्गुणादि०.

3 D, E, F द्विगुणं for द्विगुणा.

4 C फलककैटा०; K फलं कैटाविकस्य.

5 D, F कीटप्रभवपट्ट०; K कीटप्रभवम्.

6 C, F कास्य; D, E, F त्रिगुणः सीसकस्य.

7 F फलाच्चिर०.

8 A, B, D, F, M लवणस्य तु.

9 H त्रिगुणा च चतुर्गुणा रसस्य. The printed विष्णुध. सू. reads
परा वृद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा वस्त्रस्य चतुर्गुणा.

10 C पुष्पमूलानि च; D, F पुष्पमूलके फला०.

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यथर्णमवतिष्ठते ॥ (नारद ४. १०५)

सार्वभौमः सार्वत्रिकः । इदं च द्वैगुण्यादि सकृत्प्रयोग एव । काला-
न्तरेण पुरुषान्तरेण तत्रैव रेकसेकादिना वा प्रयोगान्तरे तु परमवृद्धे-
रप्यधिका भवति । तथा च मनुः (८. १५१)

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता ॥

एकप्रयोगमध्येन्तरान्तरा गृह्यमाणेषु परमवृद्धेरप्यधिक्यमिति सांप्र-
दायिका विज्ञानेश्वरादयः ॥

अथाधिविधिः ॥ बृहस्पतिः

१० आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

नारदः (४. १२४)

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

१५ हारीतः

बन्धं यथा स्थापितः स्यात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं नश्येच्चतिक्रमात् ॥

1 G यदर्णमव.

2 F रेके सेकादिना; K रेतःसेकादिना.

3 B, D, E, F वृद्धेरप्यधिका (क ?) मिति; C, G ०वृद्धेराधिक्य०.

4 K द्वैगुण्यान्नात्येति.

5 E विलक्षणः for द्विलक्षणः.

6 B कृतः कालोप०; D, E, F कृतकालोपनेयश्च. अपरार्क reads कृतकाला-
पनेयश्च and मितो० reads कृतकालोपनेयश्च.

7 B, D, E, F लाभो यावद्देयोद्यतस्तथा.

व्यतिक्रमः आधिनाशः ॥ याज्ञवल्क्यः (२. ५९)

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेथ हापिते । इति ।

हापिते उपकाराक्षमतां नीते इत्यर्थः ॥ कात्यायनः

अकाममननुज्ञातमार्धिं यः कर्म कारयेत् ।

५ भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत सः ॥

कर्म कारयेदुपयुजीत । कर्मफलं भाटकम् । याज्ञवल्क्यः (२. ५९)

नष्टो देयो विनष्टश्चैवराजकृतादृते ॥

नष्टो विकृतिं गतः पूर्ववत् कृत्वा देयः । बृहस्पतिः

भुक्ते त्वंसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ॥

१० आधेर्विनाशे तन्मूल्यं दातव्यमित्याह व्यासः

ग्रहीतृदोषान्नष्टश्चैव बन्धो हेमादिको भवेत् ।

ऋणं सल्लभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्वनी ॥

नारदः (४. १२६)

विनष्टे मूलनाशः स्यादेवराजकृतादृते ॥

१५ मनुः (८. १४४)

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥

बृहस्पतिः

दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रार्धिं दापयेद्दद्यात्सोदयं वा धनमृणी ॥

1 F भुक्ते तु सारतां.

2 K दोषाकृष्टश्चैव बन्धो हेमादिको; C बन्धो हेमाधिको.

3 E ऋणं सल्लभे.

4 E, F देवराजोप०.

5 The वीर० reads तत्रान्यद् दापयेद्वन्धं तोषयेद्वा धनमृणी for तत्रार्धिं... धनमृणी.

व्यासः

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः क्वचित् ॥ इति ।

कात्यायनः

न चेद्वनिकदोषेण निपतेद्वा म्रियेत वा ।

५ अधिमन्यं स दाप्यः स्यादृणान्मुच्येत नर्णिकः ॥

याज्ञवल्क्योपि (२. ६०)

आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥

नारदः (४. १३९)

१० अधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥

वसिष्ठोपि

तुल्यकाले निःसृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्वलवत्तरः ॥

१५ स एव

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समस्तत्र भोक्तव्य इति निश्चयः ॥

1 A, M omit इति after क्वचित्.

2 F ऋणान्मुच्यते.

3 D, E, F, G, K सिद्धो रक्ष्य०.

4 C ०काले विसृष्टानां; E ०कर्मभिः for ०कर्मणि.

5 C उपस्थितौ for उपागतौ.

6 स्मृतिच० and वीर० read समं तेन for समस्तत्र.

कात्यायनः

आधिमिकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्तं प्रति यद्भवेत् ।
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चौरदण्डभाक् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५८)

५ आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते ।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥

बृहस्पतिः

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले धृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥

१० व्यासः

गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं कृतकालः कृतावधेः ।
आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥

बृहस्पतिः

१५ हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेधमर्णिके ।
द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६१)

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥

-
- 1 स्मृतिच०, वि. र. (p. 35) and वीर० (p. 312) read कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् for कुर्यात्तं प्रति यद्भवेत्; परा. मा. reads कृत्वा यथेका प्रतिपद् भवेत्.
 - 2 B, C, D, E, F, K चौरदण्डभाक्; D, E, F पूर्वकृते for पूर्वकृतम्.
 - 3 G, K N, फलभोगो for फलभोग्यो.
 - 4 B, C, D, E पूर्णकाले for पूर्णे काले.
 - 5 वि. र., अपराकं and वीर० read कृतेवधौ; मिता० and परा. मा. 'कृतावधेः'.
 - 6 C द्रव्ये तदीयं.

धनिकविश्वासेनाल्पद्रव्यार्थमतिबहुमूल्यः स्थापितश्चेद्वणिक्विश्वासेन
वात्यल्पमूल्योपि बहुद्रव्यार्थं स्थापितश्चेच्चरित्रबन्धकम् । अथवा चरित्रं
गङ्गास्नानादिपुण्यमाधीकृतं चरित्रबन्धकम् । एतदुभयविधमपि चरित्र-
बन्धकं द्विगुणीभूतेपि द्रव्ये न नश्यति । द्विगुणीभूतमपि द्रव्यमेव
५ देयं नाधिनाश इति । सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणीभूते द्रव्ये न
नश्यतीत्यर्थः ॥ स एव (याज्ञवल्क्य २.६२-६३)

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिः ॥

१० उत्तमर्णसंनिहिते तस्य कुलेन्यस्य हस्ते सवृद्धिकं धनं दत्त्वाधिर्ग्राह्यः ।
आधिविक्रयेण तु धनदित्सायां तत्कालं मूल्यं कृत्वा वृद्धिरहितः स्थाप्य
इत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयाद्वृणी ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. ६४)

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।

मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥

अथ प्रतिभूः ॥ तत्रैविध्यमाह याज्ञवल्क्यः (२. ५३)

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ॥

1 E अत्यल्पमूल्यो बहु०.

2 C, H स्थापितश्चेत्तच्चरित्र०.

3 H, K आधिस्तेनो; G, K मोक्तव्य for मोक्तव्य.

4 K, N omit उत्तमर्णसंनिहिते...स्थाप्य इत्यर्थः.

5 C ० विक्रयेण तु दित्सायां.

6 D, E, F ऋणमादौ for ऋणमाधौ.

प्रत्ययः समीचीनोयमित्युक्त्वा विश्वासोत्पादनम् ॥ बृहस्पतिस्तु चातु-
र्विध्यमाह

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोब्रवीत् ।

दाताहमेतद्विणमर्पयामीति चापरः ॥

५ अर्पयामि दापयिष्यामीत्यर्थः । कात्यायनः

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

पक्षत्रयमित्युपलक्षणम् । यावान्कालोपेक्षितस्तावन्तं दद्यादित्यर्थः ॥

कात्यायनः

१० दर्शनप्रतिभूर्यस्तं देशे काले न दर्शयेत् ।

निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

निबन्धमावहेद्धनिकद्रव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥

१५ कात्यायनः

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्कचित् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥

व्यासोपि

1 C, K इत्युक्त्वा for इत्युक्त्वा.

2 N omits पक्षत्रयमित्युप...दद्यादित्यर्थः.

3 G निबन्ध० for निबन्ध०.

4 E, F तौ विना जन्मनौ तथा.

5 G, K व्यासः कर्ण.

करणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

पैतामहमृणं पौत्रो मूलमात्रं दद्यात्प्रातिभाव्यागतं सुतोपि मूलमात्रं दद्यात् । इदं तु द्रव्यमगृहीत्वा प्रातिभाव्याङ्गीकारे । द्रव्यग्रहणे प्रातिभाव्याङ्गीकारे तु पुत्रपौत्राभ्यामपि सवृद्धिकं देयम् । तथा च कात्यायनः

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेस्य स्थितो भवेत् ।

विना पितृधनात्तस्मादाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५५)

१० बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

अहमेव सर्वं दास्यामीति प्रत्येकं प्रतिज्ञा एकच्छाया तामाश्रितेष्वपन्नेषु धनिकेच्छया यः कश्चिदद्यात् । अंशैर्दास्यामीति प्रतिज्ञायां तु तथा देयमित्यर्थः । कात्यायनः

1 F omits समं दद्यात्...सुतो (1. 3).

2 K, N omit पैतामहमृणं...ङ्गीकारे.

3 G, K ०ग्रहणेन for ०ग्रहणे; D adds प्रातिभाव्यग्रहणे after द्रव्यग्रहणे.

4 B, D, E, F दर्शनस्य स्थितौ (E ०तो).

5 C, D, E, F, K पितृधनात् for पितृधनात्. The मिता० and वीर० read विना पित्रा धनात् for विना पितृधनात्.

6 K reads एकेच्छयाश्रितेषु.

7 C omits धनिकस्य...पन्नेषु.

8 D, F ०च्छायानाश्रितेष्वपन्नेषु.

9 B, C, D, E, F, G दास्यामिः for दास्यामि.

10 K, N omit कात्यायनः । एक...नुसारेण.

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशान्तु मृते सुतः ॥

पित्रंशात्पित्रंशानुसारेण । याज्ञवल्क्योपि (२. ५६)

प्रतिभूर्दापितो यंतु प्रकाशं धनिनां धनम् ।

५ द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥

बृहस्पतिः

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

अथोत्तमर्णस्यर्णग्रहणप्रकारः ॥ बृहस्पतिः

१० प्रतिपन्नमृणं दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः ।

धर्मोपाधिबलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च ॥

प्रतिपन्नमधमर्णेनाङ्गीकृतम् । उपक्रमैरुपायैः । तान्विवृणोति स एव

सुहृत्सुबन्धुसंदिष्टैः सामोत्तयानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

१५ छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्वनी ।

अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

1 G मृते तु सः for मृते सुतः. मिता० reads पित्रंशं तु मृते समम्; वीर० 'पित्र्यमंशं मृते तु सः'.

2 G, K omit अपि after याज्ञवल्क्यः.

3 F यस्तु for यन्तु.

4 G, K धनिने for धनिनाम्.

5 B, E, F, G, K प्रातिभाव्यं च यो.

6 B, D, E, F धर्मोपाधि०.

7 G, H, K, N सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः.

8 D, F प्रायेण चा ऋणी.

9 D, E, F ऋणिकाद्वनी.

बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ॥

पुत्रदारपशून्बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यत्रर्णिको दाप्यते^१ तदाचरितमुच्यते ॥

५ अनुगमोनुसरणम् । प्रायः प्रार्थना । अन्वाहितमन्यैस्मै दापितुं
दत्तमलंकारादि ॥ धर्मोपायानां नियममाह कात्यायनः

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत् ॥

वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

१० देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥

स एव

धार्योरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावद्दद्यात्तदादेयं देशाचारस्थितिर्यथा ॥

अवरुद्धस्य विण्मूत्रशङ्कायामवरोधनं निषेधयति स एव

१५ विण्मूत्रशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतश्चानुगन्तव्यो निबन्ध वा समुत्सृजेत् ॥

1 G, K स कीर्तितः for स उच्यते.

2 B, C, D, E, F, G, H, K दत्त्वा द्वारोप०. वि. र. reads रुद्ध्वा for बद्ध्वा.

3 D, E, G, H, K अन्यैस्मै दातुम्.

4 K धर्मै उपायानां for धर्मोपायानाम्.

5 C सुहृदं चापि.

6 B, D, E, F दातव्याः for दाप्याः.

7 G omits स एव.

8 C यावदेयं तदादेयं. स्मृतिच०, वि. र. read यावन्न दद्यादेयं च and वीर० reads यावन्न दद्यात्तदेयम्.

9 B, C, D, E, G, K निषेधयति for निषेधयति; C, G, K अवरुद्धविण्मूत्र०

निबन्धं स्वप्रतिनिधीभूतं पुत्रादिकम् । अवरुद्धो दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्वा
भोक्तुं मोक्तव्य इत्याह स एव

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिने दिने ।

आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥

५ यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न वाश्रयेत् ।

स चारुके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वावेद्य रक्षिणः ॥

न चारुके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः ।

सोनिबन्धः प्रमोक्तव्यो निबद्धः शपथेन वा ॥

न वाश्रयेन्न दद्यात् । चारुके कारागारे । रक्षिणो रक्षकानावेद्य
१० स्थाप्यः । प्रात्ययिको विश्वास्यः ॥ बृहस्पतिः

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्राहयेदनी ।

कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥

पूर्णावधौ द्वैगुण्यादिके जाते । अत एव शान्तलाभतोपपद्यते । धनी-
ऋणमुद्राहयेत् गृहीयात् । वृद्धिमपि मूले प्रक्षिप्य तस्यापि वृद्धिकरणं
१५ चक्रवृद्धिः ॥ नारदः (४. १३१)

1 The स्मृतिच०, and वीर० read निबद्धं for निबन्धम्.

2 F, K चारुके for चारुके; K ० निरोद्धव्यः for निरोद्धव्यः.

3 K स्थाप्यो वा येथ रक्षिणः for स्थाप्यो वावेद्य०.

4 C, H निबद्धव्यः.

5 D, F आर्यप्रत्ययितः; B, C, D, E प्रत्ययितः; A, G, K प्रत्ययिकः; H प्रत्ययितः.

6 स्मृतिच० and वीर० read सोनिबद्धः and वि. र. reads सोनिरुद्धः.

7 H प्रत्ययितो विश्वास्यः; C प्रत्ययितः; D, E, F, G, K प्रत्ययिको विश्वास्यः (K, G विश्वास्यः).

8 C omits बृहस्पतिः...जाते (1. 13).

9 D, E, F ऋणमुद्राहयेदनी.

10 A कारयेद्वा धनीः; D, E, F कारयेद्वा धर्मलिख्यम्.

11 H व्यवस्थिता for व्यवस्थया.

12 N omits धनी ऋण...गृहीयात्.

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥

मनुः (८. १७७)

कर्मणापि समं कुर्याद्वनिकस्याधमर्णिकः ।
५ समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयास्तु तच्छनैः ॥

यत्तु याज्ञवल्क्यः (२. ४३)

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ इति

तत्र ब्राह्मणपदमुत्कृष्टजातिपरम् । स एव (याज्ञवल्क्य २. ४०)

१० प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।
साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

बृहस्पतिः

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि ।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते ॥

१५ न रोद्धव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन ।
आसेधयस्त्वनसेध्यं दण्ड्यो भवति धर्मतः ॥

आसेधो राजाज्ञयाविरोधः । स एव

प्रदातव्यं यद्धवति न्यायतस्तद्दाम्यहम् ।
एवं यत्रर्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

-
- 1 B, D, E, F कृणी for कृणं; F दाप्यं for दाप्यः.
 - 2 C अर्थमवाच्यो.
 - 3 A, B, D, F, G, H, K दण्डं दाप्यश्च.
 - 4 C राजाज्ञया विरोधः.
 - 5 E यत्रर्णिको ब्रूहि.

कात्यायनः

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थान् ह्रीयेत तत्समं चाप्नुयादमम् ॥

बृहस्पतिः

५ अनावेद्य तु राज्ञे यः संदिग्धेर्धे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥

यमः

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥

१० याज्ञवल्क्यः (२. ४२)

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥

दशकं दशोत्तरम् । दशांशो विंशांशश्चेत्यर्थः । तत्रैतावन्तौ राज्ञोन्यदुत्तमर्णस्येति भावः । दशकग्रहणं निर्धनिकपरम् । सधने तु विशेषमाह

१५ नारदः (४. १३२)

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

1 B, D, E, F, K वाम्याद for चाप्नु०.

2 C स प्रसह्य for प्रसह्य स.

3 D, F सर्वाप्यर्थे न सिध्यति.

4 D, E, F, H प्राप्तार्थे ह्युत्तमर्णिकम् (H ०कः).

5 C, G, H, K read दशोत्तरं पञ्चकं पञ्चोत्तरं दशांशो; E दशांशश्चेत्यर्थः.

6 C निर्धनपरं; G निर्धननिकपरम्; K दशकग्रहणं निर्धनिकपरांशधने तु विशेष०.

7 B, D, E, F omit गृहीत्वांशं तु...याज्ञवल्क्यः. नारद reads 'गृहीत्वा पञ्चकं शतम्'.

शतं प्रति विंशतिरित्यर्थः ॥

अनेकोत्तमर्णानां युगपदुपस्थितौ क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ४१)

गृहीतानुक्रमाद्वाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥

५ विवादरत्नाकरे कात्यायनः

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोनु च ॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्वणं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

१० यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ९३)

लेख्यस्य पृष्ठेमिलिखेदत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥

१५ नारदः (४. ११६)

लेख्यं दद्याद्विशुद्धिर्णे तदभावे प्रतिश्रवः ।

धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥

1 A अनेकोत्तमवर्णानां for अनेकोत्तमर्णानाम्.

2 C यद्द्रव्येण for यस्य द्रव्येण.

3 B, D, E, F, G, K यत्पण्यं for यत्पण्यं.

4 D, E, F लेख्यं सपृष्ठे लेखे दत्त्वा दत्त्वर्णिनः. B, D दत्त्वर्णिनो धनं for दत्त्वर्णिको धनम्.

5 C, H धनी चोपगतं; E, F स्वहस्ते परि०; K स्वहस्तपरिनिह्नुवात्. K transposes the halves of the verse लेख्यस्य...चिह्नितम्.

6 B, D, F omit नारदः after ०चिह्नितम्. नारद reads प्रतिश्रवम् for प्रतिश्रवः.

प्रतिश्रवः प्रतिदानश्रवणाय शुद्धिपत्रम् ॥ ऋणादानेधमर्णस्यानिष्टफल-
माह कात्यायनः

उद्धारादिकमादाय स्वाभिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥

५ उद्धार ऋणम् । आदिना याचितनिक्षेपयोर्ग्रहणम् । दासो गर्भदासः ।

भृत्यो मूल्योपात्तः । नारदः (४. ७-८)

याच्यमानं न दद्याच्चेष्टणं वापि प्रतिग्रहम् ।

तद्वच्यं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।

१० अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

प्रतिग्रहं दातुं प्रतिश्रुतम् । व्यासोपि (=नारद ४. ९)

तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्भ्रियते यदि ।

तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनो भवेत् ॥

बृहस्पतिः

१५ ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य च ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ५०)

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिषुतेपि वा ।

1 B, C, D, E, F, G, K अनिष्टं फलम्.

2 D, E, F ददाति च for ददाति यः.

3 A, K भृत्यस्त्री; D, E, F जायते ध्रुवम् for जायते गृहे.

4 C omits दासो...प्रतिग्रहम्.

5 B, D, E, F कोटिगुणं for कोटिशतम्.

6 B, D, E, G, K, N याच्यमानं for प्रतिग्रहं; F याचमानं दानं प्रतिश्रुते.

7 E omits पैतामहं...भावितम् (p 185 l. 1).

8 C तत्सुतस्य तु.

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वये साक्षिभावितम् ॥

विंशतिवर्षवयसा पुत्रादिना ऋणं देयमित्याह नारदः (४. १४)

नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये च ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥

५ कात्यायनः

विद्यमानेपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषितेथवा ।

विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं तथा ॥

प्रोषितपदं मृतस्याप्युपलक्षकम् । अत एव विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २५)—धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः प्रोषिते वा १० तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । नारदः (४. २)

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्याथांशतः ।

विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्रहेद्दुरम् ॥

कात्यायनः

पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।

१५ देयं तद्वन्निके द्रव्यमृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥

द्रव्यमृते इति संबन्धः । द्रव्यं विनेत्यर्थः । बृहस्पतिः

पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

1 D, E, F अर्वाक्संवत्स० for ०नार्वाक् &c.

2 G, K प्रोषिते तथा for प्रोषितेथवा.

3 E तद्वन्निके देयं ऋते पुत्रस्तदाप्यते; G द्रव्यमृतपुत्रस्तु; परा. मा., स्मृतिच० read द्रव्यं मृते गृह्णंस्तु दाप्यते; वीर० 'द्रव्यं मृते पुत्रैस्तु दाप्यते'.

4 F omits द्रव्यमृते...संबन्धः.

याज्ञवल्क्यः (२. ४७) ।

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥

बृहस्पतिः

- ५ सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।
प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रं न दापयेत् ॥

उशनाः

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

- १० ऋणदानाधिकारिणां क्रममाह याज्ञवल्क्यः (२. ५१)

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्राहस्तथैव च ।
पुत्रोनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥

ऋण्यादिदोषयुक्ते पुत्रे विद्यमानेपि यो न्यायेन दोषाभावेऽन्यायेन
वा तत्पितृरिक्थं हरते स रिक्थग्राहः । एवमेव परस्त्रीहृत् योषिद्राहः ।

- १५ अनन्याश्रितद्रव्यत्वं तूभयथापि । अन्याश्रितत्वरूपविशिष्टप्रतियोगिका-
भावाद् द्रव्यरूपविशेषणमात्रप्रतियोगिकाभावाच्च । अत्रादौ रिक्थग्राहः
तदभावे योषिद्राहस्तदभावेनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः तदभावे पौत्रो मूल-
मात्रं तदभावे प्रपौत्रपत्नीकन्यादयो रिक्थिनो द्रव्यग्राहिणश्चेद्दुःख-

1 C शुल्कोवशिष्टकं; D दण्डं शुल्काव०.

2 B, D, E, G पुत्रं तु दापयेत्; F दण्डशुल्कशेषं तु.

3 B, D, E, F, G, K दण्डशेषं च; B, C, E, F, G, K शेषमेव च.

4 B, E, F तच्च न for यच्च न.

5 K, N omit याज्ञवल्क्यः रिक्थग्राह...ऋण्यादिदोषयुक्ते.

6 B, D, E, F लेख्यादिदोष for ऋण्यादिदोष०.

7 G, K स्त्रीहर्ता for स्त्रीहृत्.

8 F अन्याश्रितद्रव्यत्वं प्रतियोगिवा (?) भावाद् द्रव्यरूपविशेषण०.

9 H omits कन्यादयो...चात्पमपि (p. 187 l. 2).

त्यर्थः । रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रेण पत्न्यादिभिश्च न देयम् । रिक्थं चाल्पमपि गृहीतं भूयसोपि ऋणापाकरणे प्रयोजकं न तु तत्सत्त्वं ततोधिकमेव वेति नियमः । पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य रिक्थिनो द्रव्यग्रहणाधिकारिणः पत्नीकन्यादयः पत्यादीनामधमर्णादृणं गृहीयुरित्यन्यो-
 ५ न्तिमपादार्थः । विष्णुः (विष्णुध. सू. ६. २९)—सपुत्रस्य वाप्य-
 पुत्रस्य रिक्थग्राही ऋणं दद्यात् इति ॥ बृहस्पतिः—स्त्रीहारी च तथैव
 स्यादभावे धनहारिणः ॥ कात्यायनः

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः ।
 द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥

१० पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
 योषिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्धने ॥

नारदः (४. २१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
 सोस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥

१५ कात्यायनः

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
 तत्स्त्रीणामपि भोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥

-
- 1 B, D, E, F omit देयं...नियमः.
 - 2 C, H ऋणस्यापाकरणे; K भूयसोपि ऋणस्वायाप्रकारेण.
 - 3 K, N add after अन्तिमपादार्थः the words याज्ञवल्क्यः योषिद्ग्राह... रिक्थिनः ॥ द्वैवादिदोषयुक्तस्य.
 - 4 A, F ऋणं दद्यादित्यर्थः.
 - 5 E omits अभावे...धुर्यश्च (1. 9).
 - 6 D, F निरुपद्रवम् for निरुपद्रवः.
 - 7 F धुर्यश्च for धुर्यश्च.
 - 8 C, D, E, F, G तस्मादनन्तरः. वीर० '०निर्धनम्'; स्मृतिच० 'पुत्रो... निर्धनः'.
 - 9 G, H, K सापत्या वान्य०.
 - 10 H omits कात्यायनः...याज्ञवल्क्यवाक्यात्. (p. 188 l. 5).

नारदः (४. २३)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

सधनपुत्राभावे स्त्रीहारी ऋणं दद्यादित्यन्यपादार्थः । पूर्वोक्तयाज्ञवल्क्य-
५ वाक्यात् ॥ कार्त्त्यायनः

प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ४६)

न योषितपतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

१० दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥

कार्त्त्यायनः

देयं प्रतिश्रुतं यत्स्याद्यच्च स्यादनुमोदितम् ॥

नारदः (४. ११)

कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥

१५ याज्ञवल्क्यः (२. ४८)

गोपशौण्डिकशैलूषरजकन्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. ४९)

1 E, F धनपुत्रयोः.

2 E, F इत्यन्यपादार्थः.

3 B, C, D, E, F omit पूर्वोक्त...वाक्यात्.

4 C omits कार्त्त्यायनः...तथा (l. 10).

5 D, E ये ये प्रतिश्रुतं for देयं प्रतिश्रुतम्.

6 H पतिस्ताभ्यां for पतिस्तासाम्.

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतमृणं यद्वा नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

अप्रतिपन्नमपि रिक्थग्राहिणी स्त्री दद्यात् । तथा च कात्यायनः

मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात्स्थितं स्त्रिया ॥

नारदः (४. २०)

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।

तस्या ऋणं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥

इदं तु रिक्थग्राहपुत्रपरम् । नारदः (४. ३)

पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वरिक्थिनः ॥

उत्तमर्णतत्पुत्राद्यभावे ऋणदाने प्रकारमाह नारदः (४. ११२-११३)

ब्राह्मणस्य तु यदेयं सान्वयश्च न चास्ति सः ।

निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽपि बन्धुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

1 C, G, K स्वयं कृतं वा यदृणं; D, E, F कृतं यवादृणम्.

2 A या पत्नी उक्ता for या भर्त्रा उक्ता.

3 अपरार्क reads धनं यत्संश्रितं स्त्रियाम्; वि. र. and वीर० 'धनं यद्याश्रितं स्त्रिया'; परा. मा. 'धनं दद्यात्सुतो यथा'.

4 B, C, H स्त्रियाः for स्त्रिया.

5 C सर्वं न निस्वायाः.

6 C, D, E पितृव्येण विभक्तेन.

7 E omits मात्रा...रिक्थिनः.

8 B, D, F repeat (from preceding page) ग्राहपुत्रपरं...ऋणं कृतं after रिक्थिनः; नारद reads तद्विक्थिनोखिलम्.

9 नारद reads सान्वयस्य for सान्वयश्च.

10 B, D, E, F स्वबन्धुषु for अस्य बन्धुषु.

प्रजापतिरपि

बन्ध्वभावेपि विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यं जलेपि वा ।

जले क्षिप्तं तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकम् ॥

यदा तु जलादौ क्षिप्ते धन्यायाति तदासौ प्राप्नोत्येव ॥

५

॥ इति ऋणादानप्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ निक्षेपः ॥ १० ॥

नारदः (५. १)

स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

१०

असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥

बृहस्पतिः

ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।

तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ॥

१५

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधम् ॥

तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

1 B बन्ध्वोरभावे विप्रेभ्यः; E, F बन्धुरभावे.

2 B, C, D, E, F, G, H तदा स प्राप्नोत्येव. N omits यदा तु...प्राप्नोत्येव.

3 B, D, E, F read इति श्री भट्टशंकरात्मजभट्टनीलकण्ठेन कृते भगवन्त-
भास्करव्यवहारमयूखे ऋणादानप्रकरणम् ।; G इति श्रीभास्करे व्यवहारमयूखे
ऋणादानप्रकरणम्; K इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे
व्यवहारमयूखे ऋणदानप्रकरणम्. C reads ०प्रकरणं समाप्तम्.

4 C, H, K यथैव शरणागतम्.

5 D, E, K यथाविधि.

न्यासो निक्षेपः । प्रत्यनन्तरः स्थापयितुः संनिहितः । मनुः (८. १९१)

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ इति ।

बृहस्पतिः

५ भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीतां यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत् ॥

भेदः स्वद्रव्यतारतम्यम् । तेन स्वद्रव्येण सहोपेक्षया नाशे न दोषः ।

याज्ञवल्क्यः (२. ६७)

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥

१० आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिनोपजीवन् । उदयो वृद्धिः । तस्यां विशेषमाह कात्यायनः

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानं न चेदद्याद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

मनुः (८. १९२)

१५ निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेदमम् ।

तथोपनिधिहर्तारं विशेषेणैव पार्थिवः ॥

1 B, C, D, E, G, K, N omit प्रत्यनन्तरः...हितः.

2 A, M omit इति after दमम्.

3 D, F omit बृहस्पतिः...स्वद्रव्येण सहो० (1. 7).

4 B, F omit न्यासं ग्रहीता...सहोपेक्षया.

5 K गृहीत्वा for ग्रहीता.

6 B आजीवत्स्वेच्छया(य)श्च दाप्यस्तच्चापि; D, E, F आजीवत्स्वेच्छया वश्च and दाप्यस्तच्चापि; K स्वेच्छया दद्याद्दाप्यस्तच्चापि.

7 C, D, H तच्चापि सोदयम्.

8 B, D, E, F तस्या विशेष०.

9 मनु० reads ०हर्तारमविशेषेण पार्थिवः.

बृहस्पतिः

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

ग्रहीतृद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्क्यः (२. ६६)

५ न दाप्योपहृतं तत्तु राजदैविकतस्करैः ॥

मनुः (८. १८६)

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञामियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥

प्रत्यनन्तरः संनिहितः । प्रमाणं विनाधिकविषये नाभियोज्यं इत्यर्थः ॥

१० सर्वमप्यमुं निक्षेपन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥

अन्वाहितममुकेन मयि स्थापितं च त्वया तस्मै देयमिति पुरुषान्तरह-
स्तेर्पितम् । याचितमुद्वाहादौ शोभाद्यर्थं नीतमलंकारादि । शिल्पिन्यासो

१५ हेमकारादिषु कुण्डलाद्यर्थं निक्षिप्तम् । नारदोपि (६. १४)

1 C, D, E, F, H देवराजोप०.

2 A, B, D, M गृहीतद्रव्य० for ग्रहीतृद्रव्य.

3 D, E, F न दाप्योपहृतं तत्तु.

4 B, D, E, F, G, K omit मनुः before स्वयमेव.

5 D, E, F प्रत्यनन्तरं for प्रत्यनन्तरे.

6 B, D, E, F नाभियोज्यत इत्यर्थः.

7 B, C, G, K omit च after स्थापितम्. G reads तत्त्वया.

8 E omits याचित...निक्षिप्तम्.

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिपूषनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

प्रतिन्यासः स्वामिना यत्र निक्षिप्तं तेनाप्यन्यत्र निक्षिप्तम् । राजदैवा-
दिनष्टस्यापि शिल्पिन्यस्तस्य कचित्प्रतिदानमाह कात्यायनः

५ यश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।
तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवाद्गतेषु तम् ॥

नारदः (१२. ८-९)

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थीतेर्धमेव च ॥

१० अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. २३८)

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

अवक्रयो भाटकं गृहीत्वान्यत्रार्पणम् । आधानमाधीकरणम् । सुवर्णभि-
१५ न्नधातावग्नौ ध्मायमाने ह्रासनिर्यममाह स एव (याज्ञवल्क्य
२. १७८)

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विर्पलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

1 A, B, M शिल्पिनस्तस्य for शिल्पिन्यास्तस्य; K शिल्पिन्यास्तस्य.

2 स्मृतिच० reads परिनिष्ठितैः.

3 B, D, E, F तदूर्ध्वैः for तदूर्ध्वम्.

4 B, C, D, E, F, H omit नारदः...क्रमात्.

5 G, K read ०भागे हीयते.

6 D, E, F रजकस्तु for नेजकस्तु.

7 B ०नियमो नाह स एव.

8 D, E, F द्विपलं शतम्.

इतोधिके रूप्यादेः क्षये हेमकारादेर्दण्डः । कचिद्वस्त्रार्थं तन्तुसम-
र्पणे वृद्धौ विशेषमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १७९)

शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

५ कचित् क्षयमाह स एव (याज्ञवल्क्य २. १८०)

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशङ्कागक्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥ इति ।

कार्मिके सिद्धपट्टादौ पट्टसूत्रादिना स्वस्तिकाद्याकारनिर्माणे । नियता-
वधिके शिल्पिन्यस्तेवधिमध्ये याचिते दत्ते नष्टेपि च शिल्पिनो
१० दोषाभावमाह स एव

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।

यार्चितोर्धकृते तस्मिन्नप्राप्ते तु न दाप्यते ॥

एतद्विपर्ययमाह स एव

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् ।

१५ तस्मिन्नष्टे हृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ॥

1 C हेमकारादेर्दण्डः.

2 E, F तन्तुसंसर्पणे.

3 B, C सूक्ष्मेषु त्रिपला.

4 B, C, D, E, F, G, H, K रोमबन्धे च.

5 F, G, K त्रिशङ्कागः क्षयः.

6 A शिल्पिन्यस्तदवधि०.

7 B, D, E, F याचितोर्धकृते.

8 B, C, D, E, F, G, K अप्राप्ते न तु दाप्यते.

9 G, K, N read अवक्रयो भाटकं गृहीत्वा अन्यन्नार्पणम् after दाप्यते.

स एव

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचितः ।

स निगृह्य बलादाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥

॥ इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ १० ॥

५

॥ अथास्वामिविक्रयः ॥ ११ ॥

व्यासः

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा चान्यस्य यद्धनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोस्वामिविक्रयः ॥

कात्यायनः

१० अस्वामि विक्रयं दानमार्धिं वा विनिवर्तयेत् ॥

अस्वामीति पृथक् पदं क्रियाविशेषणं च । नारदः (७. २-३)

प्रकाशतः क्रयः शुद्धः केतुः स्तेयं रहः क्रयात् ॥

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोषभागभवेत् ॥

१५ तदोषः चौरदोषः । याज्ञवल्क्यः (२. १७१)

1 B, D, E, F, G इति व्यवहारमयूखे निक्षेप०; G इति भास्करे व्यवहार०;
K इति भगवन्तुभास्करे व्यवहारमयूखे निक्षेप०.

2 D, E, F दत्त्वा for हृत्वा.

3 B, C, D, E, G, H, K नारदोपि. F omits प्रकाश...क्रयात्. नारद
reads प्रकाशविक्रये शुद्धिः...क्रमात्.

4 B, C, D, E, K add नारदः after क्रयात्.

5 F दासादसनं च.

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥

पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशः । नाष्टिकोपन्यस्तसाक्षिणां विरुद्धोक्तौ
नष्टद्रव्याद्विगुणं दण्डमाह व्यासः

- ५ वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।
दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं केता तद्व्यमर्हति ॥ इति ।

केतुः कृत्यमाह स एव

मूले समाहृते केता नाभियोज्यः कथंचन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥

१० बृहस्पतिः

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।

केत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

कालायनः

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

- १५ मूलानयनकालश्च तत्र देयोध्वसंख्यया ॥

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किंचन ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादासविशुद्ध्यर्थं क्रयं केता स्वबन्धुभिः ॥

1 C तेनाविभाविते.

2 C साक्षितं न विभावयेत्.

3 B, D, E, F तदाच्यमर्हति. A, M omit इति after अर्हति.

4 B विधीयते for विधीयते.

5 B, C, D, E, F, G, H स्वामिनो धनम्; K स्वामिनो धने.

6 C शुद्ध्यर्थं केता.

केत्रा क्रये साधितेपि द्रव्यं नाष्टिक एव लभते । तथा च मनुः (८.
२०२)

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

५ अनाहार्याप्रदर्श्यं प्रकाशेन क्रयेण शोधितं^१ द्रव्यमित्यर्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वप्याविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

बृहस्पतिः

वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

१० अविज्ञाताश्रयाक्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।

अर्धं द्वयोरपि हृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥

मरीचिः

अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।

१५ हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रैवृत्ताष्टिकयोर्द्वयोः ॥

निवेशो विक्रेतृस्थलम् । नारदः

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधापि वा ।

अर्नर्पितं तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

1 अपराकं reads मूल्यं for मूलम्.

2 C, H omit द्रव्यं after शोधितम्.

3 D, E, F राजपुरुषं for ०पूरुषैः.

4 F यत्र चामृतः.

5 D, E, F प्रगृह्णीतस्तु स्ववन्धनम्.

6 अपराकं reads अविज्ञातनिवेशत्वात् for ०निवेशत्वात्.

7 E अर्पितं तु.

8 C भुङ्क्ते भुङ्क्ते भोगं; E भुक्तभागं; K भुक्त्वा भोगम्.

उद्दिष्टमनुज्ञातम् । भुक्तभोगं भोगानुरूपकं भाटकम् ॥ याज्ञवल्क्यः
(२. १७३)

शौत्तिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

५ यत्तु मनुः (८. ३०)

प्रनष्टस्वामिकं^१ द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति ।

तच्छ्रोत्रियस्वामिकद्रव्यविषयम् । स एव (मनु ८. ३३)

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतानृपः ।

३० दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

तत्र प्रथमे वर्षे सर्वं दद्यात् ।^२ द्वितीये वर्षे द्वादशं भागं गृहीत्वा
दद्यात् । तृतीये वर्षे दशमम् । चतुर्थादौ षष्ठमिति । हरेत् परतो
नृप इत्येतत्स्वामिन्यनागते त्र्यब्दादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञामात्रपरं,
आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतमपि देयमिति मिताक्षरायाम् । इदं तु^३
३५ स्वामिनोज्ञाने । यदा त्वमुक्त इदं द्रव्यं विस्मृत्य गत इत्यवधारणं तदा

1 B, D, E, F भुक्तभोगानुरूपं; C, H, K भोगानुरूपम्.

2 C, D, E, F हरेत् परतो नृपः.

3 A, M प्रनष्टस्वामिनो द्रव्यम्.

4 C, H, K तच्छ्रोत्रियविप्रस्वामि०.

5 G, K omit तत्र प्रथमे वर्षे...कंचिद्रत्नीयादेव (p.199 l. 2). E प्रथमवर्षे.

6 D, E, F द्वितीयवर्षे द्वादशभागम्.

7 B, C, D, E, F तृतीये दशमम्.

8 D, E, F, H हरेत् परतो.

9 C, H दद्यात् for देयम्.

10 B, C, D, E, F इदं च स्वामिनः.

त्रिवर्षादूर्ध्वमपि लभते । राज्ञोपि न व्ययाद्यधिकारः । भागं तु
कंचिद्गृहीयादेव । परस्वामिकनष्टलब्धपशूनामेकदिनरक्षणे भृतिमाह
याज्ञवल्क्यः (२. १७४)

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

५ महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

भक्षितं तु देयमेव ॥

निधिप्राप्तौ याज्ञवल्क्यः (२. ३४-३५)

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योर्ध्वं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

१० इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञानो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ इति ।

यदा तु कश्चिच्चिह्नमानादिना स्वकीयं निधिं भावयति तदाधिगन्त्रे
द्वादशं भागं दत्त्वा स्वयं षष्ठं गृहीत्वा तस्यै दद्यात् । यदाह मनुः
(८. ३५)

१५ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव च ॥ इति ।

1 B, D, E, F पणमेकशफे.

2 D, E अजाविके for अजाविके.

3 G, K, N omit from निधिप्राप्तौ to महीभृतेति (p. 200 l. 6).

4 C प्रभुर्यतः.

5 B, C, D, E, F, H अनिवेदितविज्ञाने. The printed editions of याज्ञवल्क्य read अनिवेदितविज्ञानः.

6 C, D, H द्वादशभागम्.

7 C, H स्वषष्ठम्.

8 D omits from तस्यै दद्यात् up to देयमाह (some pages below).
F omits only तस्यै दद्यात्.

9 B, F द्वादशमेव वेति.

द्वादशस्त्वधिगन्त्रे । चौरैर्हृतं प्रत्याह स एव (मनु ८. ४०)

दातव्यं सर्ववर्णभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपभुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥

यदा त्वाहरणेशक्तस्तदाह कृष्णद्वैपायनः

५ प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीभृता ॥ इति ।

॥ इत्यस्वामिविक्रयनिरूपणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

नारदः (६. ७.)

१० वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

बृहस्पतिः

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

१५ परीक्षकाः साक्षिणस्तु त एवोक्ताः परस्परम् ।

संदिग्धेर्धे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः सोपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

1 B, C, E, F, H चौरैर्धनं हृतम्. G—the pages of this ms. got disarranged from this place.

2 C, E, F उपभुञ्जानः for उपभुञ्जानः.

याज्ञवल्क्यः (२. २६५, २६०)

जिह्वां त्यजेयुर्निर्लोभमशक्तोन्वेन कारयेत् ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

सं तदद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद् दशमांशभाक् ॥

५ कात्यायनः

शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

शिष्यकाः शिष्याः । अभिज्ञा ज्ञानवन्तः कुशला दक्षाः । आचार्या
नूतनमार्गप्रवर्तकाः । बृहस्पतिः

१० हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिकोपस्कराणि च ।

संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो व्यंशमर्हति ॥

स एव

नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते त्वर्थं गायनास्तु समांशिनः ॥

१५ कात्यायनः

तेषां चैत्प्रसृतानां च ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

1 B, E, F त्यजेयुर्निर्लोभमशक्तो (F ०मे); C त्यजेयुर्निर्लोभशक्तो.

2 F प्रसादाद्यच्च.

3 G, K omit स...भाक्.

4 E, F शिल्पिकाः शिष्याः. अपरार्क, वि. र., वि. चि., वीर० read शिक्षकाभिज्ञ०.

5 B, E, F, G, H धार्मिकोपस्कराणि; K चार्मिकोप०. The स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. read चार्मिकोपस्कराणि; वीर० reads वाचिकोप०.

6 B, K लभतेध्यर्थः गायनाः; E, F लभतेध्यर्द्धे; अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. and वीर० read लभतेध्यर्थम्.

तन्मोक्षणार्थं यदत्तं बहेयुस्ते यथांशतः ॥

वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांशकर्तृणां सर्वेषामेषे निर्णयः ॥

॥ इति संभूयसमुत्थानम् ॥ १२ ॥

५

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम् ॥ १३ ॥

नारदः (७. १)

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत् ॥

असम्यगिति क्रियाविशेषणं निषिद्धमित्यर्थः । स एव (नारद

१० ७. २, ४, ५)

अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारे^१ स विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥

अन्वाहितं याचितक्रमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारांश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

१५

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

अत्र पुत्रदारान्तेषु स्वत्वाभावात्तद्विषये नान्तरिक्षे न दिवि-इतिव-
न्निषेधानुवादमात्रम् ॥ एतेन स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते-
इति याज्ञवल्कीयः (२. १७५) पर्युदासोपि^२ व्याख्यातः । पुत्र-

1 F, K सर्वेषामेव.

2 B, C, E, F, G, K दत्ताप्रदानम्.

3 G, H दत्तं वादत्तमेव.

4 B, C, E, F व्यवहारसविज्ञेयो.

5 C साधारणं च तत्.

6 B, E, F, G, H, K पुत्रदारं च.

7 The printed याज्ञवल्क्यस्मृति reads स्वं कुटुम्बा०.

8 F omits ०पि व्याख्यातः पुत्र०.

दारेषु स्वत्वाभावः पूर्वमुपपादितः स्वत्वविवादे । एतदाने न केवलं व्यवहारासिद्धिः किं तु प्रायश्चित्तमपीत्याहृतानि प्रकृत्य दक्षः

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

मनुः

५ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ इति ।

देयमाह बृहस्पतिः

कुटुम्बभक्तवसनादेयं यदतिरिच्यते ॥

अवश्यदेयमाह कात्यायनः

१० स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्यादणवदाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

गौतमः (गौ. ध. सू. ५. २१) प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्-इति । वृत्तेर्दानविक्रयौ प्रतिषेधति व्यासः

ये जाता येप्यजाताश्च ये च गर्भेष्ववस्थिताः ।

१५ वृत्तिं च तेमिकाङ्गन्ति न दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

दत्तादत्तभेदानाह नारदः (७. ३, ८)

- 1 B, C, H, K स्वत्ववादे; E, F, G सत्त्ववादे.
- 2 C प्रायश्चित्तायते.
- 3 G, K साहसमिति बृहस्पतिः.
- 4 H, K omit अवश्यदेय...दद्यादिति. C, G, H, K read वृत्तेर्दान-विक्रयौ...विक्रय इति (K विक्रयामिति) before अवश्यदेयमाह.
- 5 C अधर्मसहिताय.
- 6 A, D, M read दानक्रयौ for दानविक्रयौ.
- 7 D, E, F गर्भेष्ववस्थितः.
- 8 B, D, E, H omit नारदः. नारदस्मृति reads 'स्त्रीभक्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम्'.

दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ॥
 स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थाय दत्तं दानविदो विदुः ॥

अनुग्रहो धर्मः । नारदः (७. ९-११)

- ५ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः ।
 तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
 बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
 कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वार्धर्मसञ्ज्ञिते ।
 १० यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्समृतम् ॥

रुगुपतापः । भयादिकृतोपतापान्वितैरित्यन्वयः । ताडनादिभयाद्युपत-
 प्तेन दत्तमित्यर्थः । एवं भ्रात्रादिक्रोधाद्ययो भवत्विति बुद्ध्या दत्तम् ।
 व्यत्यासो रूप्यं दातुं प्रवृत्तेन भ्रमात्सुवर्णं दत्तम् । छलयोगतः देवद-
 ताया राज्ञा गौर्देयेति ज्ञात्वा गृहीतदेवदत्तवेष्टायान्यस्मै पात्रभूतायापि
 १५ दत्ता । आर्तो रोगेणास्थिरचित्तः । मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो
 वातादिना । अपवर्जितं दत्तम् । मामकमयं कर्म करिष्यतीति कर्मा-
 कुर्वाणाय दत्तम् । अधर्मविनियोक्ते धर्मं करिष्यतीति बुद्ध्या दत्तम् ।
 एतानि परावर्तन्ते ॥ कात्यायनः

1 B omits षोडशात्मकं...अदत्तम्.

2 D, E, F, H, K भेदात् for स्नेहात्.

3 नारदस्मृति reads ०क्रोधद्वेषशोकरुगन्वितैः.

4 B, D, E, F ममायं कर्तेति.

5 नारदस्मृति reads अधर्मसंहिते and so does स्मृतिच०. मिता० reads ०संहिते.

6 B, D, E, F ०न्वितैरित्येनान्वयः.

7 A राज्ञा for ज्ञात्वा.

8 B, C, D, E, H, K ०भूतायापि दत्तम्.

9 B, D, E omit from अयं कर्म...सान्ध्या तु सा (p. 210).

कामक्रोधास्वतन्त्रार्तह्रीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहाराय यदत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

कामात्परस्त्रीवञ्चनार्थम् । ह्रीवो भीतः । व्यत्यासपरिहाराय
दत्तमुत्कोच इत्यर्थः ।

- ५ यस्तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचः स्यात्प्रतिश्रुतः ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेयं न देयः स्यात्कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्तश्चेत्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥

उत्कोचस्वरूपमाह स एव

- १० स्तेयसाहसिकोद्धृतपारदारिकशंसनात् ।
दर्शनान्नष्टवृत्तस्य तथासत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ॥

मनुः (८. १६५)

- योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
१५ यस्य चाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ इति ।

- 1 अपरार्क reads व्यत्यासात्परिहासाच्च; स्मृतिच० 'व्यत्यासपरिहासाच्च'; वि. चि. 'व्यत्यासपरिहासाभ्याम्'.
- 2 H कामात्परस्त्रीवचनादम्पत्यर्थं ह्रीवो भीतः.
- 3 H omits इत्यर्थः...मुत्कोचः (1. 5).
- 4 वि. चि. reads गार्गीयमानवाः.
- 5 A, F, H स्नेह for स्तेय. अपरार्क, स्मृतिच०, वि. चि. reads स्तेन for स्तेय. अपरार्क reads पारजापिक; स्मृतिच० 'पारजापिक'.
- 6 G दर्शनावृत्तनष्टस्य; K दर्शनाद्धृत्तनष्टस्य. अपरार्क read दर्शनाद्धृत्तनष्टस्य; स्मृतिच०, वि. र., वि. चि. and वीर० read दर्शनाद् वृत्तनष्टस्य.
- 7 H तद्विध्यते.
- 8 C, F, K omit इति after विनिवर्तयेत्.

योग उपधिः । यस्य चाप्यन्यस्यापि कार्यस्य । तत्सर्वमुपध्यपगमे
परावर्तत इत्यर्थः ॥ कात्यायनः

स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

५ अत्र विस्तरो गुरुकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यः ॥

॥ इति दत्ताप्रदानिकम् ॥ १३ ॥

॥ अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ १४ ॥

नारदः (८. १)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

१० अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥

तत्र शुश्रूषकत्रैविध्यमाह बृहस्पतिः

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः ।

भारवाहोधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत् ॥

नारदः (८. २४)

१५ सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥

कात्यायनः

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वं दारवद्गुः ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ॥

1 A, C, F यस्य बान्यस्यापि (F अन्यस्य वापि).

2 F परावर्तेन (त ?) वा दत्तं श्रावितं (omitting a few words).

3 C, H इति दत्ताप्रदानकनिर्णयः; G ०प्रदायिकनिर्णयः. F, K ०दानिकनिर्णयः.

4 H त्रैविध्यमाह कुटुम्बस्य तथोपरि (omitting two lines).

5 नारदस्मृतिः reads अर्थेषु for सर्वेषु; स्मृतिच०, वीर०, परा. मा. read सोधिकर्मकृतो ज्ञेयः.

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥

नारदः (८. ३९)

वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ॥

५ कात्यायनः

प्रब्रज्यावसितां यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रिये भृगुः ॥

क्षत्रग्रहणं विदूश्चूद्रयोरुपलक्षणम् । विप्रनिर्वासनप्रकारमाह तुर्दक्षनारदौ
(दक्ष ७. ३३)

१० परिब्रज्यां गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कात्यायनः

सवर्णेपि तु विप्रे तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥
शीलाध्ययनसंपन्ने तदूनं कर्म कामतः ।

१५ तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

मनुः (८. ४११)

1 A त्यजतां हि स्वतन्त्रता.

2 H omits प्रब्रज्यावसिता...कात्यायनः.

3 G, K क्षत्रवद्भृगुः. अपरार्क reads क्षत्रविष्णुपः; वि. र. 'क्षत्रविद्वन्पुः';
वीर० 'क्षत्रविद्भृगुः'.

4 G, K omit क्षत्र...लक्षणम्.

5 F विप्रनिवासन०.

6 K पारिव्राज्यं for परिब्रज्याम्. अपरार्क, स्मृतिच० and वीर० read
पारिव्राज्यम्.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
विभ्रयादानुशंस्येन स्वामिकर्म तु कारयेत् ॥

स्वामिकर्म उत्तमं तद्योग्यमित्यर्थः ॥ कात्यायनः

- ५ आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च ।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥
कामातु संश्रितां यस्तु कुर्यादासीं कुलस्त्रियम् ।
संक्रामयेत वान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥
बालधात्रीमधात्रीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

१० विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५१) — यस्तूत्तमं वर्णं दास्येमियोजयति
तस्योत्तमसाहसो दण्डः । कात्यायनः

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

दासभेदानाह नारदः (८. २६—२९, ३७, ३०)

- १५ गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

1 A वृत्तिकर्षितः; K वृत्तिकर्षितम्.

2 A, M विभ्रयादानुशंस्येन. The मनुस्मृति, अपरार्क, स्मृतिच०, वि. र. read स्वानि कर्माणि कारयेत्; वीर० reads स्वामी कर्माणि कारयन्.

3 G, K omit स्वामिकर्म...मित्यर्थः.

4 A आदद्याद् ब्राह्मणो यस्तु.

5 अपरार्क reads महादासीं for अधात्रीम्; वि. र. and वीर० read अदासीं for अधात्रीम्.

6 C, G, F, K दास्ये नियोजयति. H omits विष्णुः । यस्तूत्तमं... साहसम्.

7 H omits अनाकालभृत...आमरणान्तिकम् । नारदः (p. 209 l. 12).

मोक्षितो महत्तश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रत्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।

विक्रेतो चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

५

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोन्यत्र दास्यभेदां क्रमागतम् ॥

विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥

यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् ।

१०

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १८३)

प्रत्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ॥

नारदः (८. ३१-३४, ३६)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गौयुगं ददत् ।

१५

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥

ऋणं तु सोऽयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ।

तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरन्नल्पकर्मणा ।

कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते ॥

1 F विक्रेतात्मनः.

2 F निवर्तते for विमुच्यते.

3 C, F दासात् for दास्यात्.

4 C omits नारदः.

5 H omits तवाहमित्यु...दासो विमुच्यते. नारद reads ध्वजप्राप्तः पणाजितः for युद्धे प्राप्तः पणे जितः.

6 नारद reads मुच्यते तुल्यकर्मणा. The मितो, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि., वीर० read तुल्यकर्मणा.

भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः ॥ इति ।

प्रतिशीर्षः प्रतिनिधिः । वडवा^१ दासी ॥ याज्ञवल्क्यः (२. १८२)

बलादासीकृतश्चैरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ॥

५ नारदः (८. ४०)

तवाहमिति चात्मानं योस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥

अस्वतन्त्रः परदासः । अस्मिन्प्रकरणे दासपदगतपुंस्त्वस्याविवक्षित-
त्वादास्यामप्येष सर्वो विधिर्ज्ञेयः ॥ तत्र दासीत्वविमोचकारणमाह

१० कात्यायनः

स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य वीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥

बीजमपत्यं गुणवदवेक्ष्येत्यर्थः ॥ नारदः (८. ४२-४३)

स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

१५

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

1 The मिता०, स्मृतिच०, वीर० read भक्तस्योपेक्षणात्.

2 F omits प्रमुच्यते...प्रतिशीर्षः.

3 F omits वडवा दासी.

4 M पूर्वास्वामी.

5 F omits from बीजमपत्यं to गोपस्ताड्यस्तु गो० (स्वामिपालविवादे).
G, K omit बीज...त्यर्थः.

6 C, H स्वं दासं कर्तुमिच्छेद्यस्त्वदासम्.

7 D, E अवाकिरन् for अवाकिरेत्.

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्यान्नोथ प्रतिग्राहो भवत्यभिमतः सताम् ॥

कात्यायनः

दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥
दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुर्मतः । इति ।

॥ इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ १४ ॥

॥ अथ वेतनादानम् ॥ १५ ॥

नारदः (९. १)

१० भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १९४)

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

१५ एतदल्पायासपरम् । आयासबहुत्वे तु बृहस्पतिः
त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः ।
भक्ताच्छादभृतः सीराद्भागं गृहीत पञ्चमम् ॥
जातसस्यान्निभागं तु प्रगृहीयादथाभृतः ॥

भक्ताच्छादभृतः अन्नवस्त्रदानेन पोषितः ।

1 अपरार्क reads सा दासात्स्वत्वमाप्नुयात् and notices a reading दासात्स्वत्वमाप्नु०.

2 C, G, H, K प्रभुः स्मृतः.

3 M ०शुश्रूषाप्रकरणम्.

4 D, H omit तु after आयासबहुत्वे.

5 B, D read प्रगृहीयादथाभृतोन्नवस्त्रः; E प्रगृहीयादथाभृतो वस्त्रदानेन.

नारदः (९. ५)

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमाप्नुयात् ॥

मनुः (८. २१५)

५ भृतो नार्तो न यः कुर्यादर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्ध्रौ न देयं चास्य वेतनम् ॥

स एव (मनु ८. २१७, २१६)

यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

१० आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्य कालस्यापि स्वं लभेतैव वेतनम् ॥

विष्णुः (विष्णुध. सू. ५. १५३-१५४) भृतकश्चापूर्णे काले त्यज-

न्सकलमेव मूल्यं जह्याद्राज्ञे च पणशतं दद्यात्-इति । स एव

(विष्णुध. सू. १५७-१५९) स्वामी चेद्भूतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य

१५ सर्वमेव मूल्यं दद्यात्पणशतं च राज्ञेन्यत्र भृतकदोषात् ॥ वृद्धमनुः

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन च ॥

1 E द्विगुणं for द्विगुणम्. नारदस्मृति, अपराकं, and वीर० read भृतिमावहेत्.

2 मनुस्मृति reads कृष्णलान्ध्रौ and so do मिता० and अपराकं.

3 A, B, C, D, H स लभेतैव; D, E स दीर्घस्यापि; K लभेतैव तु वेतनम्. The मनुस्मृति reads तल्लभेतैव; अपराकं reads स लभेतैव.

4 C भृतकश्च पूर्णे.

5 D, E स्त्रीस्वामी चेत्.

6 D, E omit दद्यात्पणशतम्.

7 G, K राजन्यन्यत्र for राज्ञेन्यत्र.

8 अपराकं reads द्विद्रोहनाशितं for द्विद्रोह०. D, E नाशितः for नाशितम्.

9 B, C, H, K जलेन वा; D, E जलं न वा.

द्रोहो द्वेषः । ऊढमपहृतम् । याज्ञवल्क्यः (२. १९७-१९८)

प्रस्थानविब्रकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ।

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ॥

वृद्धमनुः

- ५ पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत सः ॥

कात्यायनः

- यथा च पथि तद्भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा ।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम् ॥
१० त्यजेत्पथ्यसहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे ज्यहमपालयन् ॥

आसिध्येत राजाज्ञयावरुध्येत । बृहस्पतिः

- प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यः ।
तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराप्नुयात् ॥
१५ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृतेः ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपतः ॥ इति ।

नारदः (९.७)

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डं च यानवाहने ।

दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वमर्धपथे त्यजन् ॥

-
- 1 वि. र. reads अगतस्यापि for अथ तस्यापि.
 - 2 अपराकं, स्मृतिच०, वीर० read यदा च पथि for यथा च.
 - 3 G पथि सहायं सः.
 - 4 B, C, D, E भृते for कृते.
 - 5 अपराकं, स्मृतिच०, परा. मा. read विनयं चानुरूपतः.
 - 6 B, C, D, E, H, K भाण्डं वा. नारदस्मृति, अपराकं, स्मृतिच०, परा. मा., वि. र., वीर० read भाण्डवान्यान०.

यानं रथादि । वाहनं साक्षादश्वादि ॥ कात्यायनः

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत्कृतकृत्यः संस्तावहाप्यः सभाटकम् ॥

नारदः (९. २०-२१)

- ५ परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥
स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।
यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ॥
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

१० स्तोमो भाटकम् ॥

॥ इति वेतनादानम् ॥ १५ ॥

॥ अथ संविद्वयतिक्रमः ॥ १६ ॥

नारदः (१३. १)

पाखण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

१५ समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

1 G, K omit यानं रथादि...श्वादि; H omits वाहनं...श्वादि.

2 नारदस्मृति reads पराजिरे for परभूमौ.

3 M स्तोमादिना. अपरार्क also reads स्तोमादिना.

4 नारदस्मृति reads अनिच्छतः for अनिश्चितः. So does वि. चि.

5 D, E त्विष्टिका for त्विष्टका.

6 B, D, E स्वामिने विनिवेदयेत्.

7 B, D, E स्तोमं भाटकम्.

8 B, C, D, E, G, H, K omit इति वेतनादानम्.

पाखण्डिनः वेदमार्गविरोधि^१नो वाणिज्यादि^२कराः । नैगमास्तदविरोधिनः ।
आदिपदेन त्रैविद्या गृह्यन्ते । तत्र राजकृत्यमाह बृहस्पतिः

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

५ अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्बृहभूमयः ।

मुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ॥

अनाच्छेद्योग्राह्यः करो याभ्यस्ता अनाच्छेद्यकराः । मुक्तभाव्याः
मुक्तं उत्सृष्टं भाव्यं भूम्यादिफलं यासां ता इत्यर्थः । तेषां च श्रोत्रिया-
दीनां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः (२. १८६)

१० निजधर्मा^३विरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

नारदः (१३. २)

पाखण्डिनैगमश्रेणिपूगत्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदेषु च ॥

१५ नानाजातीयानामेकजातीयं कर्म कुर्वतां संघा^४ताः श्रेणयः । तेषामेव
भिन्नजातीयं कर्म कुर्वतां संघाः पूगाः । त्राताः ज्ञातिसंबन्धिवन्धूनां
संघाताः । तं एव कुलानीत्यप्युच्यन्ते । पाखण्डिनो नैगमाश्च

1 B, C, D, E, H, K पाषण्डाः; G पाखण्डाः.

2 D, E पाषण्डवेदमार्गः. H वेदविरोधिनः.

3 G वाणिज्यातिकराः; K वाणिज्यनिकराः.

4 C, H, K धर्मानाह.

5 A, D, E धर्मविरोधेन.

6 B, C, G पाखण्डः; D, E, H, K पाषण्ड.

7 B, D, E संघाताः पूगाः.

8 B, D, E एत एव.

9 B, D, E, H पाषण्डिनः.

व्याख्याताः । एतेषां पाखण्ड्यादीनां ब्रातान्तानां संघाः गणाः ।
एतेषां समयभेदे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १८७)

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ इति ।

५

॥ इति संविद्यतिक्रमः ॥ १६ ॥

॥ अथ क्रीतानुशयः ॥ १७ ॥

नारदः (१२. १)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

१० पण्यपरीक्षावधिमाह स एव (नारद १२. ५-६)

त्र्यहाद्दोहं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।

मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमांसं च पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् ॥

१५ कात्यायनः

भूमेर्दशाहेनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव वा ॥

बृहस्पतिः ।

अतोर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते कश्चित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

1 C, D, E, H पाखण्ड्यादीनाम्.

2 B, D, E ब्राता संघा गणाः; G ब्रातानाम्.

3 G, K omit सर्वस्व...नारदः.

4 B, C, E, H मांसं तु; G, K मासे तु.

कात्यायनः

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।
क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेन्यथा न तु ॥

स्वपरीक्षया गृहीते तु नारदः (१२. २-३)

- ५ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रीयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाहयवीक्षितम् ॥
द्वितीयेहि ददत्केता मूल्यात्रिंशंशमावहेत् ।
द्विगुणं तत्तृतीयेहि परतः केतुरेव तत् ॥

नारदः (१२. ७)

- १० परिभुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

॥ इति क्रीतानुशयः ॥ १७ ॥

॥ अथ विक्रीयासंप्रदानम् ॥ १८ ॥

नारदः

- १५ विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यज्ञ प्रदीयते ।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

1 D, E omit स्वपरीक्षया गृहीते तु.

2 D, E कयं for क्रीयी.

3 C, H प्रतिदेयं तु.

4 A, B, C, D, E अहि वीक्षितम्. मिता०, स्मृतिच०, वीर० read अविक्षितं
for अवीक्षितम्.

5 नारदस्मृति, वि. वि. and वीर० read आहरेत्; वि. र. reads आमुयात्.

6 G केतुरेव तु.

7 नारदस्मृति reads छिष्टरूपम्.

8 D, E अथ विक्रीयासंप्रदानम्.

9 A, B, D, E, H, K केतुर्यज्ञ दीयते.

२८ व्यवहारमयम्

याज्ञवल्क्यः (२. २५४)

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्ग्लानं च दिगागते ॥

दिक् देशान्तरम् । तद्ग्लानो देशान्तरीयपण्यलाभः । सोदयं सलाभम् ॥

५ स एव (याज्ञवल्क्य २. २५६)

राजद्वेषोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

स एव (याज्ञवल्क्य २. २५५)

हानिश्चेत्क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

१० नारदः (११.९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रीयी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्येन येन वा ।

१५ अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥

अयं च सर्वो विधिर्मूल्ये दत्ते तुभ्यमेव देयं नान्यस्येति विक्रेत्रा समये

कृते बोध्यः

1 A omits दिक् देशान्तरम्.

2 A, B, C, D, E, H omit सोदयं सलाभम्; K reads सोदयं सलाभं before दिक्.

3 A पण्ये दोष उपागते; B, D, E, G, K पण्यदोष उपा०; C पण्यं दोष उपा०.

4 E पातितस्य for याचितस्य.

5 H omits स एव.

6 E omits याज्ञवल्क्यः...पुनर्भवेत्.

7 C हीनं मूल्येन. स्मृतिच०, परा. मा., वीर० read हीनमूल्यं भयेन वा.

8 C अयं स च सर्वोपि; B, D, K सर्वोपि विधिः.

9 C, K नान्यस्मा (K नान्यस्य) इति क्रेत्रा.

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेन्यत्र समयाज्ञ विक्रेतुरतिक्रमः ॥ इति

नारदोक्तेः (११.१०) ॥ सदोषपण्यविक्रये याज्ञवल्क्यः

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणाति विचक्षणः ।

५ तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

॥ इति विक्रीयासंप्रदानम् ॥ १८ ॥

॥ अथ स्वामिंपालविवादः ॥ १९ ॥

पालदोषेण पश्यादिनाशे याज्ञवल्क्यः (२. १६५)

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

१० अर्धत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ।

द्रव्यं गवादि ॥ पश्यादिमरणनिश्चायकमाह मनुः (८. २३४)

कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिस्त्रायु च रोचनाम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्कामिदर्शने ॥

अङ्कः शृङ्गादीति मदनः ॥ गवादिप्रचारार्थभूभागमाह याज्ञवल्क्यः

१५ (२. १६७)

1 A, B, C, D, F, G, K, M read विक्रीणीतावि०; स्मृतिच०, परा. मा. and वीर० read विक्रीणीते विचक्षणः.

2 E omits several pages after स्वामिंपालवि.

3 B ओदोषेण नाशे तु.

4 The मनुस्मृति reads वस्ति स्त्रायुं च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यात्तु तेष्वङ्कानि दर्शयेत्. C, D रोचनाम्.

5 C, D ओदर्शनम्; F ओष्वङ्कनिदर्शनम्.

6 B, D, E भूभागः; C, H, K प्रचारार्थं भू०.

धनुःशतं परीणाहो ग्रामाद्ग्रामान्तरं भवेत् ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥

परीणाहो गवादिप्रचारार्थो भूः । अयमेव परीहारः धनुःशतं परीहारो
ग्रामस्य स्यात्समन्ततः—इति मनूक्तेः (८.२३७) । अनेककारुक्षी-
५ वलयुक्तो ग्रामः खर्वटः । बहुकण्टकसंतान इति केचित् ॥ परस-
स्यादिभक्षणे पशुस्वामिनो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२. १५९—१६१)

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमर्जाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताह्विगुणो दमः ।

१० सममेषां विनीतेषु खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम् ।

गोप^{१०}स्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

1 C, D धनुःशतपरीणाहः (D परि०). A परीणाहो.

2 याज्ञवल्क्यस्मृति reads ग्रामक्षेत्रान्तरम्.

3 K प्रचारस्य for नगरस्य.

4 A परिहारः.

5 C, H बहुकण्टक०.

6 B, D, F भक्षणे स्वामिनो दण्ड०.

7 D अजादिकम्.

8 D भक्षयित्वोपनिविष्टानाम्.

9 C विनीतेषु.

10 B, D read गोपस्ताड्यस्तु गोपं कर्म (D ऽड्यस्तु यं कर्म) करिष्यतीति कर्माकुर्वाणाय दत्तं and then follow passages from दत्ताप्रदानिकनिर्णय to the end of that section, then the words अथाभ्युपेत्यशुश्रूषा and passages from that section to सान्वया तु सा and then we have गोमी तु पूर्वोक्तम्.

विवीतं तृणकाष्ठादिसंचयस्थलम् ॥ एतदपवदत्युशनाः
अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ।

व्यासः

आक्रम्य च द्विजैर्मुक्तं परिक्षीणैश्च बान्धवैः ।

५ गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

उशनाः

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवौकसः ॥

॥ इति स्वामिपालविवादः ॥ १९ ॥

१० ॥ अथ सीमाविवादः ॥ २० ॥

सीमाज्ञानोपायानाह बृहस्पतिः

करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिकाः ।

सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ॥

१५ अत्र साक्षिणां विशेषमाह याज्ञवल्क्यः (२.१५२)

सामन्ता वा समग्रामांश्चत्वारोष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

नारदः (१४. ९)

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ॥

२० गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

1 B, D, F, G सीमावादः.

2 C, H प्रक्षिप्यं (H ०क्षिप्य) गन्धेष्वेतानि; D, F कुम्भे ह्येतानि.

3 B समग्रामांश्चत्वारो. अपरार्क reads समा ग्रामाः.

बृहस्पतिः

ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोप्युभयसंमतः ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः ॥

५ कात्यायनः

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ॥

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥

मनुः (८. २५७)

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥

१० विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम् ॥

नारदः (१४. ७)

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

कात्यायनः

१५ बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५३)

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमनः प्रवर्तिता ॥

1 G, F ज्ञातृचिह्नैः; K ज्ञातिचिह्नैः.

2 F omits सीमाचङ्क्रमणे...स्तथार्थपञ्चा० (p. 228 l. 3).

3 B, C, D ०सप्ताह दैव०.

4 B, D नयन्तस्ते दाप्या०.

5 D मध्यमसाहसः.

6 D प्रवर्तिताः.

मनुः (८. २६५)

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजा च धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥

स एव

- ५ निवेशकालादारभ्य गृहद्वारापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

कात्यायनोपि

मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।
प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन् दण्डभाग्भवेत् ॥

- १० मेखला भित्तिमूलबन्धः । भ्रमो जलनिर्गमः निष्कासो हर्म्यादिवि-
निर्गतकाष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थलमिति मदनः । धूमनि-
ष्कास इति कचित्पाठः धूमनिर्गमार्थं गवाक्षादि इति तदर्थः । आदि-
पदेन परमित्यादि ॥ स एव

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

- १५ दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेशमसु ॥

बृहस्पतिः

वर्चःस्थानं वह्निचयं गतोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन ॥

-
- 1 A. सीमायामविसह्यानाम्.
2 अपरार्कः, स्मृतिच०, वि. र., वि. चि., परा. मा. read गृहवार्यापणादिकम्.
3 G. मेखलाधूमनिःकास०.
4 अपरार्कः, वि. र. read ०न्नोपधारयेत्.
5 B, D. प्रणालीं गृहवास्तुं च.
6 G, K. ०सेवनं for ०सेचनम्.

वर्चस्थानं शौचस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे ॥ कात्यायनः
विष्णूत्रोदकसेकं च बह्विधभ्रनिवेशनम् ।
अरन्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

बृहस्पतिः

५ यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

नारदः (१४. १५)

अवस्करस्थलश्चभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।
चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत् ॥

१० कात्यायनः

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।
अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥

बृहस्पतिः

यस्तत्र संकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च ।

१५ कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ॥

मनुः (९. २८२)

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

1 C, G, K शौचस्थलं for शौचस्थानम्.

2 B, D ०सेचं च. अपरार्क, वि. र., परा. मा. read ०दकचक्रं च.

3 B, C, D, G, H, K स्यन्दिनिकादिभिः.

4 G राजभागान्न.

5 C omits यस्तत्र...माषकः.

6 G, H, K ०रोपणमेव वा.

कात्यायनः

तडागोद्यानतीर्थानि योमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५५)

५ मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

मनुः (८. २६४)

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥

१० कात्यायनः

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

कात्यायनः

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः ।
१५ स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥

याज्ञवल्क्यः (२. १५७)

स्वामिने योनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

1 B, D omit वृक्षाणां क्षेत्रयो...तु जातानाम् (1. 14).

2 C, G, K read स एव for कात्यायनः.

3 वि. र. reads शाखा यान्यत्र संस्थिता. स्मृतिच० reads यस्य क्षेत्रे तु संस्थिताः; परा. मा. 'यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता'; वीर० 'यस्य क्षेत्रस्य संस्थिता'; वि. र. 'यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता'.

स एव (याज्ञवल्क्य २. १५६)

न निषेध्योल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥

न निषेध्य इत्यनुषङ्गः । नारदोपि (१४. १७)

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

नारदः (१४. २०)

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभागभवेत् ॥

१० व्यासः

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ॥

शदं क्षेत्रोत्पत्त्यर्हफलम् ॥

॥ इति सीमाविवादः ॥ २० ॥

1 B, D ०ल्पबाध्यस्तु; C ०बालस्तु.

2 A, B, C, D, E, F, G, M read हरेत् for हरन्.

3 B, C, D, G, H, K स्वल्पक्षेत्रे.

4 नारद reads ०ल्पबाधश्च वृद्धिः.

5 A स्वामिने तु यः.

6 G, K शदं for शदम्.

7 B, C ०हं फलम्.

8 B, C, G, K सीमावादः